Proceeding

International Conference

Media, Culture and Development: Issues and Perspectives

7th & 8th February, 2020

Volume-01

Theme - Culture

Organized by

School of Humanities and Social Sciences,
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad
'Jyotirmay' Parisar, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad
www.baou.edu.in

सत्यमेव जयते

प्रधान मंत्री

Prime Minister

MESSAGE

I am pleased to learn that School of Humanities & Social Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad, is organising a two-day international conference on "Media, Culture and Development: Issues and Perspectives".

The media landscape has undergone a transformation with the onset of digital technology. Today, media, culture and development are interconnected shaping mutual evolution. In this scenario, media acquires the role of a force multiplier to spread, popularise, as well as preserve our rich culture and take leverage of its standing to contribute to the development trajectory.

Today, the world is increasingly driven by the concept of global village and holding such interactions is a timely initiative to sensitise the youth about diverse global trends and perspectives. The two-way dialogue between students and academicians will bring out fresh ideas with an international perspective.

The organisation of the conference during the recent centenary celebration of Marathi fortnightly magazine – 'Mooknayak' by Dr. Babasaheb Ambedkar is a pleasant coincidence.

The participation of experts and academicians will enrich the deliberations. I wish the conference all success.

(Narendra Modi)

New Delhi

माघ 14, शक संवत् 1941

03rd February, 2020

Prof. (Dr.) Ami Upadhyay
Vice Chancellor
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University
'Jyotirmay' Parisar
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University Marg
Sarkhej-Gandhinagar Highway
Chharodi, Ahmedabad
Gujarat – 382481

Acharya Devvrat
Governor, Gujarat
Gandhinagar-382021

सत्यमेव जयते

आचार्य देवव्रत
राज्यपाल, गुजरात
गांधीनगर-३८२०२१

1 - FEB 2020

संदेश

मुझे प्रसन्नता है कि डॉ. बाबा साहब आंबेडकर ओपन यूनिवर्सिटी के स्कूल ऑफ ह्यूमैनिटीज़ एण्ड सोशल साइंसेज के अंतर्गत "मीडिया, कल्चर एण्ड डेवलपमेंट :इश्यूज़ एण्ड पर्सपेक्टिव्स" जैसे महत्वपूर्ण और समसामयिक विषय पर अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन का आयोजन होने जा रहा है।

डॉ. बाबा साहब आंबेडकर ओपन यूनिवर्सिटी गुजरात राज्य के अंतिम शिक्षार्थी तक पहुँचने के संकल्प के साथ शिक्षा के क्षेत्र में अकादमिक गतिविधियों के माध्यम से उल्लेखनीय योगदान दे रही है। आशा है कि इस सम्मेलन में विद्वतजनों, अध्येताओं और नवीन अद्यतन विचारों से अनुप्राणित युवाशक्ति के परस्पर बौद्धिक मंथन और विचारों के आदान-प्रदान से शैक्षिक जगत के साथ-साथ बृहत्तर समाज को कल्याणकारी नवनीत प्राप्त हो सकेगा।

सम्मेलन की सफलता के लिए शुभकामनाएं।

(आचार्य देवव्रत)

વિજય રૂપાણી

મુખ્યમંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

Apro/kp/2020/01/29/pp

તા. ૨૯/૦૧/૨૦૨૦

સંદેશ

પ્રસાર માધ્યમો સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. દિન – પ્રતિદિન બનતી ઘટનાઓ જ્યારે સમાચાર પત્રો તથા અન્ય માધ્યમો દ્વારા પ્રસ્તુત થાય છે, ત્યારે સંસ્કૃતિ અને સમાજના વિકાસનું આકલન સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે. આ માધ્યમોમાં થતું ઘટનાઓનું નિરૂપણ, લોકોની માનસિકતા તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે. શિષ્ટતા અને સભાનતાપૂર્વક રજૂ થતી માહિતી સામાજિક સમરસતા જાળવી રાખવામાં સહાયભૂત બને છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના 'સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનીટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયાન્સીસ' દ્વારા તા. ૭ અને ૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૦ દરમિયાન **'Media, Culture and Development: Issues and Perspectives'** વિષય પર આયોજિત **આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સ** માટે ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. આ અવસર પર પ્રકાશિત થનારા **સોવેનિયર**ની સફળતા માટે અનેકાનેક શુભકામનાઓ.

આપનો,

(વિજય રૂપાણી)

To,
Prof. Dr. Amiben Upadhyay, *Vice Chancellor,*
BAOU,
'Jyotirmay' Parisar, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University Marg,
S. G. Highway, Chharodi, Ahmedabad – 382481.
Email: baouvc@gmail.com
ami.upadhyay@baou.edu.in

NITIN PATEL
Deputy Chief Minister,
Gujarat State

सत्यमेव जयते

No. : Finance/R.&B./H.&F.W./M.E./N.,K./C.P.
57/106/20

Finance, Roads and Building,
Health and Family Welfare,
Medical Education,
Narmada, Kalpasar,
Capital Project
Government of Gujarat,
Swarnim Sankul-1, 2nd Floor,
Sardar Bhavan, Sachivalaya,
Gandhinagar-382010

Date : 29.01.2020

Message

It is indeed a matter of pleasure to know that the School of Humanities and Social Sciences, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad is Organizing an International Conference on "Media, Culture and Development: Issues and Perspectives".

Media is indeed the most powerful tools in shaping the perceptions of individuals and nations about every major national and international issue. They also reflect the quality of national discourse and priorities.

I appreciate and congratulate to the University for inviting the Media professionals, academicians, research scholars and participants from various International and National platforms.

I expect that the conference outcomes will provide qualitative findings for the Indian media. I wish the conference and the publications of abstracts of original researches, a great success.

(Nitin Patel)

Resi. : Minister's Bunglows No. 20, Sector-20, Gandhinagar-382020
Ph. : 23259706, 23232491, 23221891 **Vidhansabha :** 079-23253194/23251058
Office : 079-23250106 to 23250110, 23238072-23248007 **Fax :** 079-23257616
E-mail : deputycmguj@gujarat.gov.in, nitinpateldycm@gmail.com

ભૂપેન્દ્રસિંહ ચુડાસમા

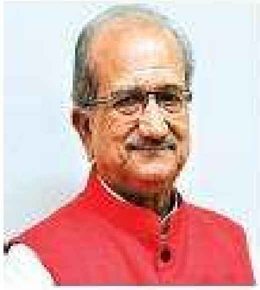

ક્રમાંક: મ.શિ. વૈ.સં./ ૨૦૨૦

મંત્રી,
શિક્ષણ,(પ્રાથમિક, માધ્યમિક, પ્રૌઢ),ઉચ્ચ અને ટેકનિકલ શિક્ષણ,
કાયદો અને ન્યાયતંત્ર, વૈધાનિક અને સંસદીય બાબતો,
ગૌસંવર્ધન, નાગરિક ઉડ્ડયન,
ગુજરાત રાજ્ય, સ્વર્ણિમ સંકુલ-૧, બીજો માળ,
સચિવાલય, ગાંધીનગર

તા.૨૯ /૧/ ૨૦૨૦

શુભેચ્છા સંદેશ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, સ્કુલ ઓફ હ્યુમેનીટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયંસીઝ, અમદાવાદ દ્વારા તા.૭ અને ૮, ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૦ના રોજ Media Culture and Development: Issues and Perspectives વિષય પર દ્વિદિવસીય આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સ યોજાઈ રહેલ છે, જે જાણી હર્ષ અનુભવું છું.

આ આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં દેશ અને વિદેશમાંથી આ ક્ષેત્રના નિષ્ણાંતો, તજજ્ઞો અને મહાનુભાવો ઉપસ્થિત રહી તેમના વિચારો પણ રજૂ કરશે. આજના આધુનિક યુગમાં મિડીયાનું મહત્વ અને જરૂરીયાત આવશ્યક બની છે ત્યારે આ ક્ષેત્રે યોજાનાર કોન્ફરન્સ સાથે સંકળાયેલ સૌ કોઈને પ્રેરક અને દિશાસૂચક બની રહેશે. આ વેળાએ સોવેનિયર પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે, જે સૌને ઉપયોગી અને સૌને માટે યાદગાર સંભારણુ બની રહેશે. પ્રકાશિત થઈ રહેલ સોવેનિયર માટે હાર્દિક શુભેચ્છા પાઠવું છું.

(ભૂપેન્દ્રસિંહ ચુડાસમા)

પ્રતિ
કુલપતિ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
જ્યોતિરમય પરિસર,
સરખેજ ગાંધીનગર હાઈવે,
છારોડી, અમદાવાદ

VIBHAVARI DAVE

No. : MOS/W.C.W.E.P./ VIP 573 /2018
Minister of State,
Women & Child Welfare, Education (Primary and Higher Education) and Pilgrimage
Government of Gujarat,
Swarnim Sankul-2, 2nd Floor,
Sachivalaya, Gandhinagar-382 010.
Phone : 079-232 51940 Fax : 079 232 57966

सत्यमेव जयते

Date : 03-02-2020

:MESSAGE:

Media plays a vital role to diffuse liberal norms, like democracy, respect of human rights, and value of common people. This century is remarkably, the century of media. It has confined this gigantic world to a global village This, media spreads peace and compassion and it plays great role to protect and promote the culture of its own country.

I am delighted to learn that the School of Humanities and Social Sciences, **Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad** is Organizing an International Conference on **" Media, Culture and Development: Issues and Perspectives "** on 7th & 8th February, 2020.

I hope this conference will give productive platform for sharing of the insights from the contemporary researches in this domain.

I extend my best wishes to Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad and its dynamic team for such a dynamic endeavors.

Vibhavari

(Vibhavari Dave)

To,
Smt. Ami Upadhyay
The Vice Chancellor,
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University,
Ahmedabad.

Resident Address: Bungalow No.15, Minister's Residency, Sector-20, Gandhinagar
Office Phone No.079-232-51940, Fax: 079-232-57966, Email: mos.vdave@gmail.com

रमेश पोखरियाल 'निशंक'
Ramesh Pokhriyal 'Nishank'

सत्यमेव जयते

मंत्री
मानव संसाधन विकास
भारत सरकार
MINISTER
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
GOVERNMENT OF INDIA

MESSAGE

I am immensely delighted that Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad is organising a two day International Conference on "Media, Culture & Development: Issues and Perspectives" on 7th & 8th February, 2020.

India is an ancient land, a vast sub-continent girdled round by the Himalayas and the Indian Ocean and irrigated by perennial rivers. When the world was savage, Indian *Rishis* and scholars composed great scriptures containing eternal thoughts that wander through times. The charismatic leadership of Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi has rekindled enormously the interest of the global community in India. Yoga has attained global recognition and our scientists, engineers, doctors, professionals and rich human resources have become a cynosure of the world. Being the largest and one of the most vibrant democracies of the world and the cradle and continuum of a great civilisation and given the enormous potential to develop, the theme of the Conference is quite significant and contextual. I hope and trust that there would be very extensive and mutually enriching deliberations at the Conference culminating into tangible outcomes.

I congratulate the organisers, the participants and wish the Conference a huge success.

(Ramesh Pokhriyal 'Nishank')

सबको शिक्षा, अच्छी शिक्षा

स्वच्छ भारत

Room No. 3, 'C' Wing, 3rd Floor, Shastri Bhavan, New Delhi-110 115
Phone : 91-11-23782387, 23782698, Fax : 91-11-23382365
E-mail : minister.hrd@gov.in

Hon'ble Vice Chancellor's Message

With immense pleasure and pride, I heartily congratulate the Department of Journalism and Mass Communication, School of Humanities and Social Sciences of the University to have successfully organized a two-day International Conference on *Media, Culture and Development: Issues and Perspectives*. This conference truly brought together media personnels, journalists, academicians, research scholars, students and stakeholders on a common platform; for the University hosted delegates from over 14 countries across the globe and over 18 States across the nation; with more than 600 registrations of participants.

In this conference, through the expert-talks, dialogic-exchanges, the conglomeration deliberated upon the role of media. It was a well-thought of theme for Media, being the fourth pillar of Democracy, shoulders an enormous responsibility of representing views, beliefs, issues and challenges of today's times. Media has played a vital role over the years, and is going to play a crucial role in the centuries to come. The powerful tool that media is, I see it as a potent tool which addresses and resolves the issues prevalent in the modern society and leads it towards sustainable development.

This conference proceeding is a document of a comprehensive research in the form of research articles produced by all the stakeholders concerned with this international conference. It consists of research insights of distinguished experts which shall help the policy-makers shape the policies in the interest of media and society; which shall eventually positively shape our nation and make the citizens future-ready. It will be a wonderful opportunity for each one to study this and enhance their understanding on the various aspects of media.

On this occasion of proceeding release, I further inspire the entire team of the University to persistently undertake such ventures which work for knowledge-enhancement of the society at large.

Best Wishes,

Prof. Ami Upadhyay,
Vice Chancellor,
Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad.

Message

I feel extremely privileged to present the proceedings of the International Conference on "Media, Culture and Development: Issues and Perspectives". I feel pleasure and gratitude to be a part of this University which is determined to benefit the society with academic endeavors like this. Media is a global vehicle of reach, access and development; which transmits, promotes and imprints human minds; India's exquisite treasure of cultural plurality augments the functions of media. It is well said that, "No other nation like India provides a better example of the role of the new communication media in the development, process through which a country moves from being an agriculture-based economy towards becoming an information society." This powerful tool called media apart from its commercial functions, if undergoes a metamorphosis has the potential to bring social good, and develop a positive and participative community at large. New media converged all other existing mass media and now information, entertainment and education are in the fingertips of the public

This conference aimed to provide a platform for an exchange of ideas on innovative concepts of mass communication, to explore possibilities that this field possesses for sustainable development of the nation. The Conference provoked discussion on the changes & explored the issues of media, culture and development that require periodic academic debate and deliberation that help in policy making and enhance the future research areas in the same field. The intertwining of the themes made the conference multifaceted and also allowed a multi-disciplinary consideration for the participants. Through this productive event, all the stakeholders gained maximum and eventually will benefit to the field they belong to.

I extend my heartfelt gratitude to the Hon. Vice Chancellor Prof. Dr. Ami Upadhyay, for her constant support and encouragement for organizing the International conference. Her constant guidance and visionary planning made the Conference fruitful and a grand success. I express my deep gratitude to all the experts, media professionals, academicians, researchers, as well as all the participants for their valuable inputs in the conference. I thank all the staff members of the School of Humanities and Social Sciences for their cooperation. I extend my heartfelt thanks to BAOU family for their support and help for the conduction of the International conference. Finally I would like to thank all the authors, volunteers and persons who directly or indirectly contributed to the conference. Without their cooperation and full support, this conference would not have been possible

Dr. Awa Shukla Convener
I/c. Director (Student Services)
Subject Head Journalism and Mass Communication

Table of Contents

Women in Indian Cinema 1

Prof. BharatbhaiBoghabhai Rathod, Assistant Profesor, History, Govt. Arts and Commerce College, Jafrabad........ 1

The Depiction of Women in Indian Cinema 17

Dr. Manisha Khemchandbhai Parmar, GES II, Associate Professor, History, Gujarat Arts and Science College, Ahmedabad......... 17

Representation Of Women In Hindi Cinema Film Studies Essay 25

Dr. Rajendra Singh Abhe Singh Rathod, Assistant Professor, Sociology, Govt. Arts And Commerce College, Jafrabad. 25

A Study On Role Of Media In Women Empowerment In India 32

Dr.Jagruti M. Thumar, Assistant Professor (Economics) 32

L. D. Arts Collage – Ahmedabad. 32

Representation of female characters with changing times in Hindi Cinema 40

Dr. Jyoti Prakash Mohapatra, Asst. Professor, IIMC, Dhenkanal 40

M S Parthasarathi, Research Scholar, Career Point University, Rajasthan 40

ROLE OF MEDIA IN CONSUMER AWARENESS OF WOMEN 46

Bhavna D. Ranch, Associate Professor, Home Science Department, Bhavan's Shri A.K. Doshi Mahila College, Jamnagar (Gujarat) 46

Teaching-Learning through Computerized Educational Games 53

Dr. Avani Maniar, Ms. Krutika Bhate, Ms. Richa Gandhi 53

Associate Professor, Tem. Assistant Professor, Research Scholar, Department of Extension and Communication, Faculty of Family and Community Sciences, The Maharaja sayajirao University of Baroda, Vadodara. 53

"Portrayal of Women in Indian Cinema" 61

Laljibhai Ghusabhai Baraiya, (Students of Department of English, Maharaja Krishnakumarsinhi Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujarat,India.) 61

Contrastive Portrayal of Women In Indian Television, Print and Online Media 70

Lucky Sharma, Ph.D Research Scholar, School of Languages, Gujarat University, Ahmedabad. 70

Dr. Vidya Rao, Co- Author- C-15, Akanksha Appt., Nr. Sola Railway Crossing, Sattadhar Cross Road, Ghatlodiya, Ahmedabad- 61 70

A CLASH BETWEEN INDIAN MUSLIM WOMEN AND THEIR CULTURE: AN EVALUATION OF THE RECENT SOCIAL MEDIA 77

Mr. Abdulsalam Noormahmad Luhar, Research Scholar, K.S.K.V. Kachchh University College, Bhuj, Kachchh- 370001 77

Dr. Manish Pandya, Principal, Tolani Commerce College, Adipur, Kachchh. 77

Media and the Portrayal of Women: Introduction to Post Cyberfeminism 84

ISBN: 978-81-944799-0-1

Prakruti Bhatt, Vishva Gajjar, Research Scholar, Institute: Department Of English, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University. 84

JOURNEY OF WOMEN CHARACTERS IN INDIAN CINEMA 91

Dr. Jainee Shah, Assistant Professor – English, School of Humanities and Social Sciences, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad 91

સોશિયલમીડિયા પર રજૂ થતું સાહિત્ય: એક અભ્યાસ (રૂપરેખા) 94

વંદનાબેન બી રામી ,આસિ.પ્રોફેસર ,સરકારી વિનયન કોલેજ,માંડલ 94

અભિષેકકુમાર બી દરજી ,આસિ.પ્રોફેસર ,સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ કઠલાલ. 94

સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર(પ્રજાપતિ) સમાજ પર થતી સામાજિક અસરોનો અભ્યાસ 95

પ્રજાપતિ ભાવેશકુમાર કાંતિલાલ, આસિ .પ્રોફેસર) ઇતિહાસ(-સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર)સાબરકાંઠા(.......... 95

ગુજરાતી સામાજિક પરંપરાકેન્દ્રી ગુજરાતી ફિલ્મો 102

ડૉ .જિતેન્દ્ર મકવાણા, વ્યાખ્યાતા સહાયક ગુજરાતી, સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ હારીજ 102

ટેલિવિઝન જોવાનો પ્રકાર અને કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ 105

Nisha R. Chauhan, Research. Scholar, MA Sem IV, Department of Psychology, Children's University, Gandhinagar. 105

સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર(પ્રજાપતિ) સમાજ પર થતી સામાજિક અસરોનો અભ્યાસ 113

પ્રજાપતિ ભાવેશકુમાર કાંતિલાલ, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર) ઇતિહાસ(-સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર)સાબરકાંઠા(.......... 113

સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમો વચ્ચેનો સંબંધ : એક અભ્યાસ 118

ડૉ .હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી, આસી .પ્રોફેસર) ગુજરાતી(, ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. 118

"સાહિત્ય અને ફિલ્મ :એક અવિનાભાવી સંબંધ" 126

Dr. Satish T. Chauhan, Associate Professor, P.R.B. Arts & P.G.R. Comm. College, Bardoli 126

"સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ, લગ્નનો દરજ્જો અને વ્યવસાયના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ" 132

Vrunda K. Thaker, M.Phil. Scholar, Department of Psychology, Children's University, Gandhinagar (Guj.) 132

ગુજરાતી સામાજિક પરંપરાકેન્દ્રી ગુજરાતી ફિલ્મો 141

ડૉ .જિતેન્દ્ર મકવાણા, વ્યાખ્યાતા સહાયક ગુજરાતી, સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ હારીજ 141

ISBN: 978-81-944799-0-1

Women in Indian Cinema

Prof. BharatbhaiBoghabhai Rathod, Assistant Profesor, History, Govt. Arts and Commerce College, Jafrabad.

Hindi cinema has been a major point of reference for Indian culture in this century. It has shaped and expressed the changing scenarios of modern India to an extent that no preceding art form could ever achieve. Hindi cinema has influenced the way in which people perceive various aspects of their own lives. The three movies that we discuss here have three different points of view towards women. To some extent they identify areas where ``modern feminism'' comes into contact with ``traditional values.'' The analysis which follows tries to decipher and articulate these points of view. It also attempts to determine the ways in which these films affect the discourse generated by the Women's Movement. But before the analysis we summarize the plots of these films.

The first film analyzed is the 1994 blockbuster *Mohra*. It is standard Bombay fare featuring stars like Akshay Kumar (as Amar Saxena), Raveena Tandon (as Roma Singh), Sunil Shetty (as Vishal Agnihotri) and Naseeruddin Shah (as Mr Jindal). Vishal is imprisoned in the jail where Roma's father is the superintendent. Roma goes to visit her father's jail in order to write an article about it. There some prisoners try to rape her. Vishal rescues her from them. Roma finds out that Vishal is imprisoned for murder. On probing she finds that Vishal had been married and his wife's sister had been raped and killed by some boys in her college who were under the influence of drugs. Due to a corrupt prosecutor the boys went scotfree. They then tried to rape Vishal's wife. She stabbed herself before they could get to her. In response, Vishal killed all four of them and got imprisoned for it. Roma, with the help of Mr Jindal, the blind owner of the paper she works for, arranges a second ``trial'' for Vishal in which his case is reviewed and he is released. Mr Jindal convinces Vishal that he should become a vigilante and kill the real culprits behind his wife and sister-in-law's deaths i.e. the drug dealers. Amar Saxena is a police officer who is also involved in busting the two main drug dealers of their city, the evocatively named Tyson and Gibran. Vishal starts killing off their henchmen but Amar gets on his trail. Despite that, Vishal finishes almost all of them off. Jindal now tells him to kill the Commissioner of Police who he says is corrupt. But Vishal realizes that this is a setup and confronts Jindal. It turns out that Jindal is not blind and he is actually an evil mastermind who wanted Tyson and Gibran to be destroyed so that he could become the undisputed king of

 ISBN: 978-81-944799-0-1

crime. He kidnaps Roma, who is now engaged to Amar, and is about to escape with her when Amar and Vishal, together now, foil his plans in the expected way.

The next film we consider is *Mother India*, made in 1957 by Mehboob. This is the story of Radha (Nargis Dutt) who marries Shamoo (Raj Kumar) and comes to his village. There she discovers that Shamoo's mother, Sundar Chachi, has pawned their family land to pay for the wedding. The village usurer, Sukhilala, takes three-fourths of their produce as interest on the loan of 500 rupees (about $15) that he gave her. Every year they give most of their produce to Sukhilala but they are unable to pay off the loan because all they give to him is counted as interest. Sukhilala is able to get this deal through because Sundar Chachi is illiterate and has put her thumb imprint on a contract she cannot read. In an effort to clear an arid piece of land which they own, Radha and Shamoo try to move some big boulders. In this process one of the boulders rolls on to Shamoo's arms and he has to have them amputated. He is unable to come to terms with his helpless condition and runs away leaving Radha alone. Soon after this Sundar Chachi dies. This is followed by a flood in which two of Radha's four sons die. Sukhilala offers her food in return for her sexual favours. She resists for a long time but is unable to bear the fact that her children are starving. So she goes to his place. Just as she is about to submit to him she gets a divine signal that her husband is still alive. She leaves Sukhilala's house and confronts her problems with new hope. Next we see her as an old woman and her two sons Birjoo (Sunil Dutt) and Ramoo (Rajendra Kumar) as grown men. Ramoo is a responsible type but Birjoo is a ne'er-do-well who resents the fact that Sukhilala continues to take three-fourths of their produce. Birjoo's inability to control his aggression makes him a nuisance to the villagers and finally, despite Radha's pleas, he is thrown out of the village and becomes a dacoit. When Sukhilala's daughter is getting married he threatens to come and abduct her. Radha assures Sukhilala that she will protect his daughter's honour and, when Birjoo comes and tries to abduct her, Radha shoots him dead.

The third film is *Mirch Masala*, made in 1989 by Ketan Mehta. It is the story of Sonbai (Smita Patil) who works in a chili factory somewhere in the western part of preindependance India. Her husband gets a job in the railways and leaves for the city. In the meantime the Subedar (or tax collector, played by Naseeruddin Shah) arrives to collect taxes and he sees Sonbai. He is attracted to her and asks the village headman, the Mukhi, to send her to him. He sends the wrong woman. The next day she is passing by the place where the Subedar has his camp. He stops her and grabs hold of her. She frees herself and slaps him. He asks his soldiers to catch her. She runs into the chili factory where she works. The old muslim watchman Abu Miyan (Om Puri) takes her in and closes the gates. A parallel thread is that of the Mukhi's wife,

ISBN: 978-81-944799-0-1

the Mukhiain, who is not treated well by her husband. She tries to drum up support for Sonbai when she gets to know that her husband and all the men of the village have capitulated to the Subedar and have agreed to hand Sonbai over to him. But her protest is rudely crushed by the men, and the Subedar, accompanied by all the men of the village, reaches the factory. Abu Miyan refuses to open the doors and the Subedar's men break it down and kill him. In the final scene of the film the Subedar approaches Sonbai when suddenly the other women in the factory take bags of chili powder and throw them in his face.

Let us now consider each of these films separately.

The main female character in *Mohra* is Roma Singh. She is a journalist working for a newspaper called *Samadhan* (literally meaning solution). The name of the newspaper implies that it is an activist publication typically expected to do battle with corruption and government neglect. Roma's position as the assistant editor of this paper is supposed to establish her as an activist journalist.

Her activism and the moral rectitude that it suggests along with her enterprising nature (she lands up at her father's place without even telling him, she is not daunted by the idea of roaming around in a jail) are the initial attempts to establish her as a ``modern" woman. However, the undercutting of this begins even as it is being established. She explains to her father how she has managed to wangle a trip to meet him, he is a jail superintendent, by coming up with the idea of doing a story about the jail he works in. Her professional life, the source of her ``progressiveness," is trivialized by the implication that she is just using it as a means to further her family life. The operating assumption is that a professional woman's work is not to be taken seriously and nor is she.

Throughout the film Roma's professional achievements are due to the intervention of her powerful boss Mr Jindal. She is able to stand up to the editor by aligning herself with Jindal who is the owner of the paper. She is able to get important meetings with police top shots because of the influence that Jindal wields. We may initially assume that this is a gender-neutral manifestation of the powermongering that is common in any such setup. Even from this generous point of view we find that Roma's own competency is never allowed to be established. In fact she is shown to be incompetent and even naive. Although her intentions are noble she is unable to convince the ``jury" of Vishal's innocence. It is Jindal's intervention that makes the difference and secures Vishal's release.

Jindal's eventual confession of his lust for Roma undercuts any notion that we could have had of her being a journalistic force. When she gets Inspector Amar Saxena to give her the files she requires by coming on to him we have already been invited to suspect that whatever

ISBN: 978-81-944799-0-1

she gets done is due to the fact that men, the real wielders of power, get led on by her sexual charms and do her favours. This suspicion is confirmed by Jindal's professed attraction for her. He wanted to have sex with her, and that is why he favoured her. He didn't back her professionally for any other reason; she was no promising young protege deserving of protection and help. She was simply a body which he had to possess.

Roma's body language is the other thing which is supposed to depict her as a ``liberated" woman. In all her encounters with Amar she is shown to be sexually aggressive. This doesn't bring her down off her moral pedestal since the audience knows that they are going to fall in love and, inevitably, get married. This knowledge is conveyed indirectly through a system of codes within and outside the film's narrative and we will discuss these a bit later in this essay. The construction of this sexual aggression follows concepts of male sexual aggression.

Roma is shown chewing gum and checking out Amar in the same way in which the boys in Vishal's sister-in-law, Rita's, college check her (Rita) out. Roma even sets up a rendezvous with Amar where she wriggles and dances her way into his heart. This song sequence `` *Tip Tipbarsapani*" (literally ``the rain is falling") is probably one of the most explicit of such performances to bypass the Indian Central Board for Film Certification. It is the apogee of the trend of sexually explicit song sequences which started in the early '90s. It is these song sequences which have relentlessly undermined the female characters in contemporary commercial Hindi cinema. In *Mohra* this process of undermining is seen in all its glory.

Commercial Hindi cinema has had musical content from its very inception. Often enough extremely popular songs have caused otherwise mediocre movies to achieve superhit status. *Mohra* packed the theatres because of one of its songs: `` *Tu cheezbadihai mast mast*" (roughly translated this means you are a very intoxicating thing.) Months before the actual release of the film this song was at the top of the various top ten or top twenty countdowns which have become an integral part of TV and radio programming in India in the '90s. Millions of Indian's saw fragments of this song every week. A regular exposure to these fragments before they saw the film established Raveena Tandon (the actress, as distinct from Roma Singh the character) as the point of reference for this film. She was seen cavorting on TV screens months before the relevance of this cavorting in the narrative scheme of the film was established for the people who saw it. This was a process existing outside the framework of the film but it went a long way in making two associations for the viewing audience. The first was that the character that Raveena Tandon is playing in *Mohra* (later they will discover that she is called Roma) is an

ISBN: 978-81-944799-0-1

intoxicating *thing* (*Mast cheez*). The second is that she, Raveena Tandon, is a *mohra* (literally pawn, or piece on the chessboard).

It is the security of this knowledge, gained before entering the theatre, which allows the audience (or at least the male component of the audience) to accept Roma's sexuality and even revel in it. Divested of all politically unsettling possibilities Roma can relax into ``.. [the] traditional exhibitionist role [in which] women are simultaneously looked at and displayed, with their appearances coded for strong visual and erotic impact so that they can be said to connote *to-be-looked-at-ness*." ([LM71], original emphasis.) This fragment of Laura Mulvey's analysis (from her essay ``Visual Pleasure and Narrative Cinema") is not the only relevant one in the context of the two song sequences that we are discussing ( *``Tip Tip ..."* and *``Tu Cheez ..."*). In both these sequences the woman serves as an erotic object for Amar Saxena on screen and the male audience in the theatre which is expected to identify with him. In *``Tip Tip .."* we see Raveena Tandon in the distance as he approaches her. Her features are indistinct as she wriggles and squirms. As soon as we come within proper sight of her the camera preserves the two dimensional nature of her image by rushing in and showing us parts of her body.

``One part of a fragmented body destroys the Renaissance space, the illusion of depth demanded by the narrative, it gives flatness, the quality of a cut-out or icon rather than verisimilitude to the screen." [LM71]

At this point it is worth mentioning the scene in which Rita gets raped. She is chased by her rapists into a bathroom. On the wall behind her we see a number of pin-ups of semi-nude women. She falls to her knees in front of the jacuzzi thereby providing another pin-up image and then slips into the water providing the ultimate wet-clothing schoolboy fantasy. The iconising of the female body in the song sequences is almost subtle by contrast. The songs demand more careful analysis because they have wider acceptance and more involved agendas.

The song sequence does not serve only to present the female body as spectacle. This is an essential function too thereby bearing out another of Laura Mulvey's claims. But spectacle is only one of the layers of meaning that the song sequence is made to bear.

At the most obvious level the song has a nominal diegetic purpose. For example, ``Tip Tip ..." is supposed to be the seduction of the hero implying the point after which he and the heroine are a couple. ``Tu Cheez .." is the age-old Hindi film device of penetrating the villain's stronghold by means of song and dance. In recent years this flimsy narrative function has been dispensed with and the concept of the ``inserted" song has come into vogue. This is a song which bears marginal relation to the plot and is inserted into the movie a few weeks after its initial release to induce repeat viewing. *Mohra* has an insert which is called *``Mein*

ISBN: 978-81-944799-0-1

cheezbadihoon mast mast ie. I am a very intoxicating thing, which is picturised on Raveena Tandon.

The second level is that of spectacle which is accomplished in various ways, some of which we have discussed. The third level of meaning is the explicit reassertion of dominant values. The subtlest way of doing this is via body language. Both the song sequences we have talked about are choreographed with movements which simulate sexual intercourse. In ``Tu Cheez ...", Akshay Kumar and the accompanying male dancers dance steps which are organized around pelvic thrusts forward whereas Raveena Tandon and the female dancers tend to wriggle around. The sexual position being implied is the male dominant one with the man doing the work and the woman as the receptacle who has to be seen to be enjoying what is being done to her. In another song *"Subah Se Lekar Sham Tak* (literally, from morning to evening) the heroine pleads with the hero to make love to her from morning to evening. She is soft and submissive and wants *him* to assume the active role by making love to her. At one point the hero mouths the same phrase (*mujhepyarkaro* ie. make love to me) but the accompanying visual of him bending over her negates the possibility of it being interpreted as a handoff of his dominance.

The preeminence of Amar in this song is also a function of the fact that Roma and he have gotten engaged. So now he is no longer just the lover, he is the husband. Roma's sexual energy is extremely subdued here in comparison to the explosiveness of ``Tu Cheez .." and ``Tip Tip .." She is now the wife and she has to reshape herself to fit this role. And her role as seen in this song is similar to the role played by Vishal's wife in the movie's first song *``Tum Kitni Sundar Ho"* (literally, you are so beautiful). The lyrics of the song, sung mainly by Vishal, proclaim that she (his wife) is beautiful despite not having beautified herself. This contradicts what is seen on screen (the beautification thing, she is actually quite good-looking). The point being made is that for a husband the wife is always beautiful. Noble thought that, except that all through we are being treated to closeups of various aspects of that beauty. Her coy and submissive behaviour is in tune with the expectations generated by the way in which she holds out her *mangalsutra.* By displaying her *mangalsutra* within a few seconds of her first appearance she indicates to the audience who she is *in relation to him*.

Establishing relationships through such shorthands is a practice which runs through this film. These codes are derived from a Hindi film based view of Indian (read Hindu) culture. One of the first examples we get of this is when Roma is going around the jail and is attacked by some of the inmates. As they are about to rape her Vishal appears. She runs over to him. As the attackers come towards them Vishal uses some milk to draw a line on the floor between the two

ISBN: 978-81-944799-0-1

of them and the attackers. This is a reference to the line drawn by Rama's brother Lakshman in the epic poem *Ramayana* to protect his sister-in-law Sita from the demons. By putting the line on the floor Vishal indicates to the audience that he and Roma are related in the way that Lakshman and Sita were. After this there can be no sexual possibilities between them. But by doing this he also indicates and reaffirms the contemporary popular reading of the epic which reaffirms the notion that a woman can be safe only under the protection of a man who is either her husband or bears a chaste relationship towards her.

By projecting acceptable norms *Mohra* establishes itself firmly in the mainstream of commercial Hindi cinema. Its toeing of the line is not a forced act, it is something that comes naturally. I would submit that the ``line'' is not something which exists outside the film and has to be ``toed.'' It is a common contention that many of the attitudes towards women in movies like *Mohra* are a legacy of the past. Writing in *G*, an Indian film magazine, Monica Motwani states ``The heroine may have metamorphised (sic) over the years, but she still cannot break away from the shackles of certain norms set by Hindi cinema years ago.''[MM96] On the other hand there are some who posit a major progressiveness in attitudes towards women. In an article in the Hindu Bhawna Somaya writes ``In the process of performing her roles as a mother, sister, wife, daughter or girlfriend, [the woman of today] most often, no longer forgets the importance of her most vital role... as herself.''[BS96] While this may be an extremely optimistic point of view as the analysis of certain aspects of *Mohra* here shows, the doomsaying that Motwani articulates may not be warranted either.

``Dominant values'' are a constantly evolving entity and films like *Mohra* contribute to this evolution. The general structure of the discourse remains the same but even a film like *Mohra* adds its own bit to it. For example, Roma's being a journalist is an attempt by this film to bring the stereotype of modern woman as journalist into the discourse. The unfortunate aspect of this is that the addition may not be the most progressive one imaginable. For this the makers of *Mohra* have no one to blame but themselves. Almost forty years before *Mohra*, a film was made which, if viewed in hindsight, may not seem to be that revolutionary, but which engaged with the culture which produced it in a non-confrontational way and yet produced a woman the likes of which Bombay cinema was rarely to see in the coming years. This film was *Mother India*.

Mother India was made exactly ten years after India became independent of British rule. The socialist experiment initiated by Nehru was in its early years. In this film the director, Mehboob, attempts a marriage between socialistic ideals and ``traditional values.'' But this film

ISBN: 978-81-944799-0-1

is not a card-carrying communist film. Nor is it a mushy mythological movie with gods and goddesses spouting medieval conservatism. Mehboob's vision is subtler than both.

The film opens with Radha as an old woman being asked to inaugurate a new canal which has been constructed through her village. The men who preside over the function are dressed in homespun and are all wearing Gandhi caps. They keep referring to her as the mother of the village and refuse to let anyone but her inaugurate the canal. This initial sequence with its plethora of contemporary (to that time) images is an important device for establishing the context within which the rest of the film is to be viewed. Even before we get to know her story we are informed of one certain incontrovertible facts: Radha is a survivor, she is the woman who will usher in the new period of prosperity and development that stretches ahead.

That a woman should be identified with India is not surprising. The term *``Bharat Mata''* (literally meaning Mother India) is a part of the Indian psyche. *Mother India* starting the way it does may make it seem like another feelgood melodrama about invincible motherhood with its inevitably reductive reading of women. As the film proceeds with scenes of Radha and Shamoo's marriage we are put in the familiar position of identifying the rhetoric of patriarchy. There is a song accompanying the bridal procession which proclaims that the woman's fate is to leave home. There is the scene in the bridal chamber where Radha coyly awaits her groom. As he approaches her the voice singing in the background tells us how Radha is not special in any way and her fulfillment lies in gaining the acceptance of her husband. She falls to his feet and he picks her up and admires her.

These scenes and her subsequent submissive behaviour towards her husband and her mother-in-law serve an important function in Mehboob's scheme of things. Radha is portrayed as everywoman. She is a normal ideal wife and daughter-in-law. Her love for her husband is equated to divine love. She is responsible and full of common sense. Essentially the women in the audience are expected to identify fully with her and the men are invited to look at her in a non-sexual light and identify her as their own wives or mothers or neighbours. This initial process of forming a bond with the audience by making a direct connection with perceived notions of the woman in the street is an important strategy. At various points in the movie this connection is reemphasised. An example is the scene in which Radha decides to give herself to Sukhilala in exchange for food for her starving children. She tears her *mangalsutra* and throws it to the floor. In a scene which never becomes voyeuristic, Sukhilala chases her around the room showering her with things. Finally, just as he is about to be grab her she falls to the floor and discovers her *mangalsutra* lying right there. She

ISBN: 978-81-944799-0-1

immediately attributes this to the goddess whose statue Sukhilala keeps in his room. She picks up her *mangalsutra* and leaves. The goddess has protected her chastity. In another direct evocation of ``Indian values" she is shown covered in mud when she goes to Sukhilala's home. This evokes the Sanskrit shloka ``Paradareshumatrivat, pardravyeshulosthvat .... yah pashyatisahpanditah" (Meaning: He alone is a truly wise man who sees another man's woman as his mother and another man's wealth as dirt). The dirt covered woman Sukhilala lusts after is the point of coincidence of motherhood and wealth.

This is not the only aspect of the portrayal that may be seen as politically incorrect by '90s feminists. Radha has three sons while Shamoo ridicules Sukhilala for having a daughter. Her sons are shown leading her by the hand even when they are very small. But even in the beginning when Radha is a submissive bride the counterpoint is playing along. Shamoo's only parent, Sundar Chachi, is a woman who has raised her only son alone and got him married off in style. She is a strong woman who is good to her daughter-in-law and handles household matters and agriculture with equal competence. When she gets duped out of her land by Sukhilala this does not reflect on the fact that she is a woman. Her illiteracy is shared by all the men in the village as well. In fact she puts up a spirited show at the village council meeting where her case comes up for hearing. Sundar Chachi's independence continually offsets any negative impact that Radha's initial submissiveness causes. It is significant that Radha comes into her own only after the old woman finally passes away.

With three-fourths of the produce going to Sukhilala, Shamoo and Radha have to work hard just to make ends meet. There are numerous images of Radha and Shamoo, sickle in hand, harvesting the grain. In fact we ae even shown silhouettes of the two of them, sickle in hand, with their heads tilted up looking into distance; a typically socialist image. She is alongside him always, the perfect comrade, unhindered by her gender. There is no contradiction between this role and the traditional wife's role. The effective interleaving of the shoulder-to-shoulder images with the silent housewife images makes their coexistence credible.

When Shamoo leaves her and goes away because of his inability to deal with his own inadequacy the stage is set for her to come into her own. The real break with the melodramatic is the fact that Shamoo never comes back although she never loses hope. This hope is shown to be the source of her strength as things go from bad to worse. But the strength is undoubtedly her own. She takes on to herself the reponsibility for raising her children. Since her bullocks have been taken by Sukhilala, she has to pull the plow herself. The close-up of Nargis Dutt as Radha

ISBN: 978-81-944799-0-1

with a plow on her shoulder pulling at it with an expression of pain and concentration is an image which is burned into the mind of every Indian.

The song which accompanies this scene typifies the nullification of the seeming dichotomy between the socialist working woman and the traditional Indian woman. The lyrics are fatalistic in the extreme (*``Duniyameinaayehain to jeena hi padega, jivanhai agar zeher to peena hi padege"* ie. If we have come to this world then we have to live. If life is poison then we have to drink this poison.) It goes on further to declare that in this life only *laaj* is a woman's *dharma*. Both of these words have a number of meanings but the intended meaning of *laaj* seems to be honour and that of *dharma* seems to be somewhere between duty and religion. The point being that a woman can carry these fatalistic beliefs which are part of her conditioning and use them in the service of the positive ethic of struggling against the odds.

Circumstances deteriorate till the scene in Sukhilala's house which has been discussed above. Her womanhood and faith in the continuing wellbeing of her husband is renewed by means of a deus ex machina which could really have been no more than a coincidence. She can now go it alone and is shown doing so. The film now moves forward in time and shifts its emphasis slightly. This second half of the film follows the scheme of the first half. Radha is shown to be a typically doting mother who revels in the love and affection of her grown sons. Again there is a safeguard which prevents us from thinking of her as a stereotypical wet-eyed powerless dependant mother. This safeguard is the knowledge of the sacrifices she has made for them and the fact that they owe their existence to her. But the process of identification is encouraged as she goes through all the motions that would not be out of place in any of the numerous mother-glorifying films that are turned out all the time.

Her son Birjoo turns into a dacoit. She tries to protect him from the villagers who want to kill him. She runs after him and pleads with the villagers to forgive him. But when he abducts a woman from her marriage Radha takes a stand and tells him to return the girl or she will shoot him. Birjoo scoffs at this saying that she is his mother and can never do something like that. AT this point she says ``I may be your mother, but I am also a woman" and she shoots him dead as he gallops away. The lyrics that Radha had sung earlier ``In life *laaj* is a woman's *only dharma*" becomes more significant now with the only becoming emphasised. Radha's act of solidarity with the girl being abducted is not because of any particular attachment with that particular girl (in fact the girl is the daughter of her old enemy, Sukhilala.) It is an act of solidarity with the whole of womanhood. And in putting this above Radha's love for her son, Mehboob makes a really daring and progressive statement.

ISBN: 978-81-944799-0-1

In a recent piece on Kalpana Lajmi's 1993 film *Rudaali*, Radha Subramanyam raises a number of questions as she tries to feel her way to describing her own position vis-a-vis that film.

``Despite my intellectual and emotional involvement in the text, prompted by its psychobiographic verisimilitude, its sophistication and complexity, I am led to question its political implications. With the shortage of female-centered, let alone feminist, films in the Indian cinematic context, with the dearth of positive role models in media representations, and with the brute reality of hundreds of millions of women internalizing the roots of their own destruction, would not a film that plays down the contradictions within female conciousness be more useful? A sympathetic representation such as this can lead us to emapthize with rather than question such contradictions. Or would a more simplistic portrayal fail because of its reductive nature, because female audiences could not identify with superwomen free of conflict? In Anglo-American feminist film theory of the past two decades there have been different positions on the issue of what is the most appropriate form of feminist (self) representation .. *Rudaali* opens up similar questions in the context of Third World feminist film production; it does not, however , give us any easy answers." [RS96]

It would be simplistic to assume that *Mother India* provides the answers to the extremely pertinent questions raised by Subramanyam. However, this film does address the contradiction which Subramnyam points out here. *Mother India's* Radha is not a superwoman. She is extremely believable. Yet she provides an empowering example. In her analysis of *Coma* Elizabeth Cowie asks

``..is the question of the image of Susan as progressive and positive posed within the film or in relation to cultural values within the Women's Movement which are then brought to bear on the film?" [EC79]

Cowie goes on to argue that the former question is worth posing. Subramanyam is not sure which way this dilemma should be resolved. If *Mother India*, or for that matter *Rudaali*, is interrogated without too much referrence to ``cultural values within the Women's Movement" it can be seen as a genuine attempt to transform the discourse on women and make it more progressive. The point I have tried to make all through my discussion is that *Mother India* may seem to condone certain things which would be abhorrent to Western feminist values and would seem to be quite retrograde to the west-influenced Indian feminist movement which is rightly concerned with ``.. the brute reality of hundreds of millions of women internalizing the roots of their own destruction." But if we look at the scope and reach of the contribution that a film

ISBN: 978-81-944799-0-1

like *Mother India* is capable of making then it may be a good idea to free it from having to bear the burden of contemporary feminist ideology.

Mother India is not a film made by a woman but it gives important pointers to the issue of representation raised by Subramanyam. The editor of *Manushi*, Madhu Kishwar writes

``I have come to the point where I believe that the conflict is not so much between `western' and `Indian' approaches ... [but] between those seriously engaged with people's lives and ideas and those who use ideology as a substitute for ideas and facts." [MK96]

It is incontrovertible that Mehboob is ``engaged with people's lives and ideas" in the making of this film. Whatever may have been his own ideological bent (it is doubtful that a male Hindi filmmaker in the 1950s would have been a feminist) his film works towards constructing a positive view of women. The film is as selfconcious of its role in shaping the discourse as the most blatantly propagandist film. By taking the middle path between a reductive mother-wife representation and a superwoman representation, it points the direction where the answer to Subramanyam's questions may lie.

In her essay ``Visual Pleasure and Narrative Cinema," Laura Mulvey laid down the agenda for feminist film making.

`` ...This is not to reject the [mainstream film] moralistically, but to highlight the ways in which its formal preoccupations reflect the psychical obsessions of the society which produced it, and, further, to stress that *the alternative cinema must start specifically by reacting against these obsessions and compulsions*." [LM71], emphasis added.

Ketan Mehta's 1989 film *Mirch Masala* signals itself clearly to be part of this ``alternative cinema." One of the most important indicators of this is the role that the camera plays. Throughout the film we never see any female body fragmented. By always keeping the whole body in the frame and zooming in only on the face the camera always attributes person-hood to the women in this film. This is no mean feat. In her critique of *Rudaali*, Radha Subramnyam mentions one of the song sequences

``...[the elements of the typical song and dance number in popular Indian movies] occur, in Mulvian terms, through the fragmentation and stylization of the body in closeups and through the occasional playing down of screen depth to create a one-dimensionality that suggests objectification. This subtle objectification of woman in a *self-consciously feminist text* indicates once again how hard it is to bring down the master's house with the master's tools." [RS96], emphasis added.

 ISBN: 978-81-944799-0-1

Mirch Masala, made four years before *Rudaali*, is also constituted in ``Mulvian terms," but in direct opposition to them. The fragmentation which Subramnyam talks about and which I have discussed in detail in the context of *Mohra* is shown to be absent in *Mirch Masala*. Its absence is emphasized in the one song sequence which *Mirch Masala* has. The women dance in a circle and we see the lustful Subedar looking at them but we never get to see them from his point of view. They are always shown either from a distance, dancing in a group or as one woman at a time with the bottom of the frame at knee height and the top of the frame about a foot or two above her head. The camera as voyeur is repeatedly denied. There are a number of scenes where the Subedar is shown sizing up women. In one scene he looks at Sonbai through a telescope. We see him point the telescope and we anticipate the telescopic view of her that almost any other film would provide. But it never comes and, by subverting this expectation makes us aware that such an expectation existed. In a review of *Bandit Queen*, Linda Lopez McAlistar writes

``.. feminist filmmakers who want to take on the subject of violence against women in their films need to (and do) find cinematic strategies to depict the violence in ways which don't incite the audience members who might be so inclined to identify with the perpetrators." [LLM95]

Not only does *Mirch Masala* bear out McAlistar's claim and prevent this identification, it also implicates the audience by making them aware of the fact that they have undergone this process of identification in the past.

Another important counterpoint to popular Hindi cinema is found in the character of Abu Miyan, the old muslim who tries to protect the women from the Subedar. In *Mohra* we saw how Vishal, a young muscular man, comes to Roma's rescue when she is about to be raped. That virile and powerful image of the protective patriarchy is attacked by making Abu Miyan an old decrepit soldier who can barely walk straight. The clear message is that the security offered by the patriarchy's rhetoric, as articulated by Abu Miyan when he refuses to open the factory's gate, is not backed up with any real strength. Whenever oppressive forces wish to they can kick it aside contemptuously as the Subedar kicks aside Abu Miyan's gun after he is killed by one of the Subedar's soldiers.

In 1971 Mulvey said that though an alternative cinema was possible `` .. it can still only exist as a counterpoint."[LM71] However *Mirch Masala* refutes this. Providing a counterpoint is an important function of the film and, as we have seen above, it carries this function at various levels. But *Mirch Masala* sees *looking*, which is one of the major ``psychical obsession" of popular film, as something bigger than popular film. The larger scheme of the film is to attack the *look*, not only in cinema, but in the real world.

ISBN: 978-81-944799-0-1

When Sonbai is being harassed by the women in the factory who are trapped in there with her she is taunted in an age old way. She is told that the fault lies in her beauty, at which she turns around and asks ``Why not in his look?" The women have no answer to that. Red chilis serve as a powerful image in this film. When the Subedar's men are chasing Sonbai she is shown running into a field where mounds of red chilis are drying. She falls on one of those mounds. Sonbai sitting on that red background evokes the idea of menstruation. But before the end of the movie it will be these same chilis, now in the form of powder, that the women throw into the Subedar's eyes. Menstrual blood with the power to blind is flung in wave after wave into the offending eyes. In small quantities chilis can spice up food, but, in larger quantities they can burn. The final scene is an empowering one and it is only fitting that the tableau invokes an image of Kali. Abu Miyanrefers to Sonbai as Kali because she is dark and as the blood-like haze of chili powder clears and the Subedar falls in agony to the ground, we see Smita Patil, herself an icon of the Women's movement, as Sonbai with a sickle in her hand, the dark lines of *kaajal* emphasizing her Kali-hood.

Where the film is less successful is in its attempts to provide positive messages through the character of the Mukhiain. This is not to say that her attempts to put her daughter in school and her rallying the village women around Sonbai are not progressive images, they certainly are. The only problem I have is that the Mukhiain's is a 1980s Women's Movement agenda. To

follow this in a film set in the 1930s is difficult without sacrificing verisimilitude to some extent. An example is the scene where the Mukhiain leads the women to the factory beating plates. The act of beating plates was an extremely popular form of protest used by women in the 1980s. By using this the film reaffirms its firm rooting in the Indian feminist movement. But this, in itself, is not really too serious a problem. A small suspension of disbelief is enough to get past it and into the film.

Writing in the ``Economic and Political Weekly," SupriyaAkerkar argues that

`` ... women's movements can be treated as `discursive practices.' ... They do not depend for their existence on prior theories of emancipation, but rather seek a new relation with theory through localised articulation and understandings of emancipation." [SA95]

While agreeing with this point of view I would like to add that the discourse which Akerkar refers to is not independent of influences lying outside the Women's movement. It has been my effort in this paper to look at the way in which three radically different films have affected the discourse. It would be reductive to try and thread these three films together and pass judgments on each of them. In a contemporary context each of them has their own importance; the reach

ISBN: 978-81-944799-0-1

and acceptability of *Mohra* far surpasses that of *Mirch Masala* which has to bear the cross of being an ``art film." *Mother India's* message of progressiveness and the subtle and effective way it propagates this message is a plus for it which neither of the other films can claim. *Mirch Masala's* militant feminism and empowering messages are far more acceptable in light of the contemporary feminist debate than *Mother India*. Its cinematic progressiveness (in the way it wields a sensitive, non-voyeuristic camera) shows up *Mohra* as a retrograde ultraconservative film which undermines a seemingly progressive female character.

Each of these films, however, has the capability of affecting the discourse and, in fact, each of these films has done so. The issues which these films raise and address are wide and varied. I have made an attempt here to present different points of view on the same set of issues. It is my belief that each of these films has something or the other to learn from the others. In the foreseeable future it is unlikely that the strands that these films represent will merge or even approach each other but a communication will eventually emerge between them which will benefit all of them.

Reference:

1, Bagchi Amitabha, Women in Indian Cinema

2, SupriyaAkerkar, *Theory and Practice of Women's Movement in India: A Discourse Analysis*, Economic and Political Weekly, April 29, 1995.

3, EC79, Elizabeth Cowie, *The Popular Film as Progressive Text - a Discussion of Coma* in Constance Penley, ed, *Feminism and Film Theory*, New York: Routledge, 1988.

4, LLM95, Linda Lopez McAlistar, on ``The Women's Show" WMNF-FM (88.5), Tampa, FL. July 22, 1995. Source: Phoolan Devi - Bandit Queen.

5, MK96, Madhu Kishwar, Personal Communication, 1996.

6, MM96, Monica Motwani, *The Changing Face of the Hindi Film Heroine*, G Magazine Online, 1996

7, LM71, Laura Mulvey, *Visual Pleasure and Narrative Cinema* in Constance Penley, ed, *Feminism and Film Theory*, New York: Routledge, 1988.

8, BS96, Bhawna Somaya, *The Timid and the Assertive*, The Hindu Online, March 8, 1996.

9,RS96, Radha Subramanyam, *Class, Caste, and Performance in ``Subaltern" Feminist Film Theory and Praxis: An Analysis of Rudaali*, Cinema Journal 35, No. 3, Spring 1996.

References

Ahmed, S. Akbar (1992). ‘Bombay Films: The Cinema as Metaphor for Indian Society and Politics’. Modern Asian Studies 26, 2 (I992), pp. 289-320. Great Britain.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Burra, R. (ed.) (1981). 'Film India: Looking Back 1896-1960'. The Directorate of Film Festivals, New Delhi.

Husain, S. (I989) 'Cinema', in Robinson. Bagchi, Amitabha. (1996). Women in Indian Cinema. Retrieved from http://www.cs.jhu.edu/~bagchi/women.html

Laura Mulvey (1988), 'Visual Pleasure and Narrative Cinema'. In Con stance Penley (ed), Feminism and Film Theory, New York: Routledge.

Mahmood, S & Mitra, M (2011), Bollywood sets sights on wider market. BBC Asian Network, 24 June 2011. Retrieved from http://www.bbc. co.uk/news/business-13894702

Misra, Vijay (2006). 'Bollywood Cinema: A Critical Genealogy'. Asian Studies Institute, Victoria University of Wellington.

Monica Motwani (1996), The Changing Face of the Hindi Film Heroine, G Magazine Online.

Singh, Indubala (2007). Gender Relations and Cultural Ideology in Indian Cinema: A Study of Select Adaptations of Literary Texts, Deep & Deep Publications.

Spotlight on India's entertainment economy: Seizing new growth opportunities, Ernst & Young report, 2011.

Woke (2007). Bollywood vs Hollywood – The Complete Breakdown, Advertising and Marketing, Bollywood, Business & Industry. Retrived on 29 March 2009 from http://mutiny.wordpress. com/2007/02/01/bollywood-vs-hollywood-the-complete-break down/'Update on Indian M&E industry.' CRISIL Research, December 2010

ISBN: 978-81-944799-0-1

The Depiction of Women in Indian Cinema

Dr. Manisha Khemchandbhai Parmar, GES II, Associate Professor, History, Gujarat Arts and Science College, Ahmedabad.

The Depiction of Women in Indian Cinema

Introduction

Indian Women have excelled in every field and have engraved their names in many parts of the universe, but there still seems to be a long route ahead before she attains equal status in the minds of Indian men.

'Most agricultural civilizations downgraded the status and potential of women, at least according to modern Western standards and to the implicit standards of hunting-and-gathering societies. Agricultural civilizations were characteristically patriarchal; that is, they were run by men and based on the assumption that men directed political, economic, and cultural life. Furthermore, as agricultural civilizations developed over time and became more prosperous and more elaborately organized, the status of women deteriorated from its initial level.'

In a well-defined patriarchal society like India, even the cinematic world deems to project women as in factual life. This is a good thing as films have mass appeal and at least some if not all carry out a message to the public and try to create awareness. There is a myth that women are characterized in films to prop up the male role rather than characterize them as the one who keeps the narrative structure sinuous. Women are insinuated in films as bearing the burden of sexual objectification that male roles cannot. Hence, they become the bearer, and not the maker of meaning says Laura Mulvey (Mulvey 834). Most Indian women live a silent life with enormous amount of sacrifices and retain their frustration within themselves for the sake of societal pressure.

Women in Indian cinema are born with certain assumptions ranging from cult movies to celluloid blockbusters like Sholay to more recent Fashion that employ themselves as in severe gender issues. They are portrayed either as damsels in distress or demented feminists or simple belly-shaking glam dolls whose sole ambition is to attract the attention of the male gender. In many Indian films it is a common trend to insert 'item numbers' which bear no rational connection to the film in anyways but with an assumption that the film is easily associated. *As Bindu Nair(2009:53)says, 'Sometimes the one song ends up making the film a hit, such as 'ChammaChamma' from the film China gate.'*

Occasionally, do we see a female being the protagonist of a film than merely being objects of sexual desire. In some cases there appears to be a clash between 'modern feminism'

ISBN: 978-81-944799-0-1

and 'traditional values'. Indian cinema often acts like an emotional register and is very resourceful while reading the characterization of 'Women'.

I would like to line up the film *Paroma* and closely pay attention to the way in which a traditional Hindu wife is deprived of her freedom and is confined by the emotional bonding with the family. It appears to be impossible to gather together a woman character as anything beyond the two incarnates – Madonna and Whore. Women in India were not expected to express their feelings or to develop their personalities rather get accustomed to their individual subjugation and succumb to the same. To use a women character in a film is to represent a traditional figure as a symbolic image but many a times it is a mere wishful desire.

For the present discussion I have chosen the character Paroma as the centre subject, it being a film directed by a female auteur Aparna Sen. The central character in the film Paroma is a middle class Bengali housewife who is played by Raki Gulzar. This film makes a very strong statement about the perception women have on their own body juxtaposed with a man's perception about her. The word Paroma in the ancient Indo-Aryan language which is Sanskrit means 'the supreme' or 'the very best'. In Hindu religion it is used as a prefix to show admiration or reverence. In this film it takes a very long time to bring out her individuality almost to the second half of the film.

The film embarks upon the title credits rolling over a Hindu Goddess Kali symbolizing the bestower of liberation. Goddess Kali is an image of the vengeful mother-goddess. Her name Paroma which roughly translates as 'the ultimate woman' in this film is subsumed by the many relational identities associated with her in the family. She is called by different names in the family such as *bhabi (sister-in-law), kaki (aunt), mami (aunt), ma (mother) and bahu (daughter-in-law)*. This marks the beginning of her identity -the given name Paroma being hidden and lost in the different roles she plays within the family.

Paroma's mother-in-law, we can say the doyen of the family makes a mention to a group of women that she is alive only because her daughter-in-law (Paroma) takes very good care of her and this establishes the fact that Paroma is indeed of very great importance to the family. There is a point being made when the foreign -returned photographer's assistant Sarah, tries to understand if Paroma has an identity of her own and this is made sense to her and explained by the patronizing males in the family. But Rahul Rai initiates her identity when he refuses to cast her as Bhabi or Kaki even though Paroma suggests he addresses her either as Bhabi or kaki as he wished indicating her parameters and hinting that she would be safe within these roles which act as barriers for a woman and prohibiting any trespassers within the boundaries of decorum. It is a custom in many Indian families where the female head has to serve hot food to their family

 ISBN: 978-81-944799-0-1

and if this is not done they take up the blame for being a terrible house-wife. A scene where Paroma's children return from school screaming *"Ma, ma have you not prepared cold coffee for us?"* is quite interesting as one can see the duties of a mother in a close-knit Hindu family and yet her limitations are countless when it comes to doing her own things at leisure. For example, Paroma never finds the time to play the traditional instrument Sitar. Her education had an abrupt end and her interest in sitar and poetry fades out because of her responsibilities as a Hindu house-wife. No one in the family pays much attention to what a woman wants in life. Very rarely do we see members of the family obtain the permission or suggestion from Paroma on what is to be done. This is evident as Paroma's husband asks his mother if she has any problem in Paromamodeling for their guest – Rahul. As the head of the family Paroma's mother-in-law agrees and internally suggests it's the least they can do to entertain their valuable guest.

The scene that preludes her children returning from school is an interesting one where Rahul tries to stare at Paroma taking miniscule bites into a chili in utmost curiosity as if it was a strange personal act where we as audience see a close up of it from the directors angle. The shot is as though Rahul looks at this act through his camera lens. And interesting thing to note is that this lunch scene has no background score weaved into it. The lunch scene starts with the cooing of the cuckoo birds and there is a dead silence which builds up the moment. Women tend to frame themselves and get a grip on what is generally the acceptable norm by the society and in this case a patriarchal one. The male gaze tends to specify the degree of importance a woman has in the society by means of provoking a female to take more interest in her own self.

The camera angles as well as the camera movements used by the cinematographer takes the audience to a new world. When a female character takes up a central part of the screen the camera never prowls at a woman. But when she is performing an action the camera always has a tendency to creep around her body voyeuristically. This all adds up to turning a woman into a spectacle. For example, In *Chandni bar* directed by Madhur Bhandarkar whose fixation for every movie is 'real' has many scenes set up in a dance bar where women are scanned top to bottom by the men in the bar. The natural contours of the body are made distorted by unnatural ways of dressing to emphasize certain body proportions and for this very reason they are shot from a low angle or a high angle to reveal cleavage.

The men in Indian cinema either projected as 'romantic heroes' or the 'bad guy' are indubitably majestic on screen space unlike our female characters that always tend to lead a surrendered life even on screen. *As Vrinda Mathur (2009: 66) says, 'The male characters of Indian cinema, i.e. the heroes(those knights in shining armour) and the villains (those over-*

ISBN: 978-81-944799-0-1

energetic sharks) move around the space of the movie like players in a deadly choreographed game of chess – with the women characters as sacrificial pawns.'

It is quite apparent from the beginning that Rahul the photographer has a particular interest in capturing beauty. One can stand by this point from the way he captures Goddess Kali on the day of the religious function which is the opening scene of the film. By this one can confirm that he has interest in aesthetically appealing subjects. Many of his subjects seem to be centered on female oriented issues. We can justify this fact by encompassing his interest to capture the "Indian house wife". He proposes to pay peculiar attention to Paroma from the beginning stating that she is a very beautiful traditional Indian woman. As the film grips along, his fascination turns to personal from being a professional admirer of her beauty. In reciprocation to that we see Paroma indulging and getting a sense of sexual undercurrent and falling for the same. She tries to halt the modeling sessions but due to mere persistence from the family she does so to accommodate the guest in every possible way. As the modeling sessions go on she is made to realize her radiance and elegance by Rahul's gaze. Although she seems hesitant and apprehensive like for instance she covers her saree over her ankle in the first modeling session. But eventually she tends to react amicably to Rahul's desires. Rahul makes her realize her value and teaches her to see the world from a different perspective. This is symbolically shown when Rahul suggests to Paroma to see her own city from a high angle where one gets a bird's eye view of the same. *As Anshoo Sharma (2009: 111) rightly says:*

'It is very symbolic when he says -learn to live life dangerously, because it is only when one is ready to experiment and take chances that there is a possibility of gaining something valuable in the process. And in a woman's case that 'something' is realization of oneself as a separate entity – complete and whole and not a mere extension of the rib of Adam.'

The films that focus on women protagonists showcase their search for self through their bodies. This is quite outstanding in the film *Chandni bar*. Mumtaz character played by Tabu the protagonist is forcefully sent by her maternal uncle to be a show girl in a dance bar. Her major source of income was from performing in the dance bar. She would maximum need to groove her body to the music and there would be scores of men willing to shed their money on her for the very own reason – voyeuristic desires. This woman's body is given the penultimate magnitude in many of the films we see. And in these films the act tends to start with a rebellious nature and the instrument being their body. *As Jasbir Jain (2009: 121) has observed,*

Rebel women are portrayed with ridicule and comedy. Rebelliousness need not always be conclusive or even approved within the narrative structure. At times it may be part of the

ISBN: 978-81-944799-0-1

discourse on modernity and perceived as a potential threat to patriarchy through the values of education/westernization/independence.

In a scene from Mirch Masala (1985) the protagonist Smitha Patil directs the tax collector to drink water from the other side of the river. She says: *(This side is where human drink and the other side is where the animals drink)*

This can be an indirect statement made to the tax collector referring him to being a ruthless animal. Although the other women tend to run away at the sight of them approaching Smitha Patil stands still reflecting her character instantly that nothing can demoralize her. Having said much about rebelliousness and insubordination, it sometimes plays the part of a discourse taken towards modernity in a sense that it threatens the patriarchal structure. This can be called to mark the beginning of a revolutionary period that breaks the stereotypical and conventional thoughts of a society.

A female protagonist who is shown to be wronged in the society and due to this suffers a great deal in life. In other words, she is said to be victimized who endure the consequences. If one notices it is always the female who bears the brunt of all the misfortunes. Possibly owing this to their beauty and morality they are able to capture the hearts of the men. But this seems to be taken for granted by the men.

Now, having discussed about how women are portrayed and the penalties they pay in return are a myriad when it comes to how men are showcased. Although to digress a little from the centre of discussion, it would be interesting to see how men would react if there was a reverse of these situations. But what really happens in this case is that the men do not like to be treated as anything below their dignity even if it was unintentional. *As Anshoo Sharma (2009: 114) has rightly said, 'They vent their anger, shun the women, and make them feel guilty. They are never shown to be in a compromising position -groveling or pleading with their women.'*

From this we can conclude saying there are varying degrees of norms set for men and women in this patriarchal structure. This is otherwise called double standards of the male outlook being more evident.

Paroma's husband who is away on a business trip to Mumbai tends to sweet talk his secretary to fulfill his desires. What would be interesting to note at this point is that this particular scene goes unnoticed throughout the film. Other than his secretary no one knows the true story and no one would even come to know because the secretary is about to get married. In that case the secretary is not going to reveal this incident hoping to maintain her dignity and not ruin her chances of getting married. In the shot after the secretary leaves, he abuses her and slams the door. There is stark contrast in the way this matter is subdued as compared to what

ISBN: 978-81-944799-0-1

happens to Paroma eventually. One may argue that Paroma also had the freedom to keep up to her appointments with Rahul as her husband was away. Husbands do not necessarily offer the right kind of attention that is needed. Though this is an example of adulterated behavior by Paroma, her husband is not better in this stance.

Much later Paroma is being ostracized by the family for the very reason that Rahul sends her a copy of the life magazine where her photograph is explicitly put up with his signature. This entirely shocks the family and creates a massive pandemonium. She is completely isolated from the family and her mother-in-law falls sick. Paroma's husband unreasonably blames her for his mother falling ill and simultaneously tells her that he would teach the kids and that he does not want his kids to be taught by a whore.

After Rahul has left to Greece her interest in house-hold work lacks interest. A woman, who is so devoted and energetic to the family needs once upon a time, completely does her share of chores listlessly. An observant husband asks her if she is keeping well, distressed reciprocates her absent-minded stupor. After the husband is aware of the photograph he condemns her and makes up his mind to shift to the guest room. In countering that Paroma confronts him and questions him if he has never committed mistakes in his life? And a point blank response – No! says it all.

One scene shows her husband frantically searching for a pair of cufflinks and scatters the draws and cupboards. Paroma who is silently watching gives a hand once her husband asks her maid to look for it. Paroma picks it up from the right draw and is diffident whether to hand it to him or leave it on the table. We see Paroma in her initial behavior as in early part of the film. Is this saying that she is attempting to get things back to normal? *As Shoma A. Chatterji (2002: 76) aptly says,*

'The fact that she knows precisely where things around the house, is a pointer to the desperation a committed housewife like Paroma can be pushed to. It also proves her vulnerability. The irony is that the chores she did with such love and affection can be done with equal efficiency by Kamala, the maid, minus of course, the love and the affection Paroma put into them.'

Paroma is deemed to be portraying an equal status of a maid in this illustration. However it will be termed as an un-paid servant. Is this the kind of image that women would like to see on screen? Paroma being a strong character should be standing up for herself. Even though her routing was a little unusual to vast majority, this is Paroma's point of view. The rupture created between Paroma and her extended family exposes the cruelty of patriarchal insistence and poses a threat to the male dominated society. The image of a mother she carries takes a toll when she

ISBN: 978-81-944799-0-1

puts her relationship before her motherhood. This does not necessarily mean she is insensitive to her children's feelings. Every human requires a companion and in this case her determinants are surrounded by feelings of pleasure. *As Shoma A. Chatterji (2002: 77) says,*

"Hinduism and the patriarchy it functions within, insists on placing the mother on a pedestal, which is natural and logical extension of the worship of the Mother Goddess to include the family unit. The pedestal is conveniently used by the patriarchal family to reduce the same mother to silence, absence and marginality, politically constructed to seemingly connote to the woman concerned."

As the narrative progresses, we embark upon something close to a peak. Paroma is disheartened with the way her attempt to reconcile things with family was treated unfavorably that she takes a drastic decision to end her life. She is admitted to a hospital and is diagnosed with a brain hemorrhage where the doctor says her hair needs to be shorn off for the purpose of an x-ray. On hearing this Paroma's daughter sobs at her mother's hair being shaven off. One can notice a sense of hesitation from the members of the family as soon as they are informed that the surgery would do Paroma some good. Does this signify their hesitation to her as a person back into the family or just vacillation to the surgery? If it is evident that a surgery will save Paroma from more harm and why would anyone have double thoughts about this. It is clear that the family is in a dilemma to accept Paroma after such an incident and worried if the society would brand them as we know they would. To speak for majority of the families in India societal pressure plays a huge role in any decision the family makes. This is doubled up if the family has many girls in the family. If any decision that is taken has to reflect on the society then where is the question of living life to the fullest. One can understand if there is debate with regard to being responsible but not to the extent where the society rules ones life. This indicates a new beginning to Paroma or an end to all the discomfiture after all. *As Mini Nanda (2009: 174) says, 'Tonsuring of her hair seems to be a process of sloughing off her past, the pain and the humiliation as well as thrusting a widowhood on her.'*

Paroma stays rigid that she will not speak any of her family members. She requests for a diary and a pen and begins to empty her feelings into the book. This self-defining act could also be looked at as a prolongation to the letters she used to write Rahul. She mentions the daily activities that happen in her nursing room. Paroma's friend Sheila gets her a paper cutting of a write about Rahul, which Paroma chooses to let go standing near her window. This could be a mark made to erase the smallest trail of her past and to start a new beginning with vigor.

Paroma has a conversation with her friend Sheila where she asks Sheila to get her a job as a sales assistant. When her family and the Doctor insist she goes through psychotherapy, she

ISBN: 978-81-944799-0-1

boldly says she has no guilt feeling inside her for her to go through any therapy. We see a fresh air of confidence swing past Paroma's character. One can notice the diary writing to have started in the end of the film. Thereby stating the initiative Paroma has taken to express her feeling. Paroma for the first time voices her opinion to her family members about her ideas to work as a sales assistant. Even after each one trying hard to persuade Paroma to go through the therapy, so that her life could flow in the direction as before she stands up for her self. This act is again refreshing from the Paroma earlier on in the film and the rejuvenated Paroma.

The climax has us all thinking metamorphic derivations. We see Paroma spill the beans to her shocked family about her new plans of taking up a job. And then her husband's reaction is worth noting at this point as it comes as a shocker to him. He is taken by surprise at Paroma's decision and asks what people would think if his wife worked as a sales assistant for a very menial pay. In spite of all the pushing and probing from the family Paroma stands stable no matter what her family brands her as. She pans left to notice the plant sitting by the window sill and the name flashes across her mind –

'WohPatte! Calendula *kaise*? *Haan* Euphobiacontenopholia – *Krishnapallavi!*?' (Those leaves! Not Calendula! Yes, Euphobiacontenopholia')

There by telling us that she has definitely come out stronger than before by finding her inner-self and may be more. *As Anshoo Sharma (2009: 117) says: 'In conclusion one can say that like phoenix she rises from her ashes – stronger, more capable. It is the rebirth of Durga , the Paroma who has realized her 'Shakthi' but in a new form, a different context.'*

References:

1. Nair Bindoo (2009) 'The Female bodies and the Male Gaze: Laura Mulvey and Indian Cinema' in Jasbir Jain and Sudha Rai (ed.) *Films and Feminism*, Jaipur, Rawat Publication.
2. Mathur Vrinda (2009) 'Women in Indian Cinema: Fictional Constructs', in Jasbir Jain and Sudha Rai (ed.) *Films and Feminism*, Jaipur, Rawat Publication.
3. Sharma Anshoo (2009) 'Crossing the Boundaries: Woman in search of Self', in Jasbir Jain and Sudha Rai (ed.) *Films and Feminism*, Jaipur, Rawat Publication.
4. ChatterjiShoma A. (2002) *The Cinema of Aparna Sen*, Calcutta: Parumitha Publication.
5. Nanda Mini (2009) 'Symbolism and Space in Aparna Sen's Paroma and Deepa Mehta's Fire', in Jasbir Jain and Sudha Rai (ed.) *Films and Feminism*, Jaipur, Rawat Publication.
6. Mulvey L. (2975) 'Visual Pleasure and narrative cinema', Screen, 16, 3, Autumn

[This work is written in first person , Should be written in third person . Concluding remarks should be added here to give a sound end to it .]

ISBN: 978-81-944799-0-1

Representation Of Women In Hindi Cinema Film Studies Essay

Dr. Rajendra Singh Abhe Singh Rathod, Assistant Professor, Sociology, Govt. Arts And Commerce College, Jafrabad.

Introduction

Hindi cinema has always been a major point of reference for Indian culture and society. Not only has it shaped but also expressed the changing scenarios and contours of India's cultural and societal sentiments to such an extent that no other preceding art form could ever achieve. Hindi cinema has influenced the way in which people perceive and deal with various aspects of their own lives.

Cinema means different things for different people, for some it is the greatest and the most appreciated medium of entertainment, while for others it is just a medium that disseminates moving pictures. And then there are people who think that it is a medium that reflects the true mood and the changing scenario or rather reality of the society that produces it. Not only does it reflect, it also shapes and influences a society. One can say that cinema and society influence each other. Cinema, is a true reflection of the society and what we see in movies actually happens, otherwise where do these films get their inspiration from?

Movies now portray live-in relationships, girlfriends and boyfriends, pre-marital sex, corruption, people following live and let live policy in life and family, liberal parents, colleges are depicted like dating parties and professors like friends. Of course one has to admit that it is all exaggerated and blown up, sometimes even in epic proportions, but the core idea, the crux, the central theme, comes from the society itself. Obviously those situations and reflections of life and society are exaggerated and blown up converting it all into a motion picture with elements of drama, suspense and comedy so as to attract spectators.

The society and the world that we live in is changing and these changes are echoed in the cinema. Let's take the example of the humble and illiterate mother or 'ma' depicted in the Hindi movies of 60's, through the 70's right till the 80′. The 'ma' was a female figure, an epitome of sacrifice and hard work, caring and bothered about nothing but her children. She burned the midnight oil to stitch clothes to afford two meals a day and to pay for the hero's BA degree, has slowly got replaced with the modern, educated and sometimes even independent 'mom'.

The heroine who was normally a simple homely girl has now been replaced by a woman who is not only educated and bold but is also confident about her sexuality. The hero no longer

ISBN: 978-81-944799-0-1

falls in love with a innocent uneducated 'gaon-ki-gori'. He has now been replaced by a simple boy next door with no palaces to live in, with human capabilities, flaws and aspirations. The result is that the audience can now easily relate with the lead characters of the film.

But there is a different aspect, a different side to the coin, as well; cinema itself can herald or bring about changes in the society. It inspires fashion and crimes when people try to mimic what they see in movies, failing to realise that what they see on screen is an altered or modified version of reality that is made to look glamorous though instruments and technology and that life like cinema is not predictable. But, there are some movies that bring about positive changes as well like the recent change in the old policy followed by CBSE as a result the movie Tare Zameen Par (2007). CBSE now gives extra time to dyslexic students for their board exams. Similarly, public interest in hockey was renewed after the hit movie Chak De (2007). So it wouldn't be wrong to say that cinema isn't just a source of popular entertainment for families and individuals, but also a vehicle of social change, as it should be.

Audiences like to see the familiar on screen. They like to see what they know, what they are aware of, what they believe and it is this reflection on screen that caters to the tastes and sensibilities of the masses. People derive joy, pleasure and amusement when they watch such films and therefore it is the audience that decides what goes into a film. Next it is the investor. The producer of a film would want to invest in something that would fetch him some returns on his investment and therefore they put their money in films that would make the audience happy and consequently bring in the greens for the investors. Unless a film caters to the mass audience, it will not be economically viable.

The representation of women is often used as a selling point of the films. Audience likes to watch women on screen in various song and dance routines, in stereotypical images, in various costumes (as discussed in chapter 2) and the reflection of women on screen change from time to time with changing trends in the continuously evolving society (as discussed in chapter 3).

It is true that the changing ideologies of a society have the power over what is depicted on screen and how it is depicted but another truth is the fact that the patriarchal undercurrents in our society are still the same. Women are still depicted in a way that caters to the male gaze. Women are still categorised and this has been achieved through song and dance sequences, through various forms of dress and through stereotypical images. All these factors help to compartmentalise women, turn them into a fetish leaving no room for the real woman to be depicted on screen.

ISBN: 978-81-944799-0-1

A cursory glance on the history on Hindi cinema and the changing trends of society and cinema leads one to believe that Bollywood has progressed over time in terms of depiction of women. Globalization and western culture has had a strong influence and a huge impact on the content films, the locations where they are shot and even the settings. But a closer examination of the films reveal that indeed there has been progress, but only in terms of technological devices that are used for special effects, locations as in they are more scenic, the films have begun to represent N.R.Is, the speech has westernised, the dresses have a modern influence and the entire aspect of film making and marketing has becoming more commercial and corporate like. It has truly become an Industry, a business.

Women are still depicted or portrayed in the old moulds of feminity. Heroines are westernised, as is everything around them, but this has resulted in turning a woman into a commodity that needs to be made a spectacle of so that the film can sell well. The western influence and modernisation has led to more skin show in order to make the film commercially viable as it is now sold to Indian as well as western audiences.

Mythology, religion, notions and ideas about family and tradition, cultural ethos, all of these strongly influence Bollywood and consequently the representation of women on screen. But one must understand that all these values that dictate the trends of Bollywood are ruled and dominated by the premise of patriarchy and therefore women are represented in a manner which is submissive to these values and therefore subject to control by men. "The women are shown in subordinate roles, upholding traditional values. They represent the community and are seen as repository of community values. Women authenticate a national/cultural identity. The body of the woman is the carrier of cultural signs. Symbols of marriage like the mangalsutra, sindoor etc. are fetishized."

Women are represented as prototypes, one dimensional characters as daughters, wives, daughter-in-law, courtesan, lover, widow. Such stereotypes have no personal traits, no substance in terms of character and temperament; they only exist in relation to men, to heroes on screen. They are there as foils to the male characters so as to highlight their characteristics. Feminity as it is outlined by the premise of patriarchy is more often than not adhered to in Indian films.

However, through an analysis of new emerging trends in Bollywood cinema as well as the parallel cinema, it becomes clearly visible that some women break this mould. There are films that portray women in bold and strong characters and sometimes even as individuals but such films are not very successful commercially. And also the answer to the question whether women in Hindi cinema are constructed so as to attract male gaze remains yes because even in

ISBN: 978-81-944799-0-1

those films, the heroines who played the bold, strong and individual characters were good looking and attractive, they were used in various song and dance sequences and were objectified through the use of costumes and other cinematic tools.

There have been attempts to emancipate women from the constraining stereotypical moulds through representation of strong women characters in powerful roles in mainstream cinema but they have been only partially successful because those films were made but they weren't very successful. The art movies or parallel cinema as they call it, emerging in the 1970s, avoided objectifying women, and focussed on showcasing the prevalent oppression and exploitation of women in our society. But the overriding themes, ideologies and concepts of religion, culture and tradition have a very strong foothold when it comes to Hindi cinema and they entrap representation of women in fixed moulds of stereotypes strengthened by patriarchy. "Events seldom catapult women characters of Indian cinema to a white-hot spotlight. They are dumped into the quagmires of tension-packed fireworks of the home-prison or the ambitious exploitations of healers and killers, lovers and betrayers. The women are shown as having no spheres of their own, no independent identity, no living space. They go down in collective memory as organic imperfections, ramshackle, rickety, unhinged creations, mere fictional constructs of the 'fragile – handle with care' male ego."

Hindi films with excellent photography, picturesque locations, designer costumes and gorgeous heroines enthral and influence audiences in a manner which slowly and steadily transforms the way they think and perceive the world around them. The youth that forms a large chunk of the audience start aping what is shown in screen in terms of costumes, language, style and above all the norms and ideologies highlighted by the films.

These ideologies prescribe that domestic bliss and societal recognition is achievable only through submission to the pre-established hierarchies. One of the dictates of such ideologies is that women should be submissive and subordinate to the males in family and in society in general. Films often show heroes pursuing the heroines not with poetry, as the idea of chivalry preaches, but with songs and sequences that manhandle the heroine, pestering her with antics like playing with her dupatta, pulling and pinching her cheeks, blocking her path, coming too close for comfort and sometimes even kissing her without her permission. The girl initially tries to get away from this brute but finally gives in to him and accepts his love. The marvel of marvels happens when she succumbs to such degrading antics and is won over by his charm. Is it any wonder that eve teasing is rampant in this country when films show women giving in to such demeaning and crude gestures used by the male in the film in order to court her?

ISBN: 978-81-944799-0-1

In case a girl is raped in a film, the girl is compelled to marry the perpetuator of such a deplorable and detestable act. The girl isn't even asked if she wants to spend the rest of her life with the man responsible for violating her physically and psychologically in such a horrendous manner and robbing her of her freedom. The woman becomes the property of the man who ruined her life. If she refuses to marry her rapist she is immediately alienated from the society and is deemed undeserving of anyone's sympathy and support for she refused to marry the man who violated her and then was willing to provide for her as his wife. The perpetuator, the criminal here becomes noble and self-righteous for in the act of agreeing to marry the woman he raped he's redeemed himself. The victim, if she refuses to marry him, becomes ungrateful, perverted and promiscuous for she refused a man's offer of marriage, a man who as per the norm, could have shrugged off all responsibility towards her.

Most Hindi films portray love stories between a rich boy and a poor girl or vice versa. The predictable and often repeated story line being that they meet, fall in love, encounter opposition from their respective families, communities and society and finally they get married after innumerable trials and tribulations. The rich boy who wants to marry below his station is considered noble, heroic, sacrificing and generous while a rich girl who wants to marry the poor boy is often portrayed as fashionable, independent, spoilt, pampered and bratty who desperately needs to be tamed and domesticated so as to bring her in line with what the society expects. In other words she needs to wear Indian dresses with bindi and bangles, should be able cook and serve to the family and finally should see her husband as her sole reason for existence. This she is transformed into by the poor boy who as reward gets the woman as a trophy in the end. The whole idea defies logic. Why would a rich and pampered girl want to marry a poor boy for there are enough good men in the world with the same moneyed background? The underlying patriarchal assumption being that any man is good enough to marry a girl, rich or poor doesn't matter.

A woman, in a film, who puts her aspirations, ambitions and career before family is considered ruthless and also at time unwomanly but if a man does the same he becomes noble and virtuous. If a woman does it she is to be condemned for her professional goals come in the way of serving the family and her husband but if a man does it he is doing so to provide for his family which is commendable. The double standards of the society and hypocrisy of the patriarchal ideologies promoted by films are more than evident but such films are accepted by the audiences and they go on to become hits. The same ideology and story is repeated film after film transforming the ideology into a norm that soon becomes a trend followed by the people. "Wielding the camera is probably a more onerous responsibility than wielding the pen, as the

ISBN: 978-81-944799-0-1

visual medium is several times more powerful than the written one. Add to this the sway that tinsel town's charismatic heartthrobs have over the masses and the job of filmmakers as arbiters of taste and public opinion becomes that much more accountable."

The ideology of patriarchy works through the concept of female morality setting territorial limits for the whole idea of feminine identity and exposing the hypocrisy of male attitude that ultimately seeks patriarchal domination of women. A female's body remains central to the society's as well as her realization of self. Patriarchy, that asserts itself through marriage, adultery and rape, works through the female body. On the other hand a female who tries to resist patriarchy uses her body to express her freedom, desire and sexuality.

Powerful woman characters and their impact is eclipsed by the manner in which she is depicted as stereotypes trapping a woman in roles that submit to the dictatorial conventions of our society in the process inhibiting the qualities of a woman as an individual at peace with herself and comfortable in the world of her personal aspirations and interests. This is because a girl child in the formative years of growing up is conditioned through the process of socialization where her freedom and liberty is cut down drastically. At a very young age she learns to submit to the whims and fancies of the patriarchal society. She gives in to the tyrannies of our society and forgets all about her own emotional, social and financial needs along with her individual aspirations.

Women in our society are perceived and therefore represented as inferior beings. The realities of the patriarchal society and the standards set by it make the woman under confident and make her believe that the only form of security she can achieve is through obedience to the society that terrorizes her to begin with. This ideology perpetuated by the masculine world around her makes a woman consent to the unreasonable emotional, social and financial demands made upon her, all in the name of peace, happiness, order and security.

Reference:

1, Abbas, K.A, and Sathe, V.P.1985. "Hindi Cinema." Ed. T.M. Ramchandran. 70 Years of Indian Cinema (1913-1983), India: CINEMA India-International.

2, Adorno, Theodor. 2002. The Culture Industry. London: Routledge. Agarwal, Amit. 1992. "The Old and the Beautiful." India Today. November 15 1992:Pp71-72.

3, Altekar, AS. 1962. The Position of Women in Hindu Civilization. New Delhi: Moti Lal Banarasi Das. Appadurai. A, 1996. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

4, Acharya, S. 2004. Bollywood and Globalization. San Francisco State University: MA Thesis.

ISBN: 978-81-944799-0-1

5, Aich, P. 2009. The Construction and (Re)presentation of Indian Women in Recent Mainstream Western Cinema. Washington State University: MA Thesis.

ISBN: 978-81-944799-0-1

A Study On Role Of Media In Women Empowerment In India

Dr.Jagruti M. Thumar, Assistant Professor (Economics)

L. D. Arts Collage – Ahmedabad.

INTRODUCTION

Women are the assets of India and they have contributed in almost every field and made the country proud on every occasion. They are at the forefront, leading the country, creating milestones and source of inspiration for many. In politics, Pratibha Patil, Meira Kumar, UPA Chairperson Sonia Gandhi, Mayawati and Sheila Dixit,Nirupama Roy, in the socio-cultural sector, MedhaPatekar, Arundhati Roy, Shobna Narayanan, Lata Mangeskar, Anjolie Ela Menon, Rekha, Meera Nayar and many others, in sports, SaniaMirja, SainaNehwal, Mary Kom,are at the top to name a few. Women are also playing an important role in national development and economic development through corporate houses. They are not only working at the grassroots level but are also participating in decision making. Jyoti Naik, Chairman of LijjatPapad, Kiran Mazumdar, Chairman and Managing Director of Biocon, Naina Lal Kidwai, Deputy CEO of HSBC, Ranjana Kumar, Ritu Kumar, Chairman of NABARD, Priya Paul, CEO of Escalife, Priya Paul, Chairman of Apej Park Hotels . Indira Nooyi, Chairperson and CEO of PepsiCo, Roshani Nadar, CEO of HCL are leaders in their respective fields. Currently, women are contributing and participating in every field, politics, business, education, science and technology, media, sports, art and culture etc. Women's empowerment is very important in the development of the nation, be it economically, politically or socially. It refers to the process of strengthening the hands of women who suffer from various disabilities, inequality and gender discrimination.

The status of women in India is a paradox. If on one hand she is at the pinnacle of success ladder, on the other she is facing the violence inflicted on her by members of her own family. As compared to the women of the past in modern times have achieved a lot, but in reality they still have a long way to go. Their path is full of obstacles. According to the 2011 census, India has 940 females per thousand males, which is much lower than the world average of 984 females. There are many problems that women in India have to face daily. These problems have become part and parcel of the lives of Indian women and some of them have accepted them as their fate. About 50% of the world's population is in India, but India has shown a unequal sex ratio, where women have a lower population than men. As far as their social status is concerned,

ISBN: 978-81-944799-0-1

they are not considered equal to men in all places. In Western societies, women have equal rights and status with men in all walks of life. But gender disability and discrimination are still found in India. The paradoxical situation is such that she was sometimes concerned as a goddess and at other times only as a slave. Empowerment through women's media sources opens the door for modernization of any society. The media's positive efforts towards women's empowerment can positively help to improve the status of women in our country.

RESEARCH PROBLEM

The roles of women in India have been changing and women are now emerging from the traditions of the past into a new era of freedom and rights. Empowerment of women is one of the most significant priorities of the nation. The this research sheds light on the changes that have been taking place in education, training, employment, social participation, and women's participation in health over the years.

Indian women are slow to improve their abilities when we compare their capabilities and society involvement with some countries like Australia, USA, Norway, Sweden and Finland etc. It shows that Indian women still hesitate to face challenges in their life and become empowered. Therefore, measure the extent of empowerment that Indian women have achieved through the opportunities available so far will be a significant achievement in the process of empowerment. In the last decade, empowerment of women has played an important role in the development agenda. Governments, international organizations, private sector companies and many others are paying attention to the importance of employment and other development opportunities for women. While the focus is on the implementation of active labor market programs for women, there is still a lack of information around "what works", as well as female feticide and infant killing, acid attacks, rape and sexual harassment, honor killings are symptoms and substances for women's disempowerment.

1. THE RELEVANT QUESTIONS OF THE STUDY

   1) Do women in India participate in decision making at home?

   2) Do women make economic decisions in their life in India?

   3) Do women in India have freedom of mobility in society?

   4) How to improve women empowerment in India?

   5) What is the roll of Media in the Women Empowerment?

2. RESEARCH OBJECTIVES

   To study the role of media in the process of women empowerment.

   To suggest the ways how media can accelerate the process of women empowerment.

   To give recommendation and suggestions to boost women empowerment in India.

ISBN: 978-81-944799-0-1

METHODOLOGY

This research is qualitative in nature but quantitative method has also been chosen. In this segment we discuss data sources and statistical analysis that we are going to use. In this study we used two types of data primary and secondary data.

First, primary data will be collected using survey questionnaires to be distributed to the women from the three states of India: like Gujarat, Rajasthan and West Bengal. The household survey is based on convenience sampling technique with a structured questionnaire. Also, structured interview has been prepared to interview 60 selected women in this region. The secondary data will be collected from the organizations as well as publications such as journals, newspapers, magazines, books, Internet, and from other studies taken up by government or other independent organizations.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Table.1

VARIABLES	FREQUENCY (%)
Respondents Age	
20– 30	70.5
30– 40	20.3
40– 50	10.1
Educational Qualification	
Primary	02.0
Secondary	29.6
Diploma/degree	67.4
none.	01.0
Marital Status	
Single	30
Married	67
Divorced	01
Widowed.	02
Work Status	
Student	8.4
Employed	42.6
Unemployed	33.7
Doing business	15.2

ISBN: 978-81-944799-0-1

Husband shares household work	
Yes	75.3
No	25.7
Income level per month	
Less than 5000	3.0
5000 – 10,000	29.3
10,000 – 20,000	42.0
More than 20,000	25.7
Land	
Yes	65
No	35
Media Exposure	
Yes	90.6
No	10.4
Mobile Facility	
Yes	90
No	10
Internet Knowledge	
Yes	58
No	42
Read news paper	
Yes	54
No	46

Source: (primary data)

It shows (Table.1) that most of the respondents are at the age group of 20-30 which represent 70.5 percent of the total and majority of respondents were married which represent about 67 percent of the total respondents. The table shows that women‘s educational qualification is good with 67.4 percent of the total respondents are having diploma or degree qualification while it is really a good sign that very few only have less education (1percent). A very small percentage of respondents are not having any formal schooling. Previously ,in India number of women get education was very less but from the data we can understand that the trend is changed and most of our respondents have high qualifications because education is consider as a right for women in India. It shows that about 75.3 percent of the respondents reacted _Yes‘ to the question that their husband shares household work and 25.7 percent of respondent said _No‘ to the above

ISBN: 978-81-944799-0-1

question. The table shows that almost 42 percent of the respondents are in the income brackets of rupees 20,000 per month and 25.7 percent of the respondent are in range of more than 20,000and 3 percent of the total respondents had fall on the very low income brackets. Then, distribution of respondents‘ work status, the table shows that most of the respondents are employed, Furthermore, as we know the women have the right to own assets in India so I tried to focus on own land and houses as an assets in my study. The table (Table.1) show that 65 percent of women have own land and 35 percent of them are not having own land. Also, the media exposure is a good signal that can show people‘s proximity towards the societal happenings. The table shows that only 90.6 percent of the respondents are having exposure to media and 10.4 percent of them were not exposed to the same. This result shows that majority of women in India are interested in media and are very much influenced by the entertainment media.

Analysis of Women Empowerment

Women's empowerment is multidimensional and very difficult to measure. It encompasses the entire complex of interactions, roles, rights, and positions that surround a man versus woman in a given society or culture (Mason, 1997). However, in our study we have tried to measure female empowerment in household sector by surveying and showing the results using charts. The special aspects or dimensions of empowerment are:

a) Women‘s economic decision-making power (Economic Empowerment),

b) Their household decision-making power (Household Empowerment),

c) Their physical freedom of movement (Social Empowerment),

d) And also tried to know how they are influenced by media and technology.

The study have framed the Household Empowerment, Social Empowerment and Economic Empowerment and using the collective response of survey. We can see in the,

Figure 1, that most of the women have high empowerment in final say on their health care and decision on employing servants in home 85percent and 90percent respectively, which shows the high percentage rate of the empowered women.

The Figure 2, shows that in social facet some women are not empowered because cultural factors also have some impact on social empowerment .They don’t feel safe alone outside the home.

The Figure 3, shows that in the economic empowerment compass most of the women are empowered nicely. It shows that women in India are empowered and their empowerment percentage shows a medium level of empowerment.

ISBN: 978-81-944799-0-1

The Figure 5, shows the high percentage of influence of Media and technology. This is an indication that women are very much aware of the variables which can lead them towards empowerment.

FIGURE1: HOUSEHOLD EMPOWERMENT

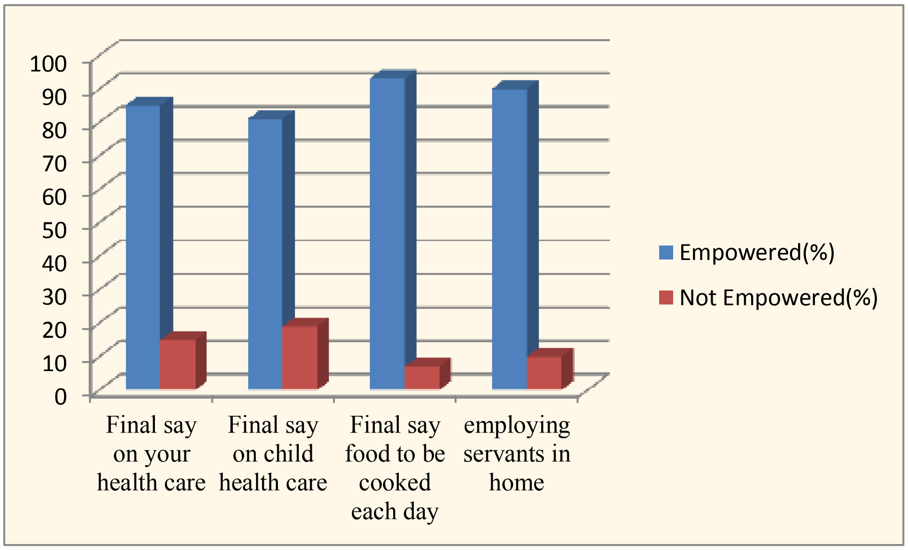

FIGURE2: SOCIAL EMPOWERMENT

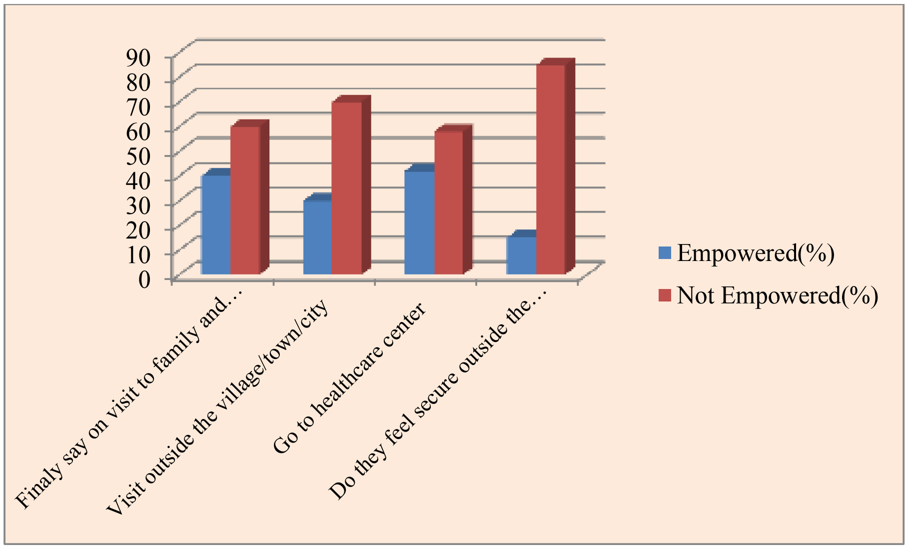

Figure 3: ECONOMIC EMPOWERMENT

ISBN: 978-81-944799-0-1

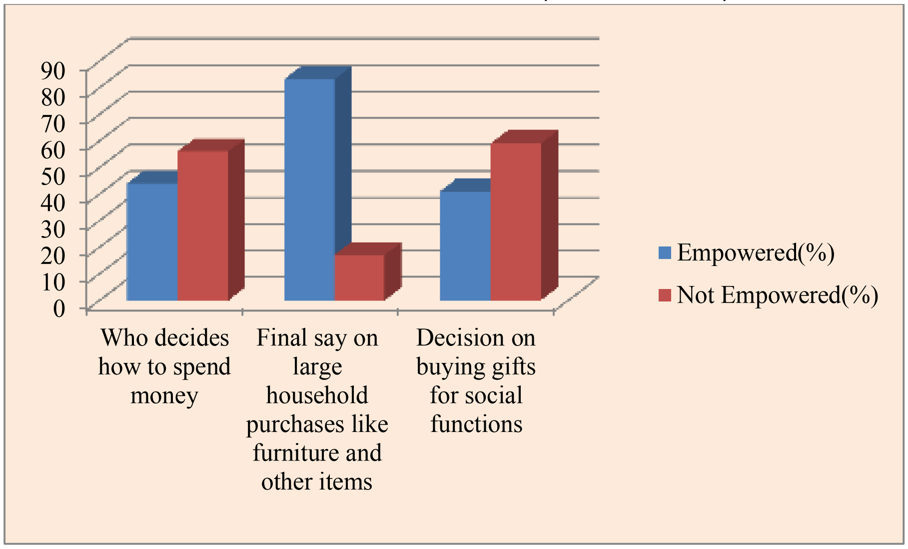

Figure 5:INFLUENCE OF MEDIA AND TECHNOLOGY

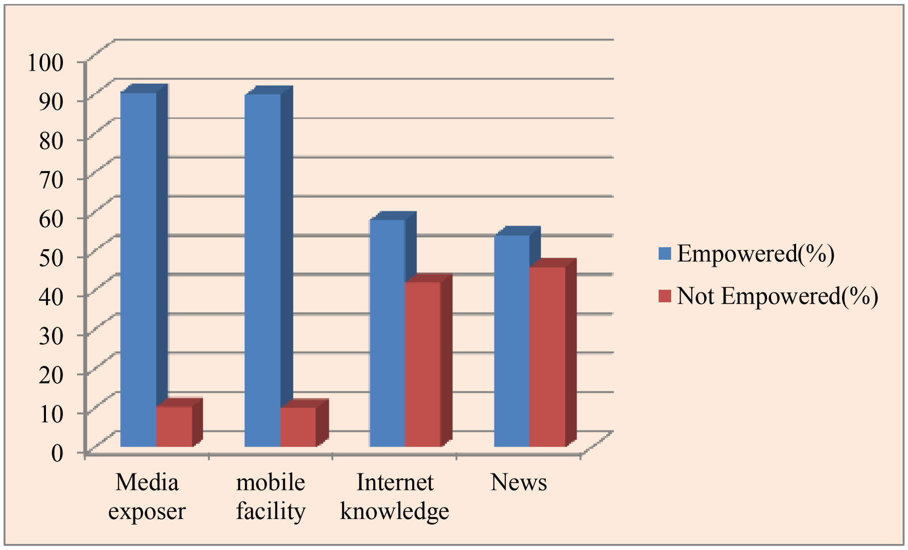

3. CONCLUSION

I found from the Women's Empowerment Survey that women are empowered in India, but their interest in their domesticity still affects their empowerment otherwise women would be more empowered. In fact social power women plays an important role in creating / maintaining inequalities between men and women, which play an important role in creating and maintaining gender inequalities. Only a low percentage of social empowerment and knowledge of their rights suggests that women in India are still not feeling safe outside. Although the status of women in India, historically and socially, has been one of both reverence and reverence, the hard truth is that even today they are struggling for their identity, shouting for the spread of their voice And fighting your own honor. Every day, they cross between fears and provoke

ISBN: 978-81-944799-0-1

personality. Despite constitutional guarantees of gender equality, discrimination and exploitation of women in India continues. Incidents of bride burning, woman beating, molestation and mistreatment of women are increasing. Now the time has come for women to have a respectable and dignified place in Indian society. Awareness should be created in women as well as in society and their equal rights should be effectively enforced. Crimes against women should be made punishable and whatever crime comes to light, a research should be done on it.

The study also shows that women have a higher than average level of understanding about their legal and political rights but the positive outcome of media awareness is a good sign that may lead them to empowerment. Media organizations, whether in print, audio visual, radio or web, are more accountable to the general public. The media should promote respect and dignity for women by avoiding publishing negative portrayals of women. Women and media topics are quite relevant in the current context. This is a great platform from which women empowerment can be accelerated. Thus, the distant dream of women empowerment in India can be realized with the support of media, government and NGOs.W

REFERENCES

1) Dr. Sonia Gupta.(2018). A Study On Role Of Media In Women Empowerment In India.. International Journal of Advance research, Ideas and innovation in technology ISSN: 2454-132X
2) Pankaj Bala. (2017). Media: A great tool to accelerate the process of Women Empowerment. IOSR Journal Of Humanities And Social Science ISSN: 2279-0837,
3) Narayana,A.&Ahamad,T.(2016). Role of media in accelerating women empowerment. International Journal of Advanced Education and Research ISSN: 2455-5746.
4) Loiseau,E. &Nowacka,K.(2015). Can social media effectively include women"s voices in decision-making processes? OECD Development Centre, March 2015. Retrieved from https://www.oecd.org/dev/development-gender/DEV_socialmedia-issuespaper-March2015.pdf
5) Ray,G.N.(2008). Press Council of India at the inauguration session of National Press Day on November 16, 2008 at Vigyan Bhawan, New Delhi. Retrieved from whttps://www.mentalhelp.net/articles/types-of-media/
6) Wikigender (2015), Advancing women"s rights through social media: which strategies?, Wikigender online discussion, 11- 20 February, Retrieved from http://bit.ly/1FsUqK3

[Good article , needs s change from first person to third person }

ISBN: 978-81-944799-0-1

Representation of female characters with changing times in Hindi Cinema

Dr. Jyoti Prakash Mohapatra, Asst. Professor, IIMC, Dhenkanal

M S Parthasarathi, Research Scholar, Career Point University, Rajasthan

ABSTRACT

Cinema mirrors society and in a country like India cinema has got enough to do as far as society is concerned. It has got an array of angles, a plethora of things about society to document. From the pre-independence era to the present day, Indian Cinema, both Bollywood and other Indian language film industries, have presented the viewers some path breaking cinemas and characters as well. Bollywood has reflected the changing scenarios of modern India to an extent that no preceding art form has ever achieved. The present study poses and answers issues related to portrayal of women in Hindi-language cinema: To what extent have the female portrayals in Hindi films represented the socio-political milieu of their times? How has the portrayal of lead female characters in Bollywood changed over time? The paper chooses three Hindi movies, typical of the genres at the time of their release, as case studies. The movies analysed are Mother India (1957) directed by Mehboob Khan, Arth (1982) directed by Mahesh Bhatt, and Fashion (2008) directed by Madhur Bhandarkar. Roles played by women in these films have been analysed from social, political, economic and psychological standpoints.

Keywords: Bollywood, parallel cinema, portrayal of women characters, socio-political milieu

The Changing Female Portrayal in Bollywood

Cinema in India incorporates mainstream cinema which holds popular appeal, art or parallel cinema that deals with social issues, and middle and regional language cinema concerned with local issues. 'Bollywood' is a term associated with the Hindi-language film industry centered in Mumbai (Ganti, 2004). In this paper the term 'Bollywood' will refer specifically to the Hindi-language film industry. The justification of studying Hindi films is best provided by Dasgupta (1996) who saw in them a very popular form of art and literature. In terms of reach, they top the chart. Moreover, Bollywood has been a major point of reference for Indian culture (Bagchi, 1996). It has reflected the changing scenarios of modern India to an extent that no preceding art form has ever achieved. It is true that the portrayal of women characters in Bollywood has been studied by various scholars. Past studies, however, mainly focused on the portrayal of lead female characters, the stereotyping of women and the construction of women as good or bad.

ISBN: 978-81-944799-0-1

(Kishwar&Vanita, 1987; Gopalan, 1997, and Ganti, 2004). Survey of available literature suggested a paucity of studies to examine the extent to which these portrayals reflected the socio-political realities of their times. The present study aims to fill the gap. Also, there is a dearth of literature on the changing construction of female characters in Bollywood. By examining films from different time periods the present study aims to capture the changes in the depiction of lead female characters of Hindi films over time.

Mother India and the Post-Independence Scenario

A remake of*Aurat(1940), Mother India* is a female-centric Hindi film directed by Mehboob Khan. First screened in 1957, the film tries to link the fantasy of a primordial, pre-colonial society to the secular, post-colonial, post-partition state. It is the story of Radha (played by Nargis), a poverty-stricken woman from a village who struggles to arrange a handful of rice, raise her sons and survive against a typical shrewd money-lender amidst a number of testing time in her life. Despite her struggles, she sets a goddess-like moral example of an ideal Indian woman and a mother. In the end she doesn't hesitate to kill her own son Brij (Sunil Dutt), a criminal, for the greater good of the society. As seen by many, this film laid the foundation stone of Indian commercial cinema because of the way it glorifies the strength of a woman.

Allusions to Hindu mythology are abundant in the film, and its lead character has been seen as a metonymic representation of a Hindu woman who reflects high moral values and the concept of what it means to be a mother to the society. The chief protagonist of Mother India is a virtuous Hindu woman, reflecting higher values, and motherly self-sacrifice (Natarajan, 1994). The character of Radha has also been identified with various goddesses and mythological characters, such as Radha (the consort of Lord Krishna), Sita (the divine heroine of Ramayana), Savitri (representing great morality and loyalty to husband), Draupadi (personifying duty and morality), and Dharti-mata (earth-mother goddess) (Chatterjee, 2002). According to Gokulsing and Dissanayake (1998), while clinging to traditional Hindu values, the character of Mother India also represents the changing role of the mother in Indian cinema and society, in that the mother is not always subservient or dependent on her husband.

Mother India has also been seen as a metaphor of the trinity of mother, God, and a dynamic nation (Virdi, 2008). The film symbolically represents India as a nation in the aftermath of independence, and portrays the tussle between the traditional and the post-colonial, with Radha representing the former and Brij representing the latter. Following India's independence, the period from the late 1940s to the 1960s is regarded by film historians as the golden age of Hindi cinema. Most of the films produced in the 1950s often maintained a fine balance between

ISBN: 978-81-944799-0-1

entertainment and social commentary. This was the period when the spirit of freedom was at its peak. Driven by stars and songs, the popular cinema firmly established itself in the daily lives and cultural imaginations of millions of Indians as well as audiences in the Soviet Union, China, and elsewhere.

Arth and the Emergency Decade

Believed to be a semi-autobiographical movie and directed by Mahesh Bhatt, *Arth*, released in 1982, is the story of Pooja (Shabana Azmi) and her journey from a married woman to an independently living lady who refuses to reconcile with her divorced husband. She is married to Inder (Kulbhushan Kharbanda), a struggling director in the Hindi film industry. Inder has a relationship with his well-off colleague Kavita (Smita Patil), who lends him the necessary finances to buy and furnish a new house. After Inder discloses their relationship, Pooja chooses to leave the apartment for a women's hostel with only 2000 rupees that she had when she got married. She is helped by Raj (Raj Kiran) to become financially independent. Raj and Pooja get along well become good friends. Raj falls in love with Pooja but the latter does not reciprocate as she believes she cannot give Raj anything in return. Meanwhile, as Kavita's mental condition worsens, Pooja divorces Inder. Her act can be seen as an attempt to rescue Kavita from a growing feeling of guilt and insecurity. Pooja then continues to live as an independent woman with the daughter of her maid who had a similar marital life like that of Pooja.

The film showcases the emancipation of Indian woman from the stranglehold of her image in society. She evolves from that of a subservient component in the scheme of marriage to an independent being. The film is special because the characters are not larger than life and every transition in the movie is gradual, which is very reminiscent of real life. The change in Pooja's persona is also gradual and not sudden (Raheja, 2003).

The 21-month long Emergency period was intensive enough to leave scars on Indian democracy. The 1970s completely changed the way films were made, especially Hindi films. Changing economic realities and social norms began to influence the movies. The narrative style changed; the story structure and characters changed. Directors such as ShyamBenegal, Ketan Mehta and Mahesh Bhatt were making films that highlighted the contemporary social issues. Movies made in this period such as *Ankur*, *Mirch Masala*, *Aakrosh* were praised all over the world. Arth aptly reflects the strain of individuality evinced during the period. It also hinted at a renewal of the feminist movement in India.

Fashion and the New Era

Fashion is a 2008 Bollywood film directed by Madhur Bhandarkar. The film features Priyanka Chopra in the lead role as Meghna Mathur, an aspiring fashion model, and tells the tale of her

ISBN: 978-81-944799-0-1

transformation from a small-town girl to a supermodel. Fashion also explores feminism and female power in Indian fashion industry. The film also stars KangnaRanaut, Mughdha Godse and several professional female fashion models playing themselves.

A small-town girl and an aspiring model, Meghna Mathur(Priyanka Chopra) goes against her father's dream to see her as an accountant and moves to Mumbai to become a supermodel. There she meets an old friend of her, Rohit(Ashwin Mushran) – an aspiring designer who assists Vinay Khosla(Harsh Chhaya). During her initial days in Mumbai she fails and gets rejected in several auditions. Meghna meets and befriends another struggling model Maanav(Arjan Bajwa). Meghna meets ShonaliGujral(KangnaRanaut) at Rahul Arroras(Samir Soni) fashion show and is ridiculed for her rustic appearance. She is asked to have her portfolio photographed by Kartik(Rohit Roy), a famous photographer. To afford Kartiks fees, Meghna shoots a lingerie advertisement. This appears on the cover page of a magazine and her relatives ask her to never come back home.

She moves into an apartment with Maanav. Meanwhile Meghna is introduced to Abhijit Sarin(Arbaaz Khan), a top face at Panache, a major modelling agency. He gives her a chance and Meghna becomes an overnight success. Then she ends her relationship with Maanav and begins an affair with Abhijit. However Meghna pays the price of her increasing fame by losing her close friends including her mentor Janet(Mugdha Godse) due to her changed attitude towards them. Meghna gets pregnant with Abhijit but realizing later that she has been deceived by him, she tells everything to Abhijits wife and in turn Abhijit ends Meghnas contract with Panache. Going into depression, Meghna starts loving alcohol. Later she feels guilty and returns to her parents in Chandigarh.

This time her father encourages her to return to Mumbai; Meghna returns and revives her career as well as her friendship with Janet and Rohit. As the cinema closes on to its climax, Shonali appears on the screen as a mentally disturbed homeless alcoholic. Meghna takes her in and tries to rehabilitate her. A day before a big fashion show, where Meghna is supposed to walk the ramp as a star model, Shonali is found missing at her place. Just before Meghna walks the ramp, she receives a call from the police informing her that Shonali is dead from a drug overdose. Meghna freezes; overcoming her grief, she walks the ramp, reviving her career and restoring her self-confidence. After that she gives up drinking and smoking, and as the movie moves towards its last scene Meghna is seen walking the ramp in Paris, a models dream place to walk the ramp.

The onset of the 21st century saw an urge among the female community who wanted to lead a life the way the male community led. They wanted to be independent; they wanted freedom from the social and cultural stigma. Our country saw a rise in the number of working ladies who

ISBN: 978-81-944799-0-1

chose their career and profession. They wanted to work and remain independent – both professionally and financially. They didn't want to be tagged just as housewives or mothers. They studied, got education, became degree holders and chose their professions which gave them the feeling that they were doing something or living their dreams. And this is exactly what has been portrayed in some of the female-centric Bollywood films released in the first two decades of the 21st century including *Fashion*.

Fashion is widely appreciated for its strong and independent female characters. The film (is not about clichés alone and manages to transcend them with its moving tale of three women who try to maintain their honour, dignity, identity in a cruel world that spills over with grime behind the glamour.) (The Times of India) Ananya Bhattacharya of Zee News said that the film (went on to speak volumes about women, their aspirations and the dark side-effects of over-ambition. In an interview with the Hindustan Times, Priyanka Chopra said that the film is (an emotional tale and the story of three girls shows female bonding in a beautiful way…).

The 21st century came with new faces of terror and severe economic recession. Yet, Bollywood demonstrated how the show must go on by ushering in a new era in the world of Hindi movies. This is a period in the history of Bollywood that, so far, has been characterized by novel storylines, new experimental themes, and enhanced technology. But this too is a period that has seen an aggressive portrayal of women as commodities and symbol of sex and lust.

Conclusion:

The present study tries to contribute to the existing body of knowledge by examining female characters of Bollywood from different time periods. The three time periods chosen are the post-independence era, the emergency decade and the beginning of the 21st century. Female characters in Bollywood have traditionally been portrayed as controlled, chaste, surrendering individuals, who are not afraid of making sacrifices. The ideal of archetypal motherhood has been a cherished theme for Bollywood. It is also evident that the construction of women characters in Bollywood films has changed over the years and has been driven by the demands of society and changing times. Hindi movies have, indeed, responded to the dominant ideologies of their times. Films in the last decade like *Kahaani, Queen, Mardaani, Pink, Lipstick Under My Burkha, Mom* etc strongly suggest the changing portrayal of women in Bollywood with females playing the lead characters in many movies. (The Hindi film actress has graduated from being the abalanaari to the woman of substance and strength who stands for her rights, raises her voice against injustice, fights for her dignity and self-respect and also rebels when she has to). (Filmfare, Mar 8, 2018)

References

 ISBN: 978-81-944799-0-1

1. Bagchi, A. (1996). Women in Indian Cinema [Online]. Retrieved February 2, 2008 from http://www.cs.jhu.edu/bagchi/women.html.

2. Chatterjee, G. (2002). Mother India. British Film Institute.

3. Dasgupta, S.D. (1996). Feminist Consciousness in Woman-Centered Hindi Films, The Journal of Popular Culture, 30(1), 173 -89.

4. Ganti, T. (2004). Bollywood: A Guide to Popular Hindi Cinema. New York. Routledge.

5. Gokulsing, K.M., & Dissanayake, W. (1998). Indian Popular Cinema: A narrative of cultural change. U.K., Trentham Books.

6. Gopalan, L. (1997). Avenging Women in Indian Cinema. Screen, 38(1), 42 -59.

7. Kishwar, M. and Vanita, R. (1987). The Labouring Woman in Hindi Films. Manushi: A Journal about Women and Society (42/43), 62 -76.

8. Natarajan, N. (1994). Woman, Nation and Narration in Midnight's Children. In I. Grewal & C. Kaplan (Ed.), Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices. University of Minnesota Press.

9. Raheja, D. (2003). 'Arth': an ode to relationships [Online]. Retrieved February 7, 2014 from http://www.rediff.com/entertai/2003/jul/08dinesh.htm.

10. Virdi, J. (2008). Deewar/Wall (1975)-Fact, Fiction and the Making of a Superstar. In A. P. Kavoori& A. Punathambekar (Ed.), Global Bollywood. NYU Press

[The article is well written . well described n explained the journey of women’potrayal in hindi cinema during various era selected by the researcher .]

ISBN: 978-81-944799-0-1

ROLE OF MEDIA IN CONSUMER AWARENESS OF WOMEN

Bhavna D. Ranch, Associate Professor, Home Science Department, Bhavan's Shri A.K. Doshi Mahila College, Jamnagar (Gujarat)

ABSTRACT

Consumer refers a person who buys product or hire some services for consumption but not for a sell. So every person who buys product from the market to maintain life is consumer. Media is a means of communication with the consumers of a product or services. To communicate with consumer through various media such as newspapers, magazines, F.M. radio, film, T.V., Internet, posters, hoardings, billboard etc. So a study conducted "Role of media in consumer awareness of women" 100 samples were selected randomly from Jamnagar. Majority women were young and educated. Scheduled was developed, survey method was used for data collection. F.M. radio, News papers/magazines, T.V., Film and Internet were selected as media. Percentage and ranking system was applied. Media influence on the choice of the product –T.V., F.M. radio, and film influenced women consumers respectively of ranking. About one - third women consumers stated that websites of consumer affair department was the main media source for the awareness of consumer's rights.

Key words: media, consumer, awareness, women.

INTRODUCTION

Consumer – Consumer refers a person who buys product or hire some services for consumption but not for a sell. So every person who buys product from the market to maintain life is consumer.

Awareness – Understanding of or information about a subject that you get by experience or study, either known by one person or by people generally.

Media – Media is a means of communication with the consumers of a product or services. Media such as newspapers, magazines, F.M. radio, film, T.V., Internet, posters, hoardings, billboard etc.

Influence of Medias – Due to advancement of technology and development of information skill today's consumer is exposed to variety of goods and services in the market. This makes it difficult for her to select the best for her needs. On the other hand, in the cutthroat competition, each producer wants a consumer to go for his product. He therefore uses variety of marketing and selling techniques to trap the consumer. In the days of media now it has become easier to aware consumer for his consumer rights. Consumer can get information through print media like newspapers, magazines, hoardings, signboards, handbills etc. Broadcast media like films, T.V.,

ISBN: 978-81-944799-0-1

F.M. radio etc. websites, help confused consumer in making choice in the market. Advertisements are the most common source to which consumers are frequently exposed. Advertisement usually carries some basic information about the product such as what is the product, what's the purpose of it, the benefits and disadvantages of the product, material used in the product etc. Advertisements are peculiar in nature that it makes the presentation of the message in creative fashion. Thoughtful, attractive and glamorous presentations are often seen in the advertisements especially at the broadcast media. But the other side of this kind of creative presentation is that it creates totally false image of the product, which cheats consumers. Consumers are tempted to buy the advertised product because of its tall false claims but the product hardly satisfied product and this way the consumer is cheated. So that consumers have to aware for products as well as his consumer's rights.

Advertise spreading information of launch of a product, mass sales, increases market, creates goodwill, consumer awareness, direct link, increasing demand, increasing profit, maintains the existing market, act as salesman and it is a driving force in decision-making. In this way media influence on the choice of the products. In other hand the continuous and ever expanding information explosion has resulted in a great degree of confusion and loss of decision-making capacity of the consumers. The consumer often feels that they cannot exercise their decision making ability, freedom of choice.

Consumer's Rights – basically there are first four rights of consumer:

1) Right to be heard –

There are two different aspects of the consumers' right to be heard : (i) representation of consumer interest for advising those concerned regarding product quality, prices, consumer preferences and such like and (ii) the redressal machinery for attending to complaints and making good any shortcomings in the products and services sold.

2) Right to be informed –

The consumer are having the rights to be informed of the quality, quantity, maximum retail price, net weight, identity of contents, name and address of the manufacturer, month and year of manufacture, complete knowledge about the safety and durability of the product, sales service, performance standards, ingredients of the product, possible adverse side effects and other relevant facts concerning the product or service.

3) Right to safety –

From the points of view of both product attributes and transaction of the business, the consumer has the right to ensure his safety. Indian Standard Institution (ISI) should make ISI Certification mandatory for many potentially hazardous products. The most unfortunate things is

ISBN: 978-81-944799-0-1

that products rejected by the ISI as being unsafe continue to be sold to innocent and unsuspecting consumers because the consumer is hardly conscious of his right to safety.

4) Right to Choose

The right to choose indicates that consumers should be given adequate variety of products at the competitive prices. However, in case of monopoly, consumers should be given assurance about the quality of the product and the fair price. Notwithstanding, the right to choose has also been considered for the right to basic goods and services because of minority can also avail the products.

5) Right to Redress

This right aims to satisfy consumers with making amends and giving indemnification for a wrong. Redress also refers to the process of setting up the right an injustice situation or delivering the satisfaction for a wrong suffered. Hence, this right proposes the platform to a sufferer to present their say in order to demonstrate the justice to sufferer.

6) Right to Consumer Education

The basic right of consumers helps consumers in acquiring the specific knowledge and skills for the issue which have considerable impact over decisions taken by consumers.

7) Right to a Healthy Environment

The right to healthy environment indicates that consumers have right to claim the healthy and safe environment which enhance their quality of life. The said right also claims the need of protecting the environment keeping both present and future generations into the considerations.

8) Right to Basic Needs

The right to basic needs suggests the availability of essential commodity which can be put under the basic needs bucket of every consumer. In a whole, the Consumer Protection Act protects consumers against the exploitation by sellers and also suggests the procedures to be followed for claiming the justice (Kaptan, 2003).

Review of related literature:

G, Rambabu & L.Vinod Kumar, (2017)

They reported that consumer right awareness was moderate. There were no significant relationship between consumer right awareness and gender, age, education, occupation and income level.

Nurnobi Islam, et.al. (2016)

He presented status of awareness in Bangladesh that consumer think that they deceived but they remain silent only 18% claimed complained the authority but didn’t get positive result.

 ISBN: 978-81-944799-0-1

The most important matter was that even sellers were not enough knowledge to provide the required information about the product so right to be informed was violated. In case of after sale services consumers suffered a lot. Female were less aware than the male. The main causes of poor consumer right protection was Illiteracy, unconsciousness, act and ordinance were backdated.

Karia,A.N., (2014) stated consumer protection Act, 1986 and insertion of 1993 and 2002 , described some useful terms like a consumer, disputes, complaint, complainant, where and how to complaint against malpractices with illustration of national, state council and district consumer forum.

Mohammad Azvar Khan, (2013)

He found from the study that consumer became aware of their rights through television, radio, newspapers and other sources whereas government had failed to spread consumer right and acts. Majority of both rural and urban consumers reported that illiteracy and failure to implement CPA were the main causes for lack of an effective consumer movement. The sex and marital status of the consumers had associated with the awareness, the age, education qualifications, occupation, size of family and income of the consumer influenced their awareness. Consumers were not completely satisfied with the consumer dispute redressal forum.

Kirubandaman, B., (2002)

The basic knowledge of consumer protection act were very moderate (32%) and awareness about rights was comparatively low, in spite of higher level of literacy. The membership in consumer protection council was very low (10.6%) which showed that consumers had very low interest relating to consumer affairs. Urban respondents had more membership in consumer organization than the respondents of rural. Media played a prominent role in creating awareness about the consumer protection act and consumer rights.

OBJECTIVES OF THE STUDY

Objectives of the study are as follow:

1) To find out media influence on the choice of the products in women consumers awareness.

2) To study media influence on the choice of the product in low educated and high educated women consumer awareness.

3) To study media influence on the choice of product in working women and home maker women consumer awareness.

4) To study media influence on the choice of product in young age and old age women consumer awareness.

5) To study woman consumer awareness about Consumer Rights through the Media.

ISBN: 978-81-944799-0-1

RESEARCH METHODOLOGY:

The sample of the study comprised of 100 women from Jamnagar by random sampling method. A structured schedule was developed by the investigator and survey method used to study influence of different media on the choice of the product in women consumer awareness and consumer right awareness. The three main variables of the study were age, education and occupation level of the respondents. The 5 – point scale consisted of the opinion about influence of media. The statistical measures used for the analysis of data were percentage, t-test and intensity indices.

Major Findings:

1) Percentage of young age group was more compared to old age group.

2) Percentage of low educational level of the respondents was more compared to high level of education.

3) 72% women consumer was home maker and 28% women consumer was working women.

4) T.V. was (54%, I rank) most popular and its advertisements. Women consumer also influenced through F.M. radio (16%, II rank), films (13%, III rank), websites (10%, IV rank) and very less by news papers (7%, V rank) influenced to choice the product.

5) The television, F.M. radio and website mostly influenced young age women consumer where as television, film and newspaper/magazines mostly influenced old age women consumer to buy the products.

6) The television and F.M. radio influenced home maker women consumer where as film, web sites and news papers/ magazines influenced working women consumer to buy the products.

7) The television, F.M. radio and film influenced low educated women consumer as television, websites and news papers/magazines influenced high educated women consumer to buy the products.

8) The websites, news papers/magazines, film, T.V., and F.M. radio influenced women consumer about consumer rights awareness in the nearest proportion. 33 percent Women Consumer gets information about Consumer Rights through website. 29 percent women consumer acquired consumer rights awareness through news papers/magazines. 17 percent from film, 17 percent from T.V. and only 04 percent from F.M. radio were the sources of consumer rights information for women consumer.

CONCLUSION

Continuous advertising campaign, use of celebrities and role model, as a very large scale excessive use of mass media rule on women consumers. Above result shows that media is a

ISBN: 978-81-944799-0-1

strong communication system and play a prominent role in choice of products, as well as consumer rights awareness.

SUGGESIONS –

SUGGESIONS FOR WOMEN CONSUMER –

1) Read available literature on consumer rights. Newspapers and media offer ample opportunity to improve our awareness level.

2) Never compromise on quality/safety to save a few rupees.

3) Consumer find reliable media platform for wise decision for product choice and for consumer benefits. Government websites or online versions of print publications are good.

SUGGESIONS FOR MEDIA –

1) Journalists have the responsibility to practice the same ethics when publishing.

2) Double-checking facts and reporting without any bias.

SUGGESIONS FOR GOVERNMENT –

1) Consumer awareness should be created by consumer education.

2) A full-fledged department of consumer protection should be established separately and a minister exclusively should be in charge of the department at the state level as well as at the central levels.

3) Government should provide or maintain adequate infrastructure to develop, implement and monitor consumer protection acts and consumer rights.

REFERENCES:

Chaudhury Kangkana, (2017) "Consumer awareness among college students" International Journal of Research- Granthaalayah Vol.5 (Iss.6): June, 2017 pp. 223 – 230

Kaptan, S. (2003). *Consumer movement in India: Issues and problems*. Sarup & Sons.

Karia,A.N., (2014) The consumer Protection Act. (11th Ed.). Ahmedabad: C. Jamnadas & CO.

Kirubanandam, T., (2002). thesis titled "A study on the awareness of the rights of consumers in Nagai District" Bharathidasan University. https://Shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/112732

Mohammad Azvar Khan, (2013). thesis titled "Consumer rights awareness in urban and rural areas of Muzaffarnagar and Saharanpur district: an empirical study" Muslim University. https://Shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/13130

Ray,G.L.(1991) Extension Communication and Management, Culcutta: Naya Prakashan

Bisnoi I. & Dubey V. (2008) Extension Education and Communication, New Delhi: New AgeInternational (P) Limited, Publishers

ISBN: 978-81-944799-0-1

G, Rambabu & L.Vinod Kumar., (2017) "Rural consumers' awareness about consumer rights" IOSR Journal of Business and Management Vol. 19, (Iss. 7) pp 36-42

O.P.Dahama & O.P. Bhatnagar.,(1985) Education and Communication for development. (2nd Ed.). New Delhi: Oxford & IBH Publishing Co.PVT.LTD .

P.Sivaprakasam & S.Rajamohan., ((2001) Consumer Empowerment. New Delhi: Kanishka Publishers, Distributors.

Nurnobi Islam, et.al. (2016) "Consumer rights protection: Degree of awareness and its present status in Bangladesh" European Journal of Business and Management Vol.8, No. 14. pp 22-28

ISBN: 978-81-944799-0-1

Teaching-Learning through Computerized Educational Games

Dr. Avani Maniar, Ms. Krutika Bhate, Ms. Richa Gandhi

Associate Professor, Tem. Assistant Professor, Research Scholar, Department of Extension and Communication, Faculty of Family and Community Sciences, The Maharaja sayajirao University of Baroda, Vadodara.

Creation of a sound primary education system appears to be a basic component of any strategy for social, political and economic development of a country. In fact, it is primary education, which develops the basic innate abilities of a person to live a full personal life as an individual and as a member of a family and an economically productive as a worker and a socially useful life as a citizen. The major objectives of primary education in India are to impart Literacy, Numeracy, Nationalism, Human Dignity, Cooperative Spirit and Aesthetic appeal amongst the students (Saiyed, 2018).

The quality of learning is a major issue and reports show that children are not achieving class-appropriate learning levels (Sahani, 2015). Today, Gujarat is developing as well as expanding its educational arena. Despite the Gujarat Government's claims of improving the quality of education, the situation on the ground is very different. To optimize the learning experience, schools and colleges in India are incorporating innovative methods of teaching and learning. Teachers from primary schools use Audio Visual materials in teaching as well as use other methods such as Storytelling, Puppets, Demonstration and Game.

Games, especially computer games are becoming one of the tools of education. Nowadays, the usage of computer games as an educational tool has become a worldwide trend. According to Jaafar and Ahemad, (2011) using computer games eliminate the boredom in the learning process and make learning enjoyable for learners. A computer game is a form of interactive multimedia used for entertainment played on a personal computer, and to increase students' educational level also. Computer based educational games help in enhancing interest in the topics so that students participate more enthusiastically. Students can understand the whole concepts easily and participate in the activities and programme that will increase their knowledge.It reinforces the concepts in an innovative way and retains the information for longer time.

The present Action Project gave a chance to primary school students to learn the educational concepts through computerized educational games. Through this project the educational concept was reinforced amongst the students. The primary school teachers also can use these

ISBN: 978-81-944799-0-1

computerized educational games in future to teach their new batches. The games used in the project can be used by large group of people later.

Objectives of the Project

1. To reinforce the academic concepts in Mathematics and English through computerized educational games amongst the selected primary school students of Maharana Pratap Kumar Shala, Fatehgunj, Vadodara.
2. To evaluate the improvement in the academic concepts of Mathematics and English amongst the selected students of Maharana Pratap Kumar Shala, Fatehgunj, Vadodara.
3. To assess the effectiveness of computerized educational games in reinforcing the selected concepts of Mathematics and English.

Methodology

1. Identification and selection of the School

   The project worker had planned to carry out the project with the primary school students of Baroda. Hence she made informal visit to different schools. The principal of Maharana Pratap Kumar Shala showed interest in implementing computerized educational games project in their school. It was procedural to obtain permission from DEO to implement the project in government primary school. The permission was granted after 25 days of the submission of letter for the present action project from DEO. The permission was granted for 40 days to conduct the project.
2. Identification of the Beneficiaries

   Project Worker met the school principal and discussed about the present project. Total 63 students were enrolled in The Maharana Pratap Kumar Shala, from 1st standard to 8th standard. The students from 1st to 3rd standard don't know the operation of the computer and hence were not suitable for the present action project. The students from 4th standard to 7th standard knew the operation of the computer; hence total 38 students from all these standards were selected for the present action project.
3. Pre-testing with identified Beneficiaries

   Before starting the project, the project worker conducted a pre test with the identified beneficiaries. The purpose of pre test was to find outthe students' knowledge regarding different academic concepts of Mathematics and English. A test of total 20 marks was prepared to check the knowledge of the students. Out of the total marks, 10 marks test was on mathematics related concepts and 10 marks test was on English related concepts was conducted. The pre test was conducted separately for all the selected standard as per their syllabus. The pre –test marks were divided in to two categories, 0-5 marks and 6-10 marks. Eighty one per cent of the Students

ISBN: 978-81-944799-0-1

obtained 0-5 marks in pre-test, whereas eighteen per cent of the Students obtained 6-10 marks in Mathematics. Seventy eight per cent of the Students obtained 0-5 marks in pre-test, whereas twenty one per cent of the Students obtained 6-10 marks in English. The pre test result of the students shows that students were weak in above mentioned topics of both the subjects.

4. Finalization of the Topics

According to the learning objectives given by Ministry of Human Resources Development (MHRD), and followed by primary education and school management committee, students of standard 4th to 7th should know the basic concepts like multiplication, subtraction, addition, division, monomial, binomial and trinomial in Mathematics and verbs, nouns, singular and plural in English. Therefore, it was decided to reinforce these concepts through computerized educational games. The results of Pre-test show that students gained low marks in the selected subject. The school principal also insisted to focus on the selected subject and topics. Therefore, in Mathematics topics like addition, substation, multiplication and division were finalized. In English, topics like verb, noun, singular, plural, adjectives, and sentence making were finalized.

5. Identification of the Computerized Educational Games

Project worker visited many places like “Cross Words”, library and stationary shops for collecting computerized games. Project worker also met game’s developer and searched many websites to find and collect games on English and Mathematics subjects. All together 42 games related to mathematics subject and 37 games related to English subject were collected by the project worker from different sources.

6. Selection of the Computerized Educational Games

The project worker found online games as well as offline games from internet related to selected topics, keeping in mind following criteria, selection of games were done.

(1) The school computers run through “UBANTU” operating system, so games should run in this system.
(2) The games should be directly related to the selected topics of Mathematics and English.
(3) Games should be having less instructions and should be easy to understand as well as easy to play and require one player to play a game.
(4) It should give some score or points after the completion of one round or level, so that the project worker can check the progress of the students.
(5) The games could be played online as well as offline.

Hence, games available on “mathplayground.com” related to mathematics and games available on “gamestolrarningenglish.com” for English were selected for the present action project.It was necessary that selected games should be supported in “UBANTU” operating system. Therefore,

ISBN: 978-81-944799-0-1

the games which can run through this system were selected. So, total 20 games fulfilled above mentioned criteria and it were according to the selected topics of both the subjects.

Out of 20 games, 12 were related to Mathematics and reinforcing the concepts of addition, multiplication, subtraction and division. Total 8 games were related to English and reinforcing the concepts of verbs, nouns, adjectives, practice of sentence making and enhancing vocabulary.

7. Plan of Implementing the Project

Project worker planned the whole project in such a manner that each student can play games on Mathematics and English for three times in a week with revision they can play during the project. Daily activity plan was prepared for 40 days to complete the project. The activities of this project were planned from 26th November 2018 to 19th January 2019.

8. Implementation of the Project

Before conducting the session the project worker met the students and discussed about the project and played one computerized educational game with them. Students from 4th standard to 7th standard were selected for the project. The project worker divided them in to two groups. First group included students from standard 4th and 5th and in second group included students from standard 6th and 7th.

This was done so that each individual gets an opportunity to play each game individually and is able to clarify the concepts. The project was implemented for 40 days. Five sessions of one and half to 2 hours were held in a week from Monday to Friday with the selected students. Care was taken by the project worker that student were sitting and playing game comfortably.

The project worker explained the students in detail about the each game. The project worker explained to the students about the specification, such as:

- Time duration of the playing game
- How to play the game
- Instruction about the game

Project worker also taught students the basic concepts of English grammar like singular, plural, pronunciation of words, how to make sentences. Project worker also explained the process of playing a game before the students started a game. Revision of all the computerized educational games was conducted at the end of each week. Hence, all the students played all the games three times during the project. The students played games on desktop as well as on laptop. The project worker recorded the scores/time/percentage/points of each game of each student as he/she finished the one turn/level of the game.

Evaluation of the project

a) Comparison of Pre & Post Test Results

ISBN: 978-81-944799-0-1

- High majority (81.58%) of the students obtained 0-5 marks in pre test, whereas eighty six percent of the students obtained 6-10 marks in post test related to Mathematics.
- Seventy eight percent of the students obtained 0-5 marks in pre test, whereas high majority (92.11%) of the students obtained 6-10 marks in post test related to English. This shows a clear improvement in the performance of the students in Mathematics and English subject after the implementation of the project.

b) Reactions of the Students

- All the students reported that the present project was useful to them and the information shared through this project was helpful to them in their study.
- Majority (68.42%) of the students liked to play games on Mathematics.
- High majority (94.73%) of the students reported that the project was very good. All the students enjoyed playing games on computer.
- High majority (97.37%) of the students reported that Math Racer Addition was very good, whereas fifty two percent of the students reported that Division Derby was very good.
- High majority (92.11% and 86.84%) of the students liked to play games on singular and plural respectively, whereas very few (13.16%) of the students liked to play games on adjective.
- High majority (86.84% and 81.56%) of the students reported that Falling English verb 1 and Slow Click part 1 was very good respectively. High majority (94.74%) of the students reported that Falling English part 2 was very good, whereas high majority (94.74%) of the students reported that Slow Click level 2 was good. High majority (89.47%) of the students want to play games on pronouns in future.
- High majority (92.11%) of the students reported that they want to learn science subject by playing games on computer in future. High majority (81.58%) of the students said that they want to learn drawing by playing games on computer in future.

c) Reactions of the Teachers

All the students gave their reactions about the project to their course teachers every day. They used to inform their teachers about the games they liked to play and what they learnt after playing a game.

- Teachers reported that the project was very good and the students enjoyed the project. They also reported that the students kept waiting for the project worker everyday as well as for playing games on computer.
- Students used to go and settle into the computer room before project worker came. They enjoyed the learning more through computerized educational games than traditional teaching methods.

ISBN: 978-81-944799-0-1

- They found that after participating in this project there were improvement in the concepts of Mathematics amongst the students to some extent and there were improvement in the concepts of verb, noun, singular plural, adjectives and spellings to some extent.

d) Game Scores of the Students

For the first time, the students were facing difficulties to play a game. When the games were repeated for the second time, students played little fast and enjoyed the same. When the games were repeated for third time, students understood the whole concepts of the game and found the game very easy and were able to finish the games in a less time. Game scores of the students' shows the improvement at each level of the games. These show that the students were able to calculate and make the sentences faster.

e) Observations

- The students who were able to learn the game in first attempt were helping other students to complete the game.
- The students were able to do addition and subtraction counting in note-book but they had trouble to do on computer.
- Most of the Students liked to play games on computer and they were very excited to play on next day also.
- Students were poor in English, therefore they took less interest in playing games related to English but they were very good in Mathematics and they enjoyed playing games related to Mathematics.
- Students were very comfortable with laptop for playing games instead of desktop. They were excited for playing all the games but they enjoyed more the games related to addition.
- Students were always excited and wanted to play games on computer but sometimes computers were not working properly and hence they felt boring.
- The Students kept waiting for the project worker.

Sustainability of the Project

After implementing and evaluating any project, it is necessary to check its sustainability. Success of project depends upon its sustainability aspects. The project on "Reinforcing Academic Concepts of Mathematics and English using Computerized Educational Games Amongst Selected Primary School Students of Maharana Pratap Kumar Shala, Fatehgunj, Vadodara" is sustainable which can be said on the basis of the following aspects:

- All the games were uploaded on each computer of the school.
- Teachers were guided about how to use the games.

ISBN: 978-81-944799-0-1

- Teachers, school principal were convinced to use the games in future as a supplementary material for teaching.

Conclusion and Suggestions

Computer Educational Games gives an opportunity to students to learn through new method of learning. There was an improvement in the basic calculation skills of the students and they were able to calculate the two, three and four digit numbers with different combinations. Computer Educational Game proved as a good supplementary teaching learning material as well as good method for reinforcing the educational concepts amongst the primary school students. Students were keen to learn through computerized educational games. Students enjoyed through computerized educational games and it's found more interesting than traditional teaching learning methods. These types of educational concept based computer games should be available in the market for wider use of it. Better understanding can be developed related to different subjects through computerized educational games. The teachers should use these games in their teaching. One computer teacher should be appointed in easy school for giving computer education to students..

References

Disha,(.n.d),*Primary education in India: Aims and Objective* Retrieved from http://www.yourarticlelibrary.com/education/primary-education-in-india-aims-and-objectives/44876

Gaikwad S (2019). Analytical study of mental health and playing video games among students. *Review of Research.*Vol 8, Issues 4. Retrieved from http://oldror.lbp.world/UploadedData/7010.pdf

Garris, R (2002). Games, Motivation and Learning: A Research and Practics Model. *Sage Journals*. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1046878102238607

Gradner, M. and Zheng, R. (2016). Handbook of Research on Serious Games for Educational Applications. *IGI Giobal Disseminator of Knowledge*. Retrieved from https://www.igi-global.com/dictionary/designing-engaging-educational-games-and-assessing-engagement-in-game-based learning/9123

Gupta, A.(2013). Education Status Report-Gujarat: Primary, Middle and Secondary Education. Retrieved from https://www.educationinnovations.org/sites/default/files/Status%20of%20Elementary%20Education%20in%20Gujarat.pdf

ISBN: 978-81-944799-0-1

Jaffar, A. and Ahemad, I. (2012). Computer Games: Implementation into teaching and learning, *The Journal of Procedia Social and Behavioural Sciences (59),* 515-519. Retrieved from www.sciencedirect.com

Kaushik, H. (2018, Dec 2). 57 of girl students drop out of schools by class XI: Report, *The Times of India* Retrieved from https://timesofindia.indiatimes.com/city/ahmedabad/57-of-girl-students-drop-out-of-schools-by-class-xi-report/articleshow/66900622.cms

Kebritchi, M. Hirumi, A. & Bai, H. (2010). The effects of modern mathematics computer games on mathematics achievement and class motivation , *Journal of Computer and Education 55,* 427-443, Retrieved from http://www.elsevier.com/copyright

McLaren, B. Adams, D. Mayer, R. & Forlizzi, J. (2017). A Computer based game that promoted Mathematics Learning more than a Conventional Approach *International Journal of Game-Based Learning (IJGBL)*,7(1), 36-56 Retrieved from bmclaren@cs.edu

Neomi, P. & Maximo, S. (2014). Educational Games for Learning, *Universal Journal of Educational Research 2(3),*230-238. Retrieved from https://www.hrpub.org

Sahani, U (2015), Brookings. *Primary Education in India: Progress and Challenges.* Retrieved from https://www.brookings.edu/research/primaryeducation-in-india-progress-and-challenges/Saiyed (2018), "Monitoring The Implement Action of Right To Education ACT 2009, in The Selected Primary Government Schools of Vadodara City."…… Disseration (M.Sc) The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.

Sanotra (2012), "An Action Project on The Capacity Building in Developing and Using Educational Games Amongst Anganwadi Worker of Dabhoi District, Vadodara."…… Disseration (M.Sc) The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.

Sharma, R. (2018, May 7), Primary problems: Gujarat Dismal School Education System, *The Indian Express* Retrieved from https://indianexpress.com/article/education/hardlook-state-of-education-in-gujarat-part-ii-5166122/

Lahkar (1998),"An Action Project To Promote Literacy In the Pimary Schools of Vadodara Through the Use of Games"….. Disseration (M.Sc) The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.

ISBN: 978-81-944799-0-1

"Portrayal of Women in Indian Cinema"

Laljibhai Ghusabhai Baraiya, (Students of Department of English, Maharaja Krishnakumarsinhi Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujarat,India.)

Abstract:-

In this research paper my aim is to deconstructed woman's portrayal in various factors of Mass media with some references of films. Here I try to applying feminist approach, sociological approach, Psychological approach on media which not portrayal particular gender role of women but also I try to put mindset of Indian society. Although I want to take the interaction of role of gender, women and Media in the context of 2019 Indian Gujarati period drama film " Hellaro" which directed by Abhishek Shah. This is a qualities research paper which taken some kind of narrative method as per as deconstructed the position of women in Indian society with some more example of Media and Cinema. In this paper I work on film " Padmavat" which is 2018 Indian hindi language epic period drama which was directed by Sanjay leela Bhansali. After talking about the condition of women in India or Indian society and evaluate Indian cinema with other cinema to specific way emerging women or representation of women with certain scene on the screen. In the research paper I also try to work on plot or narration of book and movie like, Hamlet, The Da Vinci code, The Scarlet letter…etc. Here I deconstruct the narrative of the novel and movie with feminist reading. I mentioned also How Indian cinema portrait women condition even nowadays? We know that generally in Indian cinema included item song, affection of women body. During at the end of the movie, some time camera language represented sexual affection of Indian society. As a outlined both the movies description of sub theme of agency.

Key words:- Indian Cinema, Women, gender, society, literature.

Male-dominated industry:-

This unequal treatment of women is reflected in the media in general and in the Indian Cinema industry in particular. The Indian film industry is a male-dominated industry (Ganti 2004). Women who pursue a career within the industry are mostly either actresses or playback singers. This trend has undergone a little change in recent years, where women have emerged as choreographers, costume designers, editors and screenwriters, but the number is much less when compared to their male counterparts. Very few women are lyricists or composers.

- "The Hindi film upholds the traditional patriarchal views of society which, fearful of female sexuality, demands of the woman, a subjugations of her desires"

  - Richards (1995)

Patriarchal values:-

ISBN: 978-81-944799-0-1

Male Indian audiences who view commercial Indian movies tend to hold more patriarchal values and view films that reinforce these stereotypical images of women (Rokeach 1968; Littlejohn and Foss 2005). Thus, cinema plays an essential role in shaping views about gender roles and gender identities within the Indian context where women are viewed as playing subordinate roles to men (Bagchi 1996 and Ram 2002). Numerous studies have shown that cinema and society influence each other. It has been shown that many films in India are made in respect to what is going on in the society and cinema has also had massive influence on shaping up the society's beliefs, practices and providing a new insight into the social milieu. Family melodrama and well- choreographed song and dance routines are the basic essence of most Indian films.

Commercial Cinema:-

The stereotypical portrayal of the ideal Indian woman in commercial Hindi films has been a matter of concern amongst feminists (DasGupta 1996). Despite the tendency to portray women either as the hero's love interest, successful homemaker, or as a vamp in mainstream commercial cinema (Nandkumar 2011), an alternative approach has been the emergence of independent films that portray issues of concern to women from agynocentric perspective. Many of these films portray women as strong-willed and independent (Rahman 1988). Although some research has examined the historical emergence of this genre of film, very few, if any, social scientists have analyzed the content of women-centered films in India. The main purpose of this thesis is to address this void in the literature. This thesis will also analyze women-centered cinema, where women have made a stand against the violence meted out to them. It will also focus not only the portrayal, but also on the cultural meaning of that portrayal.

Stereotypical Portrayal of Women in Hollywood Movies:-

The magic of mainstream Hollywood industry lies in the fact that the commercial films are extremely visually pleasing for the audiences. Most of these mainstream movies follow the voice of the dominant patriarchal order. These movies have portrayed women as 'sexual objects', the way men would enjoy seeing them on the silver screen.

Erotic contemplation:-

The main function of Stenography is to encourage the 'male interests in erotic contemplation '. Thus, leading film makers captured the 'male erotic contemplation' and staged women as an object satisfying the 'male gaze' (Berger 1975). Mary Blewett (1974) discussed the stereotypical role of women in Hollywood films, where women were shown to be victimized, and tolerating it. She further argued that most Hollywood films convey messages about sex roles

ISBN: 978-81-944799-0-1

in the society, but a lot of these films show how culture forbids and condemns a woman's life. Movies portraying women as sexually aggressive have proven to be a failure in the industry, especially if the movies have ended without any punishment for the women.

Sexual objects:-

Even today, women in Hollywood are viewed as sexual objects. Instead of focusing on the other potential of women, Hollywood places more emphasis on women's sexuality, demeanor and appearance (Fischer 2011). Females are still objectified by their physical appearance and a slender body and attractive features are highly in demand. Most films in the industry rank women's sexiness above their intelligence. Women in most commercial movies have been portrayed as weak, gentle, passive and overly emotional.

Men portrayed :-

By contrast, men in these movies are portrayed as real heroes, who are tough, powerful, successful, aggressive, competitive, athletic , independent and intelligent. Men cannot display fear, sadness or any type of emotion except anger and are responsible for protecting women.

Stereotypical portrayal of women in Indian Cinema:-

This stereotypical portrayal of women in Indian cinema is mainly due to historical and cultural reasons. Initially, the society stigmatized women from acting in films (Ganti 2004). So, when women started acting, the directors had to comply with the social norms in the portrayal of women. Women mostly played the roles of a daughter (taking care of her brothers, helping the mother in the kitchen, and marrying the man of her father's choice), a great wife (who was responsible for all household chores, taking great care of her husband, children, and would lead the rest of her life by embracing her husband's memories, once she became a widow), and of a great mother (who is self-sacrificing).

Manusmriti:-

It was seen that these roles of women were mainly inspired from' Manusmriti '(An ancient code of conduct guiding the social and familial lives of individuals), which had an immense influence in shaping society's proper code of conduct. A woman was never given independence, and she was expected to obey and have a subordinate status to her father before marriage, her husband after marriage, and finally her son after she became a widow (Hellaro 2019). The ideal wife depicted in these movies was like a few mythological characters such as 'Savitri', 'Sua' (the immortalized image of an ideal woman, wife, of Indian epics, who sacrificed everything for her husband). Thus, the wife was expected to be immensely devoted to her husband at the cost of her own pleasures, desires, and ambitions.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Another popular portrayal of women in Indian movies is the character of a vamp, which is exactly the opposite of the role of an ideal wife or mother. The vamps were characterized as women who showed disrespect for tradition values by emulating Western women. Furthermore, they were shown drinking, smoking, partying, visiting nightclubs and being promiscuous. Thus, they portrayed the characteristic traits of an immoral person, with unacceptable and offensive behavior that was punishable.

Age & Careers:-

Most of the Indian actresses start their careers sometimes as early as teenagers. They start getting considered 'old face ' once they hit their late twenties or early thirties. Whereas, their male counterparts who start in their mid twenties have a much longer career -span lasting until their late forties or sometimes even early fifties. Besides this, male actors are far better remunerated than their female counterparts.

- "I think it (portrayal of actresses) is changing and it will keep changing for a while. Change is never absolute but we have definitely taken a few baby steps towards the change (in portrayal of actresses in films),"
  -Vidya told PTI in an interview.
- "In the past seven years the variety of roles has started expanding and I am picking up the best of the opportunities that are coming my way. I am enjoying this variety and it keeps me interested,"
  -Vidya said.

When asked why other actresses are not attempting out-of-box roles much, Vidya quipped,

"May be they don't get bored easily. I just get very fidgety."

- "I think Kangana is doing really something different and nice work. Unfortunately, I haven't seen 'Queen' but I heard she is unbelievable. I always had liking for Kangana. I remember watching 'Fashion' and I think she was incredible in the film. I think she is extremely bold and brave person and that is why she is like that in her films too. It is interesting to see the kind of work she is doing,"
  -Vidya said.

Gujarati film “Hellaro”:-

- It rarely ever happens that there is a stunned silence in a theatre full of film lovers even after the credits start rolling. And when that happens, be sure that the film has stirred something deep inside their soul. That’s what Abhishek Shah’s directorial debut Gujarati film Hellaro does to you. The film, which won the National Award for Best Feature Film

ISBN: 978-81-944799-0-1

earlier this year, released amidst heavy expectations from the audience as it became the first Gujarati film to get this honors. And it justifies the award with effortless ease.

Women and their courage to challenge:-

A simple story told in a powerful way, dialogues that hit you hard and music with a lasting effect are well supported by brilliant performances, good choreography and cinematography that makes the vast, barren landscape of Kutch look beautiful. Just like the story which is all about women and their courage to challenge the rules, the film belongs to the 12 actresses who overshadow their male counterparts onscreen. The performances, especially by Shraddha Dangar, who plays Manjhri and leads the way to take a stand, are captivating. The actresses seem to have lived their characters as they make them look every bit real. Apart from these 12 shinning stars, actors Jayesh More, who plays the dholi (Mulji) and Maulik Nayak (Bhaglo) the only progressive man of the village puts up performances that are worth appreciating.

Male as filmmaker:-

Abhishek has proven his worth as a filmmaker and the fact that this is his debut film makes this one really impressive. The very opening scene aptly captures the tone of the film as the men joyously do garba outside while the women longingly look from their guarded homes. The director has managed to create some touching moments with a deep impact. Moments like Arjan (Aarjav Trivedi) forcing himself on his wife Manjhri only to immediately leave to do garba outside as the song Mangi Leje Sapna Vina Ni Khali Raat plays in the background or when Mulji thinks of his daughter in the penultimate scene and says "Naach Reva, Have Tari Vaari" are some moments that clearly stand out.

Lyrics by Saumya Joshi:-

The music by Mehul Surti further lifts the film with the voice of Aditya Gadhavi and the lyrics by Saumya Joshi (who has also written the dialogues) making the songs rich and textured. The choreography truly reflects the emotions. The fact that Jayesh More actually knows to play the *dhol* further enhances the realistic feel during some very important scenes. Attention to details adds to the beauty of the film. And subtle humor in between tense moments brings the change in mood.

તારી નદીઉં પાછી વાળજે,

તારી વીજળી ભૂસી નાખજે, (2)

તારા પગ ના ઝાંઝર રોકજે,

ISBN: 978-81-944799-0-1

હે પગ ના ઝાંઝર રોકજે,

તારી કેડી યે બાવળ રોપજે,

ને માવડી પાસે માંગજે ખાલી રાત રે,

સપના વિના ની આખી રાત...

Here poet used some kind of words specifically for women's desire, during this scene in the movie, One mother try to stop to her daughter for dreaming of freedom but at the end of the movie they fight against patriarchy. It's happen in nowadays also and we know through newspaper and news channel. So that types of lyrics reflected portrayal of women condition. The choreography:-

Abhishek Shah smartly uses dance as a form of expression and freedom for the women of Samarpura. Through *garba*, these women find their inner voice and take back control over their bodies. The choreography for their sequences is well-designed, especially for the final dance. The sense of freedom and the feeling of elation is reverberant in their movement. Even the choreography for the men's *garba* is fascinating and begins the movie with a high tempo.

It highlights various issues in society such as patriarchy, casteism, and superstition, and presents them in a way that will connect with the audience. You can sympathize with the women in the film and snort at the ignorance of the men who worship the goddess but disrespect the women in their lives. There's also that one character who exists merely for comic relief and here, it is Bhaglo (Maulik Nayak), who intermittently provides comfort in this otherwise hard-hitting film. The climax does not necessarily have a conclusive end but there's much to take away from the final performance.

It's not no village for women, dominated as it is by men but the presiding deity of the villages a devi and there were women are forced to remain confined within the four walls of their homes, more so n the kitchen. Even the garba dance is a priviling of the men. The only "Outing" for women is to the faraway pond to fetch water for the whole household in a region has been facing drought for three years. They don't belong to city or a village but to their respective husbands, they can't earn money by putting their talent like embroidery to good use and if they are doing so they are denied the right to practice their own skill.

Padmaavat:-

Padmavat revolves around Rani Padmavati (Deepika), the princess of Singhal known for her extraordinary beauty. She becomes the wife of Maharawal Ratan Singh (Shahid), the Rajput

ISBN: 978-81-944799-0-1

ruler of Chittor. After a deceitful Brahmin is exiled, he exacts revenge by telling Khilji (Ranveer) about the divine beauty of Rani Padmavati and encouraging him to attack Chittor.

But how dare Bhansali show Khilji, a Mulim ruler, as a warmonger who would attack a fort just to capture a Hindu queen? It's funny that those pointing fingers forget that the earliest historical proof of Padmavati's existence is in the fictitious poem the film is based on. So, it's more than likely that Padmavati didn't exist (though this is still disputed). However, Khilji did raid Chittor in 1303 (two centuries before the poem was written), as he did countless other cities in search of loot, army and possessions.

Padmaavat, therefore, doesn't set up false expectations and then disappoint. It merely narrates an epic tale of war and love, beauty and madness. It's not the film-maker who fiddles with history, but the critics of the film. So here women portray as a tools of beauty and also courageous.

Chhapaak:-

Meghna Gulzar's 'Chhapaak' is inspired by the story of real life acid attack survivor, Laxmi Agarwal, who has become a symbol of strength and inspiration for many women. The film is a fictionalized account with Deepika Padukone playing the central character Malti, who is attacked in broad daylight on the streets of Delhi by a friend of the family, Bashir Khan aka Babbu and his aide.

As the narrative chooses a non-linear route, we first meet Malti when she is on a job hunt – consciously trying to move on from the emotional scars that the heinous crime has left her with. For the physical scars, she has to go through a number of complicated surgeries. In fact, far from the dreams she nursed of being a singer, her life is now an intersection of her work with an NGO for acid victims, her multiple surgeries and her court cases. Yet, the film steers away from melodrama or manipulation, and instead gives us a powerful protagonist whose resolve to fight is punctuated with her determined smiles, the pain in her eyes and her indomitable spirit.

Conclusion:-

Hindi cmema has included vanous aspects m their representation of women, but still there is a long way to go, until these women-centric films become a part of regular Bollywood cinema. In fact, in the past five years there has been a surge in the women-centric cinema, and these films have tried to convey positive messages regarding the strength and power of women in the Indian society. This portrayal can have a double layered meaning: it can be an attempt to stop sending the wrong message to the masses in general that women are submissive, and so they can

ISBN: 978-81-944799-0-1

be treated as desired by men; also, a political or social significance is attached to these portrayal. It can be argued that, the growth in the number of women-centric films for the past few years can be attributed to the fact that India had its first women and twelfth President, Smt. Pratibha Patil reigning from 2007 until August 2012. Similarly, the late seventies and early eighties saw a rise in the number of women-centric films because the then Indian Prime Minister was a woman (Smt. Indira Gandhi). Thus, rise in the number of women-centric films portraying the empowerment of women can be considered as a very calculated endeavor to please the heads of the nation. Also, it reflects the current social atmosphere, where the power of women is visible- but, when the women are not in power, there is backlash, and a climatic shift resulting in less women-centric films.

Hellaro can be an uncomfortable watch for many who are ignorant of the issues the movie aims to bring to the limelight. Since the movie is set in the mid-70s, some of the customs in the village may seem outdated but still happen to be the reality of many rural women in the 21st century. So here some questions related his paper that even nowadays women portrayal in cinema following way:

1. Pre-marital pregnancy, unwed mother, and divorce are considered as huge social taboo.
2. A woman in expected to serve her husband without protesting against anything.
3. Saree is a long piece of cloth that women in India drape around them; it can be treated as formal as well as informal wear. Widows are expected to wear totally white saree with no color or design of any form on it.
4. Sita, Durga, and Radha are Hindu goddesses.

So here at end Question is that, Is it right to portables of women in India cinema nowadays ?

References:-

1. https://www.news18.com/news/india/vidya-balan-portrayal-of-women-in-indian-cinema-is-very-stereotypical-696918.html
2. https://in.bookmyshow.com/entertainment/movies/reviews/gujrati-reviews/hellaro-film-review-national-award/
3. https://www.thehindu.com/entertainment/movies/hellaro-movie-review-of-song-and-dance-leading-to-flight-and-freedom/article29951712.ece
4. http://gujaratilyrics.net/sapna-vinani-raat-lyrics-hellaro/
5. https://tribune.com.pk/story/1619600/4-padmaavat-review-not-historical-masterpiece/?__cf_chl_jschl_tk__=7e2d9172d2d65e59d35cfce86712b15cf9489518-1580294063-0-ARua4mA0BLvnznkohwiCA7H8CWfKlk9V07p6jJisS_ojPyJ1549vV4Eu0-Y0tCMzFK47hSR8pJy4objPVBrlroC4F5Cu8vCz1mzG2T4PWvU-

ISBN: 978-81-944799-0-1

aoQNMOJHELeePheNGyHBJCak_qH0xkOpDV72chimqCXePZPMm7HHClZ-CV2NCMagsIEFe7GLD6wzx516GNZ5mNP-by85tKbLGvbai9hgZUt6UeuL6YhTKYc8epRrDvlgmECwHRRYbIUoAi_Bujeaaq8ayxwHkShhLFGcw25CPzGM1s-mHj5sT0jX-EGMg0qdiJdvLHdmPKrnWgG2ulb52pOMUn0gZVa6PhwhPhcJpeU

6. https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/hindi/movie-reviews/chhapaak/movie-review/73163054.cms

Bibliography

Sarkar, Srijita. "University of Louisville." Electronic Theses and Dissertations (2012): 175.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Contrastive Portrayal of Women In Indian Television, Print and Online Media

Lucky Sharma, Ph.D Research Scholar, School of Languages, Gujarat University, Ahmedabad.

Dr. Vidya Rao, Co- Author- C-15, Akanksha Appt., Nr. Sola Railway Crossing, Sattadhar Cross Road, Ghatlodiya, Ahmedabad- 61

ABSTRACT

This paper tends to highlight the kind of content being presented around issues related to women in various media platforms. The research is focused on the two contrasting types of messaging being propagated in media – the one which objectifies women and the other which essentially conveys that women need to be freed from the supposed social clutches where her free will prevails. The contradiction here is that the women can be free and fearless only in a society where they are not seen as an object.

On one hand the women are objectified for the easy sell of their product or services or shows, and on the other hand, the same media also delivers directive harangues to the society for the need for women upliftment. The article does not attempt to propose a solution to the social problems but as a conclusion, it recommends for the introspection in media fraternity as well as stricter censorship – either self-motivated or governed by the authority – for the media as a whole.

Based on the nature of the topic, the research is focused only on the content being present in the media which revolves around women issues. The sampling is done on a variety of platforms for this research such as TV ads, print media and – the new craze – web series. The samples were divided into two categories: the ones which objectifies women and the one which highlights the need for women freedom. The research revealed the contradictory portrayal of women on the aforementioned lines on each platform individually. Additionally, in some cases, the very same product/channel/newspaper would convey the contrasting message at the same time.

However, the research does not account for the frequency of the such messaging in the media, nor it examines the actual effects on the society – which should be a subject for further research – it qualifies the hypothesis of the existence of antithetical directive messaging and recommends that the issue to be given a serious attention.

Keywords: Objectification of women in media, feminism, sexually explicit portrayal, women empowerment.

ISBN: 978-81-944799-0-1

In any society, the conduct towards the women is the clearest reflection of the civility of the culture. Similarly, the conduct of women themselves is the reflection of the nobility of the culture. It is the women who builds and sustain the culture in any society because they are the first teacher of the children. They are the true architect of the society. Therefore, in all civilizational literatures, women's situation has always been a prime focus.

In today's world, there is lot of enthusiasm about the issues related to women in general. The enthusiasm is mainly because of more awareness about these issues around the world. The media is not only playing a big role in conveying the discourse but also in shaping the public opinions. Therefore, it is very important to examine and analyze the pattern of the narratives the media is broadcasting.

According to the research done in 2015 by Mr. Jason Karaian, the average time any person spending on either TV or Internet or News Papers/magazines on a daily basis was 490 minutes in the year of 2015. With the same trajectory, the time was going to reach 506 minutes per day in 2017. We are now in 2020. So it is safe to say that the average time any person spends with any kind of media is at least 8 hours a day. That number looks staggering, but it is also astonishing when we think about the power of influence all these media wield upon the society. And when one observes that these media could be influencing the society negatively, it becomes frightening.

There is decent amount of research done on the subject of how women are objectified and on various media for various purposes out of which, the main purpose being the marketability of the goods or services being presented to the viewer. The fact that such researches are happening means that there is some sort of awareness of this evil in the thinking class of the society. So naturally, there have been attempts to change the narrative of the women in various media. Thus, there are two distinct types of messaging being broadcasted in media. One that portrays women merely as a commodity, and the other depiction which happens to be ironically contrastive to the earlier one, narrates women as suppressed gender needs to be freed from the cultural clutches. This paper attempts to examine and compare the core thought process of both the sides of the narratives, and their probable implications on the society.

Commercial Ads

No matter which media you are engaged with at any given moment, you are bound to be subjected by some sort of commercial advertisements. In today's time, since the mode of media consumption is majorly in the video form, this segment focuses on the video ads broadcasted either on TV or on the internet.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Portrayal of women in the advertisements of cosmetic products is no novelty for anyone. Be it Fair & Lovely's awful attempts to directly associate women's looks with their success, or be it distasteful picturization of bathing women by beauty soap advertisements, the phenomenon has been instilled in the viewers mind that there could possibly be no other way of showing the ads of beauty products. But that phase has passed and now the viewers are being subjected to obnoxious content even on totally unrelated types of goods. Say for example, what is the connection between Kamasutra and a mango flavored cold drink? Yet, we see off-putting picturization of the cold drink Slice with the tagline "Amasutra: Pure Mango pleasure"! The deodorant advertisements have been particularly notorious in this regard, again, a product which is not even remotely connected to sexuality. Some of the inner wear ads have even been banned by the sensor board as they were too insufferable for public watching.

As noted before, it is hard for anyone to escape from this objectionable hammering of the video ads as people spend a very significant amount of time of his or her day on consuming these media. So naturally, its effects are bound to be inflicted on the overall society. And the thinking class of the same media has been aware of this fact. Therefore there have been attempts to change the messaging by alternative narratives and this research attempted to examine the other side of the coin as well.

There are wide varieties of advertisements attempting to portray women as powerful and equal component of the society, which should be welcome. But in this segment, often there are advertisements that - in the name of women empowerment - knowingly or unknowingly preach a narrative which is contradictory, and at times, counterproductive to their aim for changing the society for the women. Say for example the advertisement of Parachute body lotion calling for change of their public presentation. The ideal outfit as per this ad is those which are more revealing in appearance. It is comes out as clear cut projection of the portrayers' own generalized prejudice, opinions and biases on the viewers. The target audience in this case is teenage girls who are arguably the most vulnerable to the social evils. Thus, there are higher chances that young girls get impressed by the thoughts of those few advertisers as compared to the culture and the well wishers around them. In a Rakshabandhan ad of Schmitten Chocolate, a young sister thanks her elder brother while tiding the Rakhi for not caring to protect her throughout last year. She's thankful because the brother not cared to check where she goes, whom she talks etc. The presentation is in such manner that it gives the impression that the sisters in our society are subjected to brothers' patriarchy – which is not true. Not only brother, any elder of the family would always care and protect their young ones regardless of it is a she or he. That's essentially should be the family system without which there is no society. Ironically enough, the

ISBN: 978-81-944799-0-1

advertisements of Dairymilk's own product line "Dairymilk Silk" has earned the reputation of promoting sexuality among youth as it displays objectionable ads featuring teenager couples. As a special ad on the occasion of Independence Day, Bajaj Avengers introduced a short video where a girl riding the bike in indecent clothes asserts that true independence is not achieved until she can roam freely on highways and do whatever she wants. While the notion is legitimate, it loses its value when the same Bajaj company shows an another ad in which a beautiful woman gets attracted to a man just because he rides the Bajaj scooter. The materialization of the girl is so much that she is shown as dejected when she finds out that the man riding the scooter is not interested in her but is giving the lift to an old lady.

All this means, on one hand they are preaching a social system-less free will of young girls, and on the other hand, creating a society where women are unsafe. There are many other advertisements like Vivo mobile phones which narrates the requirement for free will of women in the society, but at the same time, presenting explicit content which is likely to curb the free will of women.

Same is being portrayed in the whole new emerging and powerful medium of entertainment, web series. This media is growing rapidly with 1.3 trillion views in just three years from 2015 to 2017. The web series have a very wide variety of contents which includes movies, short films, web serials, documentaries and short videos highlighting the social messages. Out of these samples, nearly 25% of the shows had promo videos with objectionable content against the dignity of women. The shows of Alt Balaji had the most explicit content. The shows like Dev DD, Ladies Room, The Good Girl Show etc. portray women in uncultured and in objectified manner.

On one hand, all the web based platforms have women shown as commodity; On the other hand, each platform has a range of content on women empowerment too. Especially YouTube has number of short videos advocating for change in society for the betterment of women. But are they really going to help women's situation in the society?

Similar to the Parachute the short video from WEvolve - 'Let the girl be' - advocates for the girls to wear more revealing outfits. In another example, in the Vogue Empower series of short videos, the actress Deepika Padukone advocates for women to roam freely wherever they want till 4AM in the morning. Additionally, the same ad legitimizes having free relationships outside of married life. Regardless of cultural morality, this deliberation essentially has the potential of exposing vulnerable women into a society which is as per their own portrayal is totally unsafe for women. Take for example another video of the very same series. Ironically another video featuring the actress Alia Bhatt, raises the concern that it is literally impossible in our society for

ISBN: 978-81-944799-0-1

a women to be safe alone during the night time. The very same society which they advocate for women walk free and alone till 4 AM in the morning.

Same is the case with print media like news papers and magazines. While the TV and Internet are catching up to be the number one, the print media is still most preferred way of consuming the news. While these platforms are not as much contradictory in their messaging as the above two, there are still areas where they are not very careful about the implications of the content they present.

It was found that all the news papers show the news of crimes against women on a daily basis with reasonable notions about the barbarity of the acts – which is good. But at the same time, the supplements of the same news papers would have distasteful imagery of women, illicit portrayal of women in fictional stories of columns and the highly objectionable ads of 'vashikaran' by tantric and other consumable products objectifying the women.

Conclusion

There is good level of social awareness and enthusiasm towards the women's issues in society. Media plays a very significant role in forming the public opinion. Therefore, it is important that media plays its role honestly and responsibly. This research examines the media narrative of women and its potential effects.

As outlined in the article, there is contradiction in how the women are projected in media and how they advocate solving women's issues.

There is stark contrast – and to a great extent irony - in the content being presented on these platforms for males and females. The contents focused for male would often be materializing the women as an object of pleasure. And the content around women would often advocate for free will in such a manner that at times, if followed as directed, they risk getting self objectified in a society which as per their own depiction, is totally unsafe for women. The contrast of the two extreme stands is very stark. A woman can never be safe in a society where men see them as object. And 'free will' of women can never be a reality without the protective environment of family system. The media's narrative effectively promotes the mental and physical exposure of women into a society where women are presented as commodity, again by the same media.

One advertise of Dairymilk would promote sexuality among teenagers while another ad of the same Dairymilk would advocate for unheeded and without-cognizance activities of the teenage girls. Bajaj Company would demand for safe roam ability in revealing clothes during night time, but same Bajaj would objectify the women in the eyes of men so much that she can be won just by riding a Bajaj scooter! One video of short-video series demands that her free will prevails in the matter of private life where social values and family system should not even exist, it also

ISBN: 978-81-944799-0-1

demands for the women to roam free and alone till 4AM in the morning, but in another short-video of the same vide series laments that it is impossible for a woman to reach home alone without getting raped!

Regardless of the cultural appropriateness of media's directive messaging for women to have unheeded activities at vulnerable young age – the teenage, to roam alone freely at midnight with uncovering outfits, to have free and casual relationships outside of marriage etc. in a society which according to their own projection, is unsafe for women.

Social values bind everyone, males and females at the same time. Without a binding social structure the society can never be safe for women. Therefore, while attempts of media to promote women empowerment are appreciable, they seem to be misguided by shallow vision of the social structure. On top of that, the directive harangues for social reforms look hollow when the same media heavily and aggressively pushes the objectified narrative of women. Therefore, it is recommended that the censorship on these platforms should be stricter than the current level. It is always desirable that all these platforms and their professionals practice self censorship with understanding of their due responsibility towards the society. But if that is not happening, the censor board should not hesitate to do the take necessary steps.

What this research establishes is that there exists antithetical directive messaging by media around women issues which are contradictory in nature and has potential to be counterproductive too.

Bibliography

Dahlberg, Amanda Zimmerman and John. "The Sexual Objectification of Women in Advertising: A Contemporary Cultural Perspective." Journal of Advertisng Research (March 1, 2008): 71-79.

Karaian, Jason. "IS THAT ALL?We now spend more than eight hours a day consuming media." QUARTZ (June 1, 2015).

Web References

https://www.financialexpress.com/industry/digital-content-platforms-share-of-ad-spend-on-web-series-expected-to-grow-heres-why/595997/

https://www.youtube.com/watch?v=YHXmKx0WpQs

https://www.youtube.com/watch?v=xh7jIOcOpEU

https://www.youtube.com/watch?v=arnBp50eQAE

https://www.youtube.com/watch?v=BtPpnOKDo4g

https://www.youtube.com/watch?v=PtQuaLFIiI8

https://www.youtube.com/watch?v=arnBp50eQAE

ISBN: 978-81-944799-0-1

https://www.youtube.com/watch?v=zdlxru-hM-s

https://www.youtube.com/watch?v=KtPv7IEhWRA

ISBN: 978-81-944799-0-1

A CLASH BETWEEN INDIAN MUSLIM WOMEN AND THEIR CULTURE: AN EVALUATION OF THE RECENT SOCIAL MEDIA

Mr. Abdulsalam Noormahmad Luhar, Research Scholar, K.S.K.V. Kachchh University College, Bhuj, Kachchh- 370001

Dr. Manish Pandya, Principal, Tolani Commerce College, Adipur, Kachchh.

The terms ‘culture’ and ‘media’ are vastly studied today. Many studies have been held focusing on the above terms. Undoubtedly, media and culture inter-influence each other. Today’s generation’s life style is colored and influenced by media. Particularly youth is more influenced by it. The youth has become able to express their yearning and expectations. The proposed research aims to study the influences of the social media on the Muslim society and particularly on the Indian Muslim women. The paper is about to show the changing behaves of the Muslim women and it is also an effort to study whether the use of recent social media applications is sign of women’s freedom or blind imitation. The paper focuses on pro woman and working woman as well as it will have a look at the matter whether women’s educational ratio has increased after the use of social media or not.

It is found that many Muslim women have started online business which has made them economically strong and it has moved their self and identity in the recent world. The recent feminists have also stressed on women’s economic condition. For many Muslim women, it is very difficult to step out the threshold because of the religion norms. The paper studies that being at home does not let the women know their real existence but when they use the social media applications, they get connected with the world being at home. They get in touch with the changes taking place in the world and they try to look themselves in the changed world. This mental situation allows them to be free from the customs and rigid norms of the society. They meet with their yearnings. Their unfulfilled expectations make them raise voice against society. The paper aims to discourse such exemplary women. The mentioned research shows the conflict between the women influenced by social media and their culture. It is a study how women throw away the dead habits and superstitions laid on them. The paper also shows the social media’s negative effects over them and how these women have become victim of the cyber crime.

Key Words: Media, Culture, Indian Muslim Women, Well-Known Social Media apps, Pro-women, cyber crime etc.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Introduction

Man’s thirst to invent new tools and means has never ended. The recent development and new way of life is result of the new instruments and devices. Among all the developments and inventions, internet is the most valuable and useful invention. Because of the internet, many software and new applications are spread all over the world. The ample use of social media is also a part of internet. Today people are using several social media applications. WhatsApp, Instagram, Twitter, Orkut, Facebook etc are widely used and very famous among young generation. Social media refers to the applications and websites which are used to share the information, content rapidly, and in proper time. Many people consider social media as apps used in smart phone, but in reality these means started with computers. Now days, a large trade runs on the social media. The social media is very powerful as it can reach to a huge group in any parts of the world in short time. When it comes to India, there are numbers of users of social media applications. Using social media might be easy and common for other religious persons but it becomes complex matter for Muslim society and particularly for the Indian Muslim women, it becomes tough task. They are bound to religious faith in which they cannot cross some drown lines.

Uploading Photos and Islam

Posting photo is a task of one click and the young generation does it so interestingly and without any hesitation or fear but it is unknown to many people that uploading photo for Muslim invites many problems and controversies and it can create complexity for them. The women face more troubles. It should be also noted that social, cultural, economical and psychological structures of the country play pivotal role. Indian women are more conscious about their society and chastity as well as cultural values. Muslim women carry Indian values as well as they observe Islamic discipline so it is definitely a courageous step for the Muslim women to use social media. The women, who believe in Islam, also try to maintain their faith while using social media. These women try to maintain their so clear image that the family or society can never raise any questions or doubts over them. Many of these women never upload their photo or they upload descent and good photos. When young Muslim girls are not allowed to use Facebook, they create fake account. Today is the world where no one can be isolated. Everyone wants to be connected with the world and social media is the best medium to be connected with the world. The norms and customs of the Islamic faith do not allow women to step out and talk with the male. But, this yearning is fulfilled by using social media. So it is their meeting with the dreams which they can fulfill using social media. One remarkable point of social media is that it allows women to know

ISBN: 978-81-944799-0-1

more about their faith and religion as they can ask questions and clear their doubts by talking with the learned dignitaries.

Now days, our morning starts with the social media. People have begun to accept this new scenario. Gradually societies have become more practical and generous towards using these applications. Young boys and girls are gaining ample advantages of the latest applications. They are using them for their study, sharing their materials, discussing their views and adopting latest ideas and updating themselves with the current news and information. They have learned that these new means and applications connect them with the living stream of information and knowledge. If they will not use them, they will cut off from the world. The educational scenario in Muslim society has changed and now they have understood its importance, so the ratio of literacy has risen up as well as girls' educational ratio is increasing day by day. The Muslim communities and families have become more careful and active about girls' education in India. Muslim girls are also using smart phones and computers. They are peeping into the world through the internet. They are using the latest applications for their education, entertainment, sharing information, online business. When these girls see the changes taking place in the world, they try to adopt those changes and they make over their life and sometimes it creates conflicts between them and their culture. Adolescents are attracted by the changes abruptly but their background, their societal norms, culture, Islamic discipline do not allow them to go with the whatever they come across on social media. The Muslim girls wisely overcome these kinds of barriers.

Social Media, Online Business and Indian Muslim Women

Today we find that world is running with the needle of clock. People have a scarcity of time. People are avoiding time consuming activities. Online shopping has resulted because of the busy schedule of the man. There are many websites which are helpful for online dealing. Online shopping has become a medium for employment for the many youngsters. The Indian Muslim women are also seen active in this field and they earn their wages through it. WhatsApp, Instagram and Facebook might be means of entertainment for the many people but these applications are also useful for developing business. These applications have made many Muslim women self reliant. There are numbers of Indian Muslim girls who are found keeping status of various products and material on WhatsApp, Instagram and Facebook. The images of products and material are viewed by many persons and many customers order the material. The girls order the dealers and in return they get their concession. Earning wages is not big deal but it should be kept in mind that economical or financial dealing build confidence and self respect. Many Mohmedian girls want to earn themselves but the societal barriers do not allow them to do so but

ISBN: 978-81-944799-0-1

their wish of earning is reached by social media. It has brought tremendous change in the Indian Muslim women world. It has empowered the women to walk with the world. They have been learning to change and to be changed. When these women earn and contribute at their home, they acquire special attention in their families. Someway it is their journey from submissive women to broad and self independent and reliant women. Online business through social media has brought a ray of hope in the lives of the many young Indian Muslim women.

The Culture of Indian Muslim Women

Islam is the second largest religious group in India. Near about 18 billion Muslim are living in India. They have arrived from different countries of the world and have been living here for centuries. They have adopted Indian culture in their life styles. That is why the Islamic culture of Indian Muslim differs from the other Islamic regimes. The marriage system, gatherings, give and take and social behave have influence of Indians. In the same way, though the Indian Muslim women follow their religion, they also follow the Indian culture many ways. Their life style is checked by the society and particularly led by the patriarchy. Generally the women are seen marginalized or submissive. They are dominated by the male governing society. They do not have right to take decision and to choose the path which they like. Many a times their education, career and marriage are decided by their parents. Sometimes they are not allowed to use smart phones or social media or they are strictly told not to upload any photo or talk with male friends. The Islamic discipline does not allow any conversation taking place among male and female. The religion prohibits affair, love before marriage, talking to opposite gender excepting husband, brother, father, uncle etc. because of these conditions, it is problematic for using smart phones or social media for Muslim women but if one uses it minding the boundaries shown in Quran and Hadith (Saying by Prophet), he or she is allowed to use it. Today people's minds have broadened and with the course of time, the use of smart phones, internet and social media has become common in Muslim society too. Some Maulvi (Learned persons of Islam) have issued fatwa against using social applications. Their fatwa's are about uploading photos on social media. (Ahmad, 2013) The Muslim women cannot go unveiled and if she uploads her photos, it is against of Islam and she is labeled to break the rules of shariah. Dressing modestly by the Muslim men and women is primary demand in Islam. It is sure that women face problem regarding internet is not related to Islam and India only. All over the world, women have to face the gender discrimination. But today many Muslim girls are being seen to upload their photos on Facebook, WhatsApp, Instagram and Twitter. They are ignoring social burden and pressure. They are continuously being warned not to disrupt the social status of the family by online visual presentation. They are facing many debates, arguments, blames and controversy. They are struck

ISBN: 978-81-944799-0-1

between the maintaining the honor of the family and following their yearnings. They are not afraid of the challenges and on the contrary they have raised their voice against the male dominated society. Social media is full of large group of open minded women from all over the world. The Indian Muslim women come across to these broad minded women and try to follow them and give up their submissive nature. There are numbers of Indian Muslim women on social media who are role model for many girls. Some of them are micro celebrities. They not only upload their photos and videos but also they encourage others to follow them. Zannat Zubeir, Arishfa Khan and many other Muslim girls have become sensation. Their earning through social media is increasing day by day and it has led the many other Muslim girls to use the recent social media applications. If we look at the recent social media, particularly WhatsApp, Instagram, Twitter and Tiktok, we will come to know the fact that the accounts of Muslim girls are increasing day by day.

Cyber Crime and Social Media

With the increasing of the use of the social media, cyber crime has also increased. Hacking of accounts, harassment, abuse, blackmailing as well as ransom attacks have been common for some years. The issue of blackmailing is mainly related to girls and the Muslim girls are also victims of blackmailing, abusing and hacking of the accounts. Many parents do not allow their girls to use social media because of the cyber crime. They are frightened with the idea that if anything happens to their girls, they want be able to live in their society or they will have to bear negative comments or strict criticism. Many girls are victimized by hacking of the accounts. When the girls do not accept the proposal of the disordered boys, they hack their accounts and post ugly photos or comments and ruin their status in society and this leads the girls sometimes to attempt suicide. It should also be worth noting that all the accounts on Facebook, WhatsApp and Instagram are not valid. There are many fake accounts and the girls who are new to the apps are easily misled and trapped in the web. Undoubtedly, the people are becoming aware of the all these kinds of negative aspects and the Muslim girls are also taking it seriously and they are showing their wisdom. Sometimes they are targeted, mocked and taken as jokes as it happened on Kashmiri Muslim girls after the removal of 370. Many comments became viral of marrying Kashmiri girls. The Kashmiri girls' self respect was wounded as well as their parents also went through disrespectful condition. The misogynistic comments spread all over the world and many women activists rebuked the patriarchy for spreading these kinds of comments.

Conclusion

The large globe has become small because of the internet. People are reaching everywhere easily. Man has also become free from the narrow mildness, rigidity, superstitions and dead

ISBN: 978-81-944799-0-1

habits. Women also come across to important articles, incidents, news, programs and changes taking place all over the world. The use of social media does not provide them entertainment only but also make them think about their identity, existence and their rights. The girls, who have not enough school education, have also become practical in their dealings. Gradually the Indian Muslim women are becoming broad, courageous and firm. They are sharing their longings on social media and they have come out to show their talent, choice and skills. The social media has aroused the question of 'where they are' in them. They have learned that they have to walk with the fast world. The Muslim women will not be longer submissive, dominated, marginalized and victimized. Seeing their attitude on the social media it seems that they will emerge as strong, responsible and confident women in nearer future. They will play a pivotal role in shaping their societies and they will stand by justice without fear and hesitance. They will learn to raise the voice against injustice, torture, intolerance and hegemony.

Works Cited

Mishra, S. Basu, S. Family honor, Cultural norms and social networking: Strategic choices in the visual self-presentation of young Indian Muslim Women, Cyber psychology: Journal of Psychological Research on Cyberspace, article 3. cyberpsychology.eu/article/view/4308/3357

Social Media Debate over Indian Actress Who Quit for Islam, The Straits Times, https://www.straitstimes.com/world/social-media-debate-over-actress-who-quit-for-islam, 2019.

Bhatty,Z. Socio Economic Status of Muslim Women, Indian J Soc Si, www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12347368, 1994.

Eckert, Stine. O' Shay-Wallace, Sydney, Metzger-Rifkin, Jade and Kolhoff, Sean "The Best Damn Representation of Islam, Muslims, Gender, Social Media, and Islamophobia in the United States, www.researchgate.net/publication/328826648_The_Best_Damn_Representation_of_Islam_Muslims_Gender_Social_Media_and_Islamophobia_in_the_United_States/citation/download

Khan, Ruhi. 'Fight like a Girl:' Images from Student Protest in India are Changing mindsets. blogs.lse.ac.uk/medialse/2019/12/19/fight-like-a-girl-images-from-student-protests-in-india-are-changing-mindsets/ . 2019.

Surge in Misogyny on Social media as Indian men 'look' for Kashmiri women for marriage; Women's right activist decry objectification,. First Post,www.firstpost.com/india/surge-in-misogyny-on-social-media-as-indian-men-look-for-kashmiri-women-for-marriage-womens-right-activist-decry-objectification-7135231.html, 2019.

Mirchandani, Maya. Digital hatred, real violence: Majoritarian radicalisation and social media in India, Orf Occasional Paper. www.orfonline.org/research/43665-digital-hatred-real-violence-

ISBN: 978-81-944799-0-1

majoritarian-radicalisation-and-social-media-in-india/,

Ibaharine, Mohammad. Islam and social media. www.researchgate.net/publication/269108310_Islam_and_social_media/citation/download, 2014.

Worley, Will. Leading Indian Islamic School 'bans Muslims from posting pictures on social media,www.independent.co.uk/news/world/asia/india-islamic-school-muslim-ban-photos-social-media-darul-uloom-deoband-school-saharanpur-uttar-a8011211.html, 2017.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Media and the Portrayal of Women: Introduction to Post Cyberfeminism

Prakruti Bhatt, Vishva Gajjar, Research Scholar, Institute: Department Of English, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University.

Abstract: With the rise of technological tools as well as the e-media platforms, it becomes crucial to discuss its usage and the way it functions in our everyday lives. Feminism has been studying gender roles and stereotypes in socio-cultural, as well as political contexts. It is necessary therefore to study how feminism perceives the social media or cyberspace phenomenon. Of course, the struggles women users face on these platforms, are, with some exceptions, a continuation of those prevalent in the society. Uses of abusive language, breach of a female user's privacy, are just two of the many issues women face on social media, e-media platforms and cyber space at large. However, addressing them is the need of the hour. Endeavours like cyber feminism and post cyber feminism are therefore crucial to understand. According to Megan Jean Harlow, "Cyberfeminism refers to a philosophy and community that began in the 1990s along with Third Wave Feminism. Cyberfeminism is dedicated to the intersections of feminism and technology, specifically the internet." (Harlow) Internet and media can contribute to change gender inequality via information technology. Cyberfeminism takes feminism as its starting point, and turns its focus upon contemporary technologies, exploring the intersection between gender identity, culture and technology. There is still a belief and a mind-set among people that women are generally anti-tech. Cyberfeminism is also a struggle to be increasingly aware of the impact of new technologies on the lives of women and the insidious gendering of techno culture in everyday life. However, in the post modern times, cyberfeminism needs to be re-evaluated and therefore in 2017, the term Post cyberfeminism was cited by Helen Hester in her essay, After the Future: n Hypotheses of Post Cyberfeminism. The aim of this paper is to study the basic tenets of cyberfeminism and post cyberfeminism; as well as discuss and analyze how they are relevant in our times.

Key Words: Cyber Feminism, Post Cyberfeminism, Third Wave Feminism, Technology & Gender

Cyberfeminism (The beginnings to the early 2000s):

The Third Wave Feminism which began in the 1990s, studied the issues which, female users of the emerging technological advances faced; taking into account the interaction of the technological developments with the female identity. It also analyzed how the technological advancements can be used for fighting against the patriarchal outlook of the emerging techno-

ISBN: 978-81-944799-0-1

science. What emerged out of this was the community or philosophy of Cyberfeminism. However, the response of feminism to the 'computer-mediated communication' (Hall) could be categorized into two. The reconciliation between them forms the basic tenets of Cyberfeminism. One of the attempts to reconcile was done by Kira Hall in her essay titled Cyberfeminism. Hall identified two major responses which she titles Liberal feminism and Radical feminism. She explains her argument as follows:

"Since both responses reflect the intersection of computer technology with subversive feminist counterculture, I refer to them collectively as cyberfeminism. The first, influenced by postmodern discussions on gender fluidity by feminist and queer theorists, imagines the computer as a liberating utopia that does not recognize the social dichotomies of male/female and heterosexual/homosexual. Because of its similarity to what is often referred to as "liberal feminism" in the non-virtual world, I identify this perspective as liberal cyberfeminism. The opposing perspective, grounded in a reality of male-initiated harassment on the Internet, has resulted in the separatist development of numerous lists and bulletin board systems which self-identify as "women only". Although this on-line radical cyberfeminism has developed alongside the utopian predictions of liberal cyberfeminism, their mutual incompatibility reflects the often irreconcilable differences between theory-based and practice-based feminisms in the nonvirtual world. It is doubtful that Haraway envisioned either of these feminist developments when she wrote her cyborg manifesto, yet both serve as logical extensions of their real-world counterparts." (Hall)

The Cyborg Manifesto which Hall mentions is considered to be an influential work for Cyberfeminism. Donna Haraway, its author, argues that the 'blurring of the boundaries between human and machine will eventually make the categories of female and male obsolete; she contemplates the "utopian dream for the hope of a monstrous world without gender"' Haraway's work is considered to be the inspiration and genesis for Cyberfeminism. And, the gender fluidity which Liberal feminism champions, is a reflection of what Haraway theorized in her work. In fact, Liberal feminism/cyberfeminism, considers that technology can help to have body-free communication. Since there is no physical appearance, the oppressive categorization of male/female/transgender, cease to restrict a user for self- expression. The virtual identity will liberate an individual from the binary oppositions of male/female and heterosexual/homosexual.

Rethinking Cyberfeminism:

By early 2000s the cyberspace ceased to be the free space for expression and communication. Rather, it started resembling the nonvirtual world in terms of construction of identity. And therefore Hall's arguments became history. A contrasting view was presented around the early

 ISBN: 978-81-944799-0-1

2000s by Ivy Schweitzer in her Women's Studies Online: Cyberfeminism or Cyberhype? Schweitzer elaborates on the idea presented by Anne Balsamo's conclusion after citing Sandy Stone, who studies electronic communities:

"Cyberspace both disembodies and re-embodies in a gendered fashion", which enables "new forms of repression of the material body." (Schweitzer)

By disembodying, the cyber-space breaks down the barriers posed by oppressive categories of male/female or heterosexual/homosexual dichotomies. However, it also reshapes or re-embodies the participant's identity through new parameters. In fact, the newly shaped identity of the participant may or may not adhere to the participant's actual identity in the non-virtual world. Now, this very phenomenon of the virtual world is what we today understand as the threat of the fake identities on the social media or other platforms of the cyberspace. These fake identities which the cyberspace creates are, after all, constructions; which resemble the stereotypical constructions of the non-virtual wold. Thus, the constructions of the cyberspace are as repressive as those of the nonvirtual world. They become even more repressive when they come in contact with the real world. The reconciliation, which Kira Hall mentioned is therefore necessary. Cyberfeminism is therefore aimed at solving the issues of the constructions of the virtual and nonvirtual world.

Another important clarification, which needs to be taken into account, is that of defining Cyberfeminism. Till now, we have addressed it as a concept, a philosophy, even a movement. But is that really so? The answer is provided by Jessie Daniels who, while citing Flanagan & Booth, argues that, "Cyberfeminism is neither a single theory nor a feminist movement with a clearly articulated political agenda. Rather, "cyberfeminism" refers to a range of theories, debates, and practices about the relationship between gender and digital culture so it is perhaps more accurate to refer to the plural, "cyberfeminism(s)"." (Daniels) Given this situation, one can agree with Daniels' further argument:

"Any attempt to write about cyberfeminism as if it were a monolith inevitably results in a narrative that is inaccurately totalizing." (Daniels)

This is strengthened by the very existence of the 100-antitheses of cyberfeminism which was decided after the first cyberfeminist international:

1. Cyberfeminism is not a fragrance
2. Cyberfeminism is not a fashion statement
3. sajbrfeminizm nije usamljen
4. Cyberfeminism is not ideology
5. Cyberfeminism nije aseksualan

ISBN: 978-81-944799-0-1

6. Cyberfeminism is not boring
7. Cyberfeminism ist kein gruenes haekeldeckchen
8. Cyberfeminism ist kein leerer kuehlschrank
9. Cyberfeminism ist keine theorie
10. Cyberfeminism ist keine praxis
11. Cyberfeminism ist keine tradition
12. Cyberfeminism is not an institution (Paasonen)

It is interesting the cyberfeminists understood that defining their endeavour would restrict their efforts towards plurality and fluidity, which they so rigorously championed. This very idea made cyberfeminism appealing to the larger audience. However, one can always describe cyberfeminism in terms of its functions. It can be assumed and argued that cyberfeminism tries to reflect on the interaction of virtual and nonvirtual world; as well as their treatment of the structures of gender. What remains now is to think of whether the tenets of cyberfeminism can be further expanded or not?

Post Cyberfeminism:

The late 21st century demands a new way of thinking for the relation of digital space with the 'real' world; especially in terms of gender construction and questions of identity. The digital space today, poses greater threats to the feminine identity than it used to do during the times of cyberfeminism. What we mean by threats involve, issues ranging from breach of a female user's privacy to sexual harassment through various digital and media platforms; the later involves use of abusive language for communication and deliberately sending sexually explicit content to the female user. We live at a time when virtual assistants are named 'Alexa'; somehow the one who serves is given a feminine name and voice even in the technological world. The world celebrates the founding of SOPHIA, the first robotic humanoid, in the field of artificial intelligence. However, the question of feminine representation in cyberspace stands strong.

In November 2017, a five-day conference was held at London's Institute of Contemporary Art, titled, Post Cyberfeminist International. The conference revisited the issues tackled by Cyberfeminism and updated them for the times. The major argument of the conference was presented by Helen Hester who argued how Cyberfeminism isn't able to address the issues of the digital sphere in our times. Hester's After the Future: n Hypotheses of Post Cyberfeminism is the founding text for Post Cyberfeminism. Hester discusses how "technomaterial conditions changed considerably over the past twenty years or so, but the theoretical underpinnings of some cyberfeminist endeavours appear in critical need of an update." (Hester) Similarly Caroline Elbaor, while introducing Post Cyberfeminism, also points out how, "While society has

ISBN: 978-81-944799-0-1

witnessed the rapid-fire spread of hashtags like #metoo and #notsurprised as examples of digital tools being harnessed for women's empowerment, there have been enormous technological disadvantages as well." (Elbaor)

Elbaor also cites some of the arguments by major Post Cyberfeminists. One of them being Cornelia Sollfrank's opinion on the phenomenon: "Now we know more about the downsides of networked technologies; we had to learn how they are being abused by corporate and governmental interests in order to surveil and control users and citizens; This situation continuously needs to be confronted with feminist methodologies of analyzing power structures and one's own potential and agency within." (Elbaor)

Unfortunately, this awareness regarding the threats which technology and cyberspace pose, towards the privacy and well-being of all identities, isn't popular enough; or rather hasn't been made popular by governments and corporate for their own benefits as Sollfrank points out. This is the reason why there has been an increase in the number of cybercrimes committed in the recent years. It is also important to note that women are not the only victims of cybercrimes. It is often observed that feminist endeavours tend to portray the male identity as oppressors; which is, to a great extent true. However, the fact to be taken into account is that while cyberspace or e-media's plus points cut across the boundaries of sexual hierarchies, its drawbacks do the same. Along these lines is the concept of Xenofeminism.

The idea of Xenofeminism might seem a bit strange; since literally speaking the word xeno means strange or foreign. As Macon Holt points out, "The most radical aim of the XF project is the "right of everyone to speak as no one in particular," which refers to an inhumanist wish to abolish the particulars of gender (as well as race and class), whilst simultaneously letting "a hundred sexes bloom." (Holt) Thus, feminism in the post modern and post human times has ceased to be associated strictly with a sexually feminine identity. It challenges the very nature and foundation of how we perceive and understand gender politics. As Holt further discusses, the critique offered by Xenofeminism 'is directed at an irritation at the necessity it sees for its own existence. XF is born out of the frustration at the impediments placed on reason by the functioning of gender under patriarchy, and a simultaneous frustration with what they consider to be the reluctance of many contemporary feminisms to deal with the "abstract complexity" of the contemporary world.'

Again Helen Hester, in her attempt to interpret Xenofeminism, describes it as an intersection of 'technomaterialism (technology as it relates bodies and the world), anti-Naturalism (the critique of the tendency to replace the god figure with nature), and gender abolitionism (a "shorthand for

ISBN: 978-81-944799-0-1

the ambition to construct a society where traits currently assembled under the rubric of gender, no longer furnish a grid for the asymmetric operation of power")' (Holt)

As Holt points out that any feminism today must be a transfeminism. A feminism which transcends the traditional boundaries of time, place and nature. A feminism that can keep up with the rapid advancements of artificial intelligence and the digital world; one which can address not just the questions of the present but also that of the present. And in that case, we must, as Holt points out while citing Tobias Linneman Ewe '"femme" is not the entirety of someone's embodied existence and simultaneously defend the right to that physical expression and the identity behind it.'

Conclusion:

What then do endeavours like Post Cyberfeminism and Xenofeminism do prove? One might answer that they are representative of the existential questions of the 21st century. Questions which are challenges for the entire human race. Will humans cease to exist if artificial intelligence comes to power? What more threats await us, if this is the direction we are progressing towards? Will the feminine identity, or for that matter any sexual orientation, become a matter of choice in the future? If yes, then which identity would dominate? Or whether all identities have equal share in everything?

These are the questions and thoughts which come up once we try to interpret the matter of cyberfeminism, post cyberfeminism, and Xenofeminism. Of course, these are still questions without a definite answer.

Works Cited

Daniels, Jessie. "Rethinking Cyberfeminism(s): Race, Gender, and Embodiment." *Women's Studies Quartely* 37.1 (2009): 101-124. web. 30 January 2020. <https://muse.jhu.edu/article/266600>.

Elbaor, Caroline. *What Is Post-Cyberfeminism? Here's a Primer on the Latest Big Idea to Storm Contemporary Art*. 30 November 2017. web. 30 January 2020. <https://news.artnet.com/art-world/an-introduction-to-post-cyberfeminism-1156271>.

Hall, Kira. "Cyberfeminism." 1996. *colorado.edu.* Ed. Susan c. Herrring. web. 29 January 2020. <https://www.colorado.edu/faculty/hall-kira/sites/default/files/attached-files/hall-1996-cyberfeminism.pdf>.

Harlow, Megan Jean. "Cyberfeminism." Harlow, Megan Jean. *The Multimedia Encyclopedia of Women in Today's World Encyclopedia of Women in Today's World*. Ed. Carol K Oyster, Jane E. Sloan Mary Zeiss Stange. SAGE Publications, 2013. 430-433. Web. 10 January 2020.

Hester, Helen. *After the Future: n Hypotheses of Post-Cyber Feminism*. 2016-17. web. 30 January 2020. <http://beingres.org/2017/06/30/afterthefuture-helenhester/>.

Holt, Macon. *What is Xenofeminism?* 13 February 2018. web. 30 January 2020. <http://arkbooks.dk/what-is-xenofeminism/>.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Paasonen, Susannna. "Revisiting Cyberfeminism." September 2011. *researchgate.net.* web. 30 January 2020. <https://www.researchgate.net/publication/274887343_Revisiting_cyberfeminism>.

Schweitzer, Ivy. "Women's Studies Online: Cyberfeminism or Cyberhype?" *Women's Studies Quarterly* 29.3/4 (2001): 187-217. web. 30 January 2020. <https://www.jstor.org/stable/40003753>.

ISBN: 978-81-944799-0-1

JOURNEY OF WOMEN CHARACTERS IN INDIAN CINEMA

Dr. Jainee Shah, Assistant Professor – English, School of Humanities and Social Sciences, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad

- Art holds up a mirror to life, an inference can be drawn from this view that cinema reflects society. Indeed cinema is an imaginative medium, but it's a two-way process in which it takes its inspiration from real-life, as well as from history, culture, society, and more; it also moulds and influences the beliefs, mindsets, opinions and views of the society. Strikingly enough, in the history and present-day cinema the audiences have witnessed the portrayal of women in many different shades. The role of women in Indian cinema range from a submissive woman, good homemaker, good mother, creating stereotypical 'good girl' image; there were also roles where women were portrayed as either the victims of men's atrocities or as vamps and temptresses. In both the scenarios women did not emerge as independent bearers of life; for cinema reflected the society. Then with the advancements and modernization of societies, contemporary cinema has successfully portrayed women as more independent, confident, and as strong beings equally balancing their career goals and family. This brief overview is provided here with an aim to develop a subject matter where with changing social structures and emerging status of women in India, the portrayal of women in cinema has undergone a change from caricatures to characteristic metamorphosis.
- John Berger, an English novelist has rightly stated, "Men act, women appear. Men watch, women watch themselves being watched". This succinctly delineates the representation of women as mere caricatures in cinema. The overt male-gaze and over-arching male-dominance has provided little room for the women characters to develop, blossom and bear the reflection of 'true to life' women characters. Indian cinema is a dynamic form of art which has captured the vibes of society, being influenced by the society and being the influencer in the society as well. It has been a confluence of culture, arts, politics, society, holding up the mirror to us. It reflects various facets of life ranging from dark to grey. The crux of discussion here is that when Indian cinema was a in its early stage, women were portrayed in the stereotypical roles and submissive roles. The era of early 90s showcased caricatures of women, which were representations of misogynistic ideals and gender stereotyping; whereas in contrast men were always portrayed with characteristic traits of strength, power, masculinity, which form the typical 'hero' material. Women's representation, not only in media or cinema; but over-all in avenues encompassing larger units of arts, literature, politics, or in a smaller unit of a family or home; it has been negligible.
- To have a closer inspection regarding the reasons which are responsible for meager representation and presence of women in Indian cinema until recently, following factors catch the attention: as per the 2017 report by the Geena Davis Institute on Gender in Media, United States, only one in ten directors in Indian cinema are women. Now, when male directors direct cinema, sensibility of women remains unfathomable and

ISBN: 978-81-944799-0-1

insurmountable to be portrayed as felt. Other report reveals that the screen time for women characters was a mere 31.5% as compared to the huge 68.5% dedicated to men. This is reflected not only in screen time in cinema, but the over-all presence of women in media, be it the posters or trailers of cinema. Important aspect of cinema is the film-making process or the off-screen processes such as cinematography, script-writing, direction, production, screenplay writer, story writer, dialogue writer, music composer, and more. When behind the scenes is heavily laid by the male presence, the fore-front or the on-screen representation cannot reflect an earnest woman with all her being, understanding and perspective of life.

- To give an example of a caricature of woman character, the early 80s Indian cinema dimmed the portrayal of women; depicting them as 'damsel in distress saved by the macho hero', or as glamorous components of the cinema, or as being at the receiving end of men's atrocities. A film entitled *Mirch Masala* (1989) by Ketan Mehta depicts the story of Sonbai, working in a chilli factory in the western part of pre-independence era. Her husband pursues a job in the city, and Sonbai is left behind. In the meantime, Subedar, a tax collector arrives and is attracted to Sonbai. The next day when she passes by Subedar's camp she is stopped and grabbed by Subedar. She frees herself and runs into the chilli factory for shelter. An old watchman provides protection to her. A sub-plot narrates the story of Mukhi's wife, she is not treated well by her husband. She tries to get support for Sonbai after learning that the males of the village including her husband have allied with the Subedar to handover Sonbai to him. Mukhi's wife's protest is failed by the men of the village. Subedar, accompanied by the men of the village rushes to the factory, and kills the old watchman. In the end-scene, Subedar approaches Sonbai when the other women in the factory throw chilli powder on his face. Hence, women are portrayed as being at the dismissal of men as one of their assets or objects. In contrast to such roles, *Mother India* was a genuine attempt to metamorphose the discourse on women and make their characters more progressive. This cinema still proves itself to be an empowering example, as the woman-character Radha does not come across as a submissive damsel but as a woman with grit and belief in her own being. Also seen in the Indian cinema is the clear distinction between the good girl and the bad girl. The bad girl was always associated with the witch-like evil characteristics almost portrayed as a vamp, a spoilt-brat, evil, sly, cunning, a girl with all the bad habits. Whereas the good girl was always portrayed as an ideal daughter, ideal mother and ideal wife, a very nice girl, well-behaved, dedicated, homely, sacrificing woman. Hence, caricatures of both good and bad women were created by the Indian cinema until recently.
- However, over the period of time, western influences, globalization, consumerism, advancement of women, their becoming self-reliant was portrayed in the Indian cinema, some content-driven cinema even came to influence, shape and encourage women to think for themselves and think differently. Cinema like *Queen*, *Kahaani*, *English Vinglish*, *Pink*, *Lipstick Under My Burkha*, *Mission Mangal*, *Thappad*, *Panga*, have representation of women from all walks of life. The women in these cinemas are progressive and empowering earnest characters, they are thoughtful, they are not stereotypical caricatures, they embody their own ambitions, dreams, aspirations, and they

ISBN: 978-81-944799-0-1

are driven and passionate about their identity which is not dependent on any male character.

- Indian cinema and depiction of women in Indian cinema has changed significantly. It reflects trends, existing virtues, and cultural diversity; and as societies entered the world of modernization, the role of women changed and their portrayal also changed. Media played a crucial role in the modernization of societies and greatly affected the image of women. Now, in the cinema of today, women are portrayed more as independent and confident about their roles and responsibilities. With the emerging status of women their portrayal has also progressed from caricatures to earnest characters. This shift is radical, with changing dimensions of women in cinema, it has achieved the sensibility of "hu(wo)man" portrayal – depiction of women as earnest characters close to genuine human nature.
- **References:**

- Bagchi, Amitabha. (1996). Women in Indian Cinema. Retrieved from http://www.cs.jhu.edu/~bagchi/women.html
- https://www.researchgate.net/publication/279017811_Changing_Roles_of_Women_in_Indian_Cinema https://themitpost.com/women-indian-cinema-tale-representation/

ISBN: 978-81-944799-0-1

સોશિયલમીડિયા પર રજૂ થતું સાહિત્ય: એક અભ્યાસ (રૂપરેખા)

વંદનાબેન બી રામી ,આસિ.પ્રોફેસર ,સરકારી વિનયન કોલેજ,માંડલ

અભિષેકકુમાર બી દરજી ,આસિ.પ્રોફેસર ,સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ કઠલાલ.

ભારતમાં સાહિત્ય વિવિધ પધ્ધતિ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. સમયના પ્રવાહની સાથે અભિવ્યક્તિના માધ્યમોમાં પણ પરીવર્તન આવ્યું છે. આ અભ્યાસમાં સોશિયલમીડિયાની વિભાવના સ્પષ્ટ કરાઇ છે. સોશિયલમીડિયાના કયા ઉપકરણો દ્વારા સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે? તે બાબત રજૂ કરવામાં આવી છે.

<u>સોશિયલમીડિયા પર રજૂ થતું સાહિત્ય-</u>

સોશિયલમીડિયા માં આજે ઇન્ટરનેટ દ્વારા વિવિધ પ્રકારની અપ્લિકેશનનામાધ્યમથીભાવકોની સામે વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય રજૂ થતું હોય છે,એક વિશાળ સમુદાયની પાસે તે ખૂબ ઓછા સમયમાં પહોંચે છે. સહિત્યનાપ્રસારથીસોશિયલમીડિયાના ઉપકરણો સાહિત્યને અને સાહિત્ય રસિકોને અનેક લાભ થાય છે.

આજના સમયમાંસોશિયલમીડિયા પર સાહિત્યના લગભગ તમામ પ્રકારના સાહિત્યસ્વરૂપોમાંબધ્ધ સાહિત્ય, વાચકોને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાહિત્યની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃધ્ધ છે તેનો અભ્યાસ અહિ રજૂ થયો છે.

સોશિયલમીડિયા દ્વારા રજૂ થતા સાહિત્ય દ્વારા સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, સાહિત્ય સર્જન, અનુવાદ પ્રવૃત્તિ, વિવેચન પ્રવૃત્તિ,સાહિત્યનુભાવન જેવી પ્રક્રિયાનો વ્યાપ વધ્યો છે. બીજી તરફ સોશિયલમીડિયા દ્વારા રજૂ થતાં સાહિત્યમાં ગુણવત્તાના પ્રશ્નો પણ સામે ઊભા છે, એ બાબતનો અભ્યાસ પણ અહિ રજૂ થયો છે.

એકંદરે જોતાં સોશિયલમીડિયા દ્વારા રજૂ થતાં સાહિત્યથી સાહિત્યનાપ્રવાહને અને વાચકોને કેટલો લાભ અને કેટલું નુકસાન તે તપાસવાનો ઉપક્રમ આ અભ્યાસમાં રહેશે.

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર(પ્રજાપતિ) સમાજ પર થતી સામાજિક અસરોનો અભ્યાસ

પ્રજાપતિ ભાવેશકુમાર કાંતિલાલ, આસિ .પ્રોફેસર) ઇતિહાસ(-સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર)સાબરકાંઠા(

પ્રસ્તાવના:-

સમૂહ માધ્યમો સમાજને તોડવાનું અને જોડવાનું એમ બંને પાસા ધરાવે છે. ૨૧ મી સદી વૈજ્ઞાનિક તકનીકીની સદી છે. જેમાં છેવાડાના સમાજ સુધી પહોચવાનું કામ સમૂહ માધ્યમો કરી રહ્યા છે. જેમાં મુદ્રિત અને વિજાણુ (ઈલેક્ટ્રોનિક) એમ બે પ્રકારના માધ્યમો ગણાવી શકાય. તે જોતાં હાલ કોમ્પ્યુટર અને એંડ્રોઇડ મોબાઈલનો યુગ ગણી શકાય, જેમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ઇન્ટરનેટ, ગૂગલ, ટ્વીટર, રેડિયો, ટી.વી. જેવી પ્રત્યાયન ટેકનિકી અપડેશન સાથે જોવા મળે છે. જ્યારે અખબાર, ચોપાનીયાં, પત્રિકા, સામયિકો, પુસ્તકો વગેરે મુદ્રિત સામગ્રી જોવા મળે છે. જેનો ઉપયોગ ક્યાં, કેવી રીતે, ક્યારે, શા માટે થાય છે? ના આધારે તે માનવ સમાજને મજબૂત તેમજ પાંગળો બનાવી શકે છે. વાઢ-કાપ કરી સર્જન કરવાનું અને ખૂનામરકી જેવુ વિનાશનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણ હથિયાર જેવુ માધ્યમ છે. જે માનસિક અશાંતિ જેવો ખેલ પણ ખેલાવી દે છે. આ સમૂહ માધ્યમો બુદ્ધિજીવીઓના હાથે વપરાતાં દેશમાં ક્રાંતિ લાવી શકે છે, જ્યારે દુષ્ટ વ્યક્તિઓના હાથે લાગતાં જુઠાણાં ફેલાવી વિનાશ અને આપત્તિ પણ લાવી શકે છે. સમૂહ માધ્યમો વિશ્વને એક તાંતણે બાંધનાર કાલ્પનિક માધ્યમ ન રહેતા વાસ્તવિક માધ્યમ બની રહ્યું છે, જેનાં થકી સેકન્ડનાં ભાગમાં માહિતીની આપ-લે થઈ શકે છે.

હાલ ભારતમાં સ્માર્ટફોનનો વપરાશ વાર્ષિક ૧૫ ટકા જેટલો વધી રહ્યો છે. ઇન્ટરનેટ અને મોબાઈલ એસોશિએશન ઓફ ઈન્ડિયાનાં સર્વે મુજબ વર્ષ-૨૦૧૭ માં ૨૯.૧૦ કરોડ સ્માર્ટફોનનાં વપરાશકારો હતા. જે વર્ષ- ૨૦૧૮નાં વર્ષમાં ૩૩.૭ કરોડ થયા. વસતિની દ્રષ્ટિએ જેમ ભારત ચીન પછી બીજા ક્રમે આવે છે તેમ મોબાઈલ વપરાશમાં પણ બીજા ક્રમે છે. ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં સ્માર્ટફોનના વપરાશકારોના ૧૮.૭૦ કરોડ છે, જે શહેર કરતાં ઝડપી વધી રહ્યા છે, જ્યારે શહેરોમાં ૫૯ ટકા જેટલા વ્યાપ સાથે સ્થિરતા છે. દરેક ઉમરની વ્યક્તિ સમૂહ માધ્યમો સાથે જોડાયેલી છે. જે સમૂહ માધ્યમો થકી મનમાં ઉપજેલા સંદેશને સામેના વ્યક્તિન કે સમૂહને

ISBN: 978-81-944799-0-1

શબ્દશઃ કે ચિત્રાત્મક, વિડીયો, ફોટો, ઓડિયો સાથે દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી રજૂ કરી શકાય છે. સમૂહ માધ્યમોની અસરોને સિક્કાની બે બાજુની જેમ વર્ણવી શકાય: (૧) હકારાત્મક અને (૨) નકારાત્મક.

(૧) હકારાત્મક અસરો :- સમૂહ માધ્યમો થકી અકલ્પનીય માહિતી અને જ્ઞાન મળતું હોવાથી ‘જ્ઞાનનો યુગ’ કહી શકાય. ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં વ્યક્તિમાત્ર સ્વતંત્ર છે. સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગથી કોઈપણ વ્યક્તિ, સમાજ, સમૂહ, સંગઠન કે દેશને સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક વગેરે ક્ષેત્રે સુવિચારો ઊભા કરી અને સાચા માર્ગે દોરી શકે છે.પોતાના દેશની એકતા સાચવી શકે. હકારાત્મક ઉપયોગમાં જોઈએ તો સમાજ ઉપયોગી માહિતી મોકલવી,વ્યવસાયલક્ષી તકોની જાણ કરવી.જરૂરી સંદેશો પહોચાડવો. પોતાના સમાજ, ધર્મ,દેશની માહિતી કે સમાજની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો.વ્યક્તિના જીવનને લગતી માહિતી તરત જ મોકલવી વગેરે.બાળકોના ભણતરમાં યુટ્યુબ માધ્યમથી શિક્ષણ પર વ્યાપક અસર જોવા મળે છે.

(૨) નકારાત્મક અસરો -સિક્કાની બે બાજુઓની જેમ સમૂહ મધ્યમોની પણ બે બાજુઓ હોય છે. નકારાત્મક અસરોનો વ્યાપ દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે. યુવાધન ફેસબુક, વોટસએપ જેવા માધ્યમોનો ઉપયોગ અશ્લીલ વિડિયો, ફોટા, ધાર્મિક પક્ષપાત,રાજકીય પક્ષોના પાયવિહોણા તથ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર ,સરકારની નીતિઓ સામે ખોટા પ્રચાર,લોકશાહીને ખતરામાં મૂકે તેવા ઓડિયો-વિડિયો વગેરે જેવા ઉપયોગથી શરમ જનક કામ થઈ રહ્યું છે,પરીક્ષાઓની ગુપ્તતા જળવાતી નથી. તેમજ હિંસક બનાવોની ખોટી અફવા ફેલાવી યુવાનોને ઉશ્કેરવામાં આવે છે. તેના વધુ ઉપયોગથી માનસિક રોગો ધાર કરી જાય છે. ચેતાતંત્ર નબળું પડે છે. ઉપરોક્ત ફાયદા – ગેરફાયદા જોતાં જણાય છે કે અંતે તો સમૂહમાધ્યમોના ઉપયોગ માટે વિશ્વમા ભારત એક મોટા બજારની ગરજ સારે છે. અને કમાણી કરાવે છે.

પ્રજાપતિ સમાજમાં વ્યાપ્ત સમૂહ માધ્યમો આધારિત આવેલ પરીવર્તન- અભ્યાસની આવશ્યકતા જોતાં વિકસતા ગતિશીલ યુગમાં પ્રાચીનકાળથી વિકાસથી વંચિત રહેલ એવો હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ સમૂહ માધ્યમોના અસરતળે કેટલો અસરગ્રસ્ત પામ્યો છે અને કેવા ઉપયોગ થકી કેવી પ્રગતિ કરેલ છે, તે સહેજે અભ્યાસ કરવાની જરૂર જણાતાં અભ્યાસકે આ સંશોધન હાથ ધર્યું.

સમૂહ માધ્યમોના કારણે થતાં સામાજિક પરિવર્તનોની પ્રજાપતિ સમાજ પર કેવી અસરો હશે – તે જાણવા અંગે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરાયો.

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમૂહ માધ્યમોની અસરતળે આવેલ આ પ્રજાપતિ સમાજ પર શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, વ્યવસાયિક અસર સારી તેમજ નરસી હશે. જે હવે સમજીશું.

સમૂહ માધ્યમોની સંકલ્પના:

(૧) મેલ્વિન દ ફ્લો એવરે ડેનીસના મતે સમૂહ માધ્યમોની વ્યાખ્યા- "Mass Communication is a process in which professional communication use mechanical media to disseminate messages widely, reapidly and continuously to arouse intended meaning in large and diverse audiences in attempts to influence them in a variety of ways."

(૨) વિલિયમ એ. હેચટન ના મતે – " The Important Component of any definition of mass communications is modern technology. To have Mass Communication, a message must be amplified or reproduced many thousands of times. This requires printing presses, newsprint, radio and television transmitters and theatres. "

સામાજિક પરીવર્તન સંકલ્પના:

સામાજિક પરીવર્તન એ સમાજમાં થતું પરીવર્તન છે. સમાજમાં કોઈ માંધ્યમથી સમાજના સ્વરૂપમાં અને કાર્યમાં બદલાવ આવે તેને સામાજિક પરીવર્તન કહી શકાય.

(૧) According to Merrill and Eldredge- "Change means that large numbers of persons are engaging in activities that differ from those which they or their immediate forefathers engaged in some time before"

(૨) જોન્સન અને ગિન્સબર્ગ- " સામાજિક રચનાતંત્રમાં આવતું પરિવર્તન એટ્લે જ સામાજિક પરિવર્તન."

(૩) મેકઇવર અને પેજ – " સામાજિક સંબંધોના ગૂંફનમાં થતાં ફેરફારોને સામાજિક પરિવર્તન કહે છે."

(૪) કિંગ્સલે ડેવિસ- " સામાજિક સંગઠનમાં થનાર પરિવર્તન જ સામાજિક પરિવર્તન છે. "

(૫) સોરોકીનના મતે- " સામાજિક પરિવર્તન સંસ્કૃતિમાં ઉતાર-ચઢાવ આવવાના કારણે થાય છે. "

- **સમૂહ માધ્યમો અને સામાજિક પરીવર્તન:**

સમૂહ માધ્યમો અને હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ પર છેલ્લા બે દાયકામાં અકલ્પનીય અસર થઈ છે. જેમાં સમૂહ માધ્યમોના ઉપકરણો જેવા કે વોટ્સએપ, ફેસબુક, ગૂગલ, ઇન્ટરનેટ, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ટ્વીટર, અખબાર, પત્રિકા, ચોપનિયા, સમ્મેલનો વગેરેની ઘેરી અસર થવા પામી છે. પ્રજાપતિ સમાજ છેલ્લા કેટલાય સમયથી શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીથી અલિપ્ત રહેવા પામેલ, પણ સમાજના અગ્રણીઓ અને સરકારના પ્રયાસોથી આ

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમુદાયે પોતાનો પરંપરાગત માટીકામનો વ્યવસાય ત્યજવો પડ્યો, જેના પાછળ આર્થિક ઉપાર્જન ઓછું અને શારીરિક મહેનત વધુ તથા સામાજિક અને રાજકીય મોભામાં નિમ્ન સ્થાન જવાબદાર ગણી શકાય. તેમ છતાં સમૂહ માધ્યમોનો હિસ્સો કઈ નાનોસૂનો ન ગણી શકાય.

(૧) મુદ્રિત સાહિત્ય અને સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન :- મુદ્રિત માધ્યમોમાં સમાચાર પત્રો, સમાજપત્રિકાઓ, સમાજની માર્ગદર્શિકાઓ તેમજ વિશેષાંક ગણાવી શકાય, જેનાથી યુવાનો અને સમાજ જાગૃતિ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો. અખબારો ગામડાના છેવાડા સુધી પહોચતા સરકારની શિક્ષણ, વ્યવસાય, ઉદ્યોગ,આર્થિક, ટેકનોલોજી વગેરે યોજનાઓનો સમાજે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમજ સમાજની માર્ગદર્શિકાઓથી ગામેગામના પરિચયગ્રંથ અને સમાજના શિક્ષિત તેમજ નોકરી કરનારની પુસ્તિકા પહોચતા એકબીજાના સંપર્કમાં આવતાં યુવાનોને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ અને વ્યવસાયોનું માર્ગદર્શન મળ્યું. તેમજ પ્રજાપતિ સમાજના પોતાના અંકો જેવા કે ‘પ્રજાપતિ, પ્રજાપતિ દર્પણ, પ્રજાપતિ મંચ, મહર્ષિ પ્રજાપતિ, વિશ્વ નિર્માતા પ્રજાપતિ” વગેરે સામયિકોથી તથા શતકમ અંકોથી એકબીજા ગોળ કે સમુદાયનો પરિચય વધતાં વાડાબંધી દૂર થવા પામી છે. તથા સમૂહ લગ્નોની પહેલ કરી એક ગોળ માથી બીજા ગોળમાં પ્રચાર-પ્રસાર થતાં સમૂહ લગ્નો લગભગ બધા જ ગોળમાં થવા લાગ્યા છે. શૈક્ષણિક સમ્મેલનો પણ અન્ય સમાજની જેમ આ પ્રજાપતિ સમાજમાં પણ વધ્યાં છે, જે સમૂહ માધ્યમોની અસર જ ગણી શકાય.

(૨) વિજાણુ માધ્યમો અને સમાજ પરિવર્તન :- માનવ સમાજ પર વીજાણુ માધ્યમોએ એટલી અસર ઉપજાવી છે કે માનવ પોતે વીજાણુ સ્વભાવનો બની જવા પામ્યો છે. જેમાં ટી.વી., રેડિયોનો ઉપયોગ ઘટ્યો છે અને ઇન્ટરનેટ, એંડ્રોઇડ ફોનમાં વપરાતી એપ જેમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ટ્વીટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ વગેરે બહોળા પ્રમાણમાં પ્રજાપતિ સમાજ પરિવર્તનમાં ભાગ ભજવ્યો છે. (૧) વોટ્સએપના માધ્યમથી સમાજના યુવાનો, વડીલો, યુવતીઓ ,મહિલાઓ તમામ શિક્ષિત વ્યક્તિ જોડાયેલો છે. પ્રજાપતિ સમાજના અભ્યાસકે કરેલા સર્વે મુજબ એંડ્રોઇડ ફોન વાપરનારની સંખ્યા અંદાજે લગભગ ૪૦ ટકા ગણાવી શકાય. જે પૈકી યુવાનો પોતાના અભ્યાસ માટે ગ્રૂપ બનાવી માહિતી આપ-લે કરે છે. વ્યવસાય કરનાર વડીલો અન્ય સમાજના ઉદ્યોગકારો સાથે પોતાના સેમિનાર, ટેકનોલોજીથી પરિચિત થાય છે. કોલેજ અભ્યાસ દરમિયાન પીડીએફ, પીપીટી જેવી માહિતી તથા સાહિત્ય મેળવી ખોટા ખર્ચા બચાવતા જોવા મળે છે. (૨) ફેસબુક :- પ્રાચીનકાળથી અલિપ્ત રહેલો પ્રજાપતિ

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમાજ હાલ સમૂહ માધ્યમના ફેસબુકથી વિશ્વના ખૂણામાં રહેલા પોતાના સમાજના અને અન્ય સમાજના શિક્ષિત વ્યક્તિઓ સાથે ફ્રેન્ડસ (મિત્રતા)નો સબંધ બનાવી સમાજની પ્રગતિમાં હિસ્સો આપે છે. તેમજ એકબીજા સાથે મિત્રતા ટ્રેગ કરી દેશ પરદેશની માહિતીથી પરિચિત થતાં થયા છે. કૌટુંબિક બીમારીની સારવાર પાછળ વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિ અમલી બનાવી અને આરોગ્યમાં પણ બદલાવ આવ્યો. એક રોગ પાછળ જુદાજુદા તબીબોના વિડીયો, લેખો, રીસર્ચ વાચી તપાસી સારવાર કરતાં આરોગ્ય આંક સુધરેલો જોવા મળે છે.

- સમૂહ માધ્યમો અને સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમા થતી પરિવર્તનીય અસરોની સમીક્ષા:

સમૂહ માધ્યમોની યુવાનો અને યુવતીઓ પર વિશેષ અસર થયેલી જોવા મળે છે. યુવાન વર્ગ સમૂહ માધ્યમોથી જીવનશૈલી, રૂઢિગત પ્રણાલી, બૌધ્ધિક સ્તરમાં ફેરફાર, વિચારસરણી, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, તકનીકીમાં આશાસ્પદ ફેરફાર થયેલો જોવા મળે છે. સમાજ અને માધ્યમો એકબીજાને પ્રભાવિત કરનાર પરિબળો ગણી શકાય. પ્રજાપતિ સમાજની સ્ત્રીઓ પ્રાચીનકાળથી જ ઘરના વાડાઓમાં રહેતી જોવા મળેલી છે. જે હવે સમૂહ માધ્યમોના પ્રસારથી કૂપમંડૂકતાની સ્થિતિમાથી બહાર આવી છે અને રમત-ગમત, પર્વતારોહણ, રાજકીય, સામાજિક, ઉદ્યોગ સાહસ, સંગીત-કળા ક્ષેત્રે, જાહેર સેવાઓ, આરોગ્ય ક્ષેત્રે વગેરેમાં પોતાનું પ્રદાન આપતી જોવા મળે છે. તથા સમૂહ મધ્યમોની અસરથી પ્રજાપતિ સમાજમાં શિક્ષણનું સ્તર ખૂબ સારું એવું જોવા મળ્યું છે. તેમજ વડીલો અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે જે ભેદરેખા મોટી હતી તે હવે સૂક્ષ્મ થવા પામી છે. યુવાન વર્ગ ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી ઘરે બેઠા ઓનલાઇન બિઝનેસ કરી વિશ્વ સાથે કદમ મિલાવતાની સાથે આર્થિક ઉપાર્જન પણ કરે છે. તથા સારા નરસાનો ભેદ જાણતો થયો. યુવાવર્ગ યુ ટ્યુબ જેવા માધ્યમથી શિક્ષણ ઝડપી સમજતા થયા છે. સમાજમાં હવે નાના મોટા, અમીર-ગરીબ, ભણેલા- ઓછું ભણેલા, સ્ત્રી-પુરુષ, ગુરુ-શિષ્ય જેવા ભેદભાવ બિલકુલ નહિવત જોવા મળે છે. ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી યુવાનોનો આધુનિકીકરણ સાથે કાર્યો પર પ્રભાવ પડેલો જોવાય છે, પરંપરાગત સબંધ અને સામાજિક ગતિશીલતા, સમયની ચોક્કસાઈ, ધાર્મિક જગત પર પણ પરીવર્તન જોવા મળે છે. ટેલિવિઝન પર જોવાતી ફિલ્મ, સિરિયલમાં સ્ત્રીના આભૂષણો, સૌંદર્ય પ્રસાધનો અને પહેરવેશ તેમજ હાવભાવ, બોલવાની વાકછટાનો પ્રભાવ પ્રજાપતિ સ્ત્રીઓ અને યુવતીઓ પર થયેલો જોવા મળે છે. અખિલ ગુજરાત પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન, શ્રી પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન, ઈંટ ઉત્પાદક મંડળ, દક્ષ પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન જેવા સંગઠનો પણ આ સમૂહ માધ્યમોની જ ઉપજ કહી શકાય. જે વોટ્સએપમાં ગ્રૂપ બનાવી રોજે

ISBN: 978-81-944799-0-1

રોજની માહિતી આપ-લે કરે છે. તથા પ્રવાસન સ્થળો, ધાર્મિક સ્થળોએ તથા મોટા શહેરોમાં પ્રજાપતિ ભવનો નિર્માણ થતાં તેનો ઉપયોગ આ સમાજના લોકો કરતાં થયા છે. અને વિદ્યાર્થીઓ પણ નજીવા ખર્ચમાં હોસ્ટેલ કે ભવનમાં રહી અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

સમૂહ માધ્યમોની સારી અસરો સાથે કેટલીક અઇચ્છનીય અસરો પ્રજાપતિ સમાજ પર પણ પડેલી જોવા મળે છે. જેમાં યુવાન વર્ગ એંડ્રોઇડ મોબાઈલના બહોળા ફેલાવાથી સદમાર્ગ સાથે ગેરમાર્ગે પણ દોરાયો છે. યુવાનો-યુવતીઓ ફેસબુક, વોટ્સએપ, ટીકટોક જેવી એપ પર પોતાનો કિંમતી સમય બરબાદ કરી રહ્યા છે. તથા માતા-પિતાની જાણ બહાર યુવાન-યુવતીઓ એક-બીજાને ન શોભે તેવા સંદેશા આપ-લે કરે છી, જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કહી શકાય. મોટાભાગે સ્ત્રીઓ દિવસ દરમિયાન પોતાનો સમય ટી.વી. કે મોબાઈલ પાછળ ખર્ચે છે. બાળકો પાછળ સમય ન ખર્ચતાં બાળકને ટ્યુશન કે ભારરૂપ ગૃહકાર્ય કરાવે છે.

ઉપસંહાર:

પ્રાચીન સમયથી ગાઢ નિંદ્રામાં સૂતેલો આ પ્રજાપતિ સમાજ સમૂહ માધ્યમો એમાં પણ ખાસ તો વીજાણુ માધ્યમોના ફેલાવથી પ્રગતિનો માર્ગે વધેલો જોવા મળે છે. સાથે આપણે જોયું કે આ સમૂહ માધ્યમો આદિકાળથી અમલમાં છે જ, પણ હાલ તે મધ્યાહ્ન કાળે જોવા મળે છે. તો તેનો ભરપૂર હકારાત્મક ઉપયોગ કરી હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ ઊંચાઈની દિશા પાર કરી રહેલો જોવા મળે છે. એકપણ સમાજ અને તેના યુવાવર્ગ સમૂહ માધ્યમોના દૂરઉપયોગથી ગેરમાર્ગે ન દોરે તે જોવાની જવાબદારી આપની કક્ષાના તમામ સંશોધકો અને વડીલોની થઈ પડે છે. પૃથ્વી પર માનવ સમુદાયના વિકાસ સાથે જ આ કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેણે સમય બદલાતાની સાથે ઊંચ-નીચના ભેદભાવનો ભોગ બનેલો છે, તેમજ રાજાઓ- સમ્રાટોના સમયે અને અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન વેઠપ્રથાનો પણ અનુભવ કરેલ છે. છેલ્લા બે દાયકામાં જ આ સમાજે શિક્ષણ સાથે સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગથી ટેકનૉલોજી સાથે હાથ મિલાવ્યા છે. અને આ માધ્યમ થકી આવનારી ભારતની તેમજ વિશ્વની યુવા પેઢી જનકલ્યાણ કાર્ય કરે એવી આપણે બનતી ફરજ અદા કરીએ.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં જણાય છે કે સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ પર જે અસર જોવા મળે છે, તેમાં હકારાત્મક અસરનું પાસું વધારે જોવા મળે છે. છતાં કોઈ જગ્યાએ નકારાત્મક બાબત જોવા મળે તો તે દૂર કરવા આ સમાજના અગ્રણીઓએ અને શિક્ષિત વર્ગે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને આવા બીજા ઘણા

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમાજો છે જે પ્રાચીનકાળથી સમાજોપયોગી કાર્ય અને સેવા કરી રહી છે. છતાં, તે હજુ પડદા પાછળ કામ કરે છે. તો આપણે સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગ થકી તેમણે વિશ્વ સમક્ષ લાવી ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ :-

(1) Social Effects Of Mass Media- K.P. Yadav

(2) ફૂલછાબ વિશેષ પૂર્તિ, તા- 02/10/2018

(3) સમૂહ પ્રત્યાયનનું સમાજશાસ્ત્ર- ભટ્ટી રમણીક, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ- અમદાવાદ.

(4) Mass Media New Horizons- Trivedi Harshad, Sega Publishers, New Delhi.

(5) ટેલીવિઝન અને શિક્ષિત યુવાનો- પંકજ પટેલ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન-અમદાવાદ.

(6) સમૂહ માધ્યમો અને સાહિત્ય- શાહ પ્રીતિ (2009), પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

(7) સમૂહ માધ્યમોનું સમાજશાસ્ત્ર- વાઘેલા અનિલ(2014), અનડા બુક ડીપો, ગ્રંથસેતુ, ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ.

(8) Handbook of Journalism and Mass Communication (Vir Bala Agrawal, V.S.Gupta).

ISBN: 978-81-944799-0-1

ગુજરાતી સામાજિક પરંપરાકેન્દ્રી ગુજરાતી ફિલ્મો

ડૉ .જિતેન્દ્ર મકવાણા, વ્યાખ્યાતા સહાયક ગુજરાતી, સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ હારીજ

ગુજરાતી ફિલ્મ સામાન્ય રીતે ઢોલીવુડ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ છેલ્લાં થોડાં સમયથી અર્બન ગુજરાતી ફિલ્મોની બોલબાલા છે પણ ભૂતકાળમાં એવી કેટલીક ગુજરાતી ફિલ્મો આવી કે જેણે ગુજરાતી ચાહકોમાં એક ખાસ સ્થાન મેળવ્યું આ ઉપરાંત બીજી ભાષાની ફિલ્મોને પણ વત્તેઓછે અંશે માર્ગદર્શન આપ્યું. જૂની રંગભૂમિ પર નાટકોનોસુવર્ણકાળ ચાલતો હતો એ વખતે ગુજરાતી ફિલ્મો અંગે કેટલાક નાટ્ય દિગ્દર્શકો તૈયાર થયા અને ગુજરાતના સામાજિક સંબધો, રીતરિવાજો, સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચાર વગેરેને નાટકમાં દર્શાવવું ટૂંકું લાગ્યું અને ફિલ્મના માધ્યમથી એ વાત વધુ લોકો સુધી પહોચે એવી ભાવના સાથે ફિલ્મ તરફ આકર્ષણ થાય છે અને સામાજિક ફિલ્મોનો સૂર્યોદય થાય છે. ગુજરાતીની આરંભિક ફિલ્મોમાં ધાર્મિકતા કેન્દ્રસ્થ વિષય બનીને આવે છે અને ધીમે ધીમે સામાજિક ફિલ્મો આરંભાય છે.

૧૯૩૨માં 'નરસિંહ મહેતા 'ફિલ્મ રજૂ થાય છે ફિલ્મ નિર્માણ અંગે ઘણી બધી અગવડતાઓ પડી હતી જેમ કે નરસિંહમહેતાના ઘેર લાગતું ખંભાતી તાળું પણ કેટલીય વાર અમદવાદનીગુજરીબજારમાં આંટા મારીને રવિશંકરે મેળવ્યું હતું .જે ફિલ્મમાંવપરાયું હતું .મધ્યકાળનાભક્તકવિના જીવન વિશે આલેખન પામેલ આ ફિલ્મનોદર્શકવર્ગ પણ ખુબ મોટો હતો પરંતુકેટલાંક કારણોને લીધે આ ફિલ્મ સિનેમાઘરોમાં લાંબા ગાળા સુધી ટકી શકી નહીં. આ સમય દરમ્યાન બીજી ફિલ્મ 'સતી સાવિત્રી 'પ્રગટ થઈ પણસિનેમાઘરોમાંબહુ ચાલી નહીં. પૌરાણિકદંતકથાનેચલચિત્રના માધ્યમ વડે પ્રસિદ્ધ કરવાનો તેનો આશય હતો પરંતુ થોડાં સમય દરમિયાન લોકોમાં તેનું આકર્ષણ રહ્યું અને ફિલ્મ ફ્લોપ થઈ ત્યારબાદ ૧૯૪૬માં 'રાણકદેવી 'ફિલ્મ આવી .આ ફિલ્મમાં જૂનાગઢ અને તેના આસપાસના વાતાવરણને કેન્દ્રમાં રાખીને બની હતી. ફિલ્મમાંરાણકદેવીના જીવન વિશેની વાત અને રા'માંડલિકના પ્રસંગને રજૂ કરે છે .ઈ.સ .૧૯૪૭માં 'ભક્તસૂરદાસ 'અને 'મીરાંબાઈ' ના જીવન કવનને રજૂ કરે છે. સ્વતંત્ર ભારતની આ બંને પ્રથમ ફિલ્મો હતી .બંને ફિલ્મોમાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણની સાથે ધાર્મિકતા પણ જોડાયેલી હતી. પૌરાણિક અને કાલ્પનિક પ્રસંગોનેઆલેખીને ફિલ્મમાંઘણીબધીમથામણો કરવામાં આવી હતી. એ રીતે ગુજરાતી ફિલ્મો અને તેનો સેટ ઉભો કરવામાં દિગ્દર્શકને ઘણી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડેલી. આ સમયમાં સંત ,સતી અને ડાકુઓનાજીવનકેન્દ્રીપ્રસંગોને આધાર બનાવીને ફિલ્મોનું નિર્માણ થયું હતું. આ ફિલ્મો જોવાવાળો મોટો વર્ગ તે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મજુરી કરનારો અને ખેતી પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલો હતો. મનોરંજન માણવા માટે ફિલ્મો તરફ પ્રેરાય છે અને સિનેમાઘરો સુધી પહોચે છે. એક તરફ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર વિવિધ વિષયોનેલગતાં ગુજરાતી નાટકોભજવાઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ નાટક મંડળીઓનાનેજા હેઠળ સામાજિક હાસ્ય અને વ્યંગ્યાત્મકનાટકોની બોલબાલા હતી એ જ અરસામાં નાટકના કલાકારો પણ ગુજરાતી ફિલ્મો તરફ આકર્ષાયને ફિલ્મો તરફ કામ કરવા પ્રેરાય છે. ગુજરાતી ફિલ્મનો

ISBN: 978-81-944799-0-1

એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. મંદ પડેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ઇન્ડસ્ટ્રીમાં નવો સંચાર થાય છે સામાજિક વિષયો અને માનવજીવનની નિયતિની વાતો, પરંપરા, ગ્રામજીવન અને વેરઝેરની વાતો ફિલ્મીપરદે આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ સુધીના છ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન અંદાજીત ૭૪ જેટલી ફિલ્મોનું નિર્માણ થાય છે જેમાંનીમોટાભાગની ફિલ્મો સામાજિક વિષય રજૂ કરે છે.

'મહેંદી રંગ લાગ્યો' ૧૯૬૦માં પ્રકાશિત થઈ હતી.આ ફિલ્મે એ વખતમાં બની હતી જયારે ગુજરાત અને મુંબઈમાં ગુજરાતી ફિલ્મ જોનારો એક મોટો વર્ગ હતો અને ફિલ્મ કરમુક્ત ન હોવા છતાં હાઉસફૂલના પાટિયા લાગેલા હતાં. દારૂબંધીનો સંદેશ આપતી આ ફિલ્મ અનિલ અને અલકાના સુખી સંસારને દારૂ વડે કેવો વેરવિખેર થાય છે તે ફિલ્મની મુખ્ય કથા છે. ફિલ્મના ગીતો મહેંદી તે વાવી માળવે... નૈન ચકચૂર છે.. ઘૂંઘટે ઢાંક્યું રે એક કોડિયું... લોકહૈયામાંગુંજતા થયા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં 'અખંડ સૌભાગ્યવતી' ફિલ્મ આવે છે નેશનલ ફિલ્મ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન દ્વારા નાણાંકીય સહાય મેળવનાર પહેલી ફિલ્મ હતી. ગુજરાતની અભિનેત્રી આશા પારેખે તેમાં સરસ અભિનય કર્યો અને ગુજરાતના સિનેમાઘરોમાં આ ફિલ્મ હિટ સાબિત થઈ. ફિલ્મમાં પ્રયોજાયેલું સુમધુર સંગીત આજે પણ જૂની પેઢીના લોકોનાઆકર્ષણનું કેન્દ્ર છે અને આ કારણોના લીધે જ મનહર રસકપૂરને રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણન ના હસ્તે 'શ્રેષ્ઠ દિગ્દર્શક' નો એવોર્ડ પણ મળેલો. 'બહુરૂપી' ૧૯૬૯માં પ્રગટ થયેલી ફિલ્મ છે. ભવાઈકળાને રજૂ કરતી આ ફિલ્મમાં સામાજિકતા ઓછી દેખાય છે પરંતુ ફિલ્મના ગીતો ગઝલસમ્રાટજગજીતસિંહેગાયા હતાં અને એ રીતે ફિલ્મ ગીત થકી ઓળખાય હતી. આ અરસામાં જ 'કંકુ' ફિલ્મ બની હતી. જે પન્નાલાલ પટેલની વાર્તા 'કંકુ' આધારિત હતી. સામાજિક સંદેશ અને ગુજરાતનું ગ્રામજીવન, રીત રિવાજો અને સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓની લાગણીઓને ન ઓળખીને કરવામાં આવતી હેરાનગતિ ફિલ્મની મુખ્ય ઘટના છે. શિકાગોના આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં 'શ્રેષ્ઠ અભિનેત્રી' નો એવોર્ડ મળે છે. આ ફિલ્મ વિશે અમૃત ગંગર કહે છે કે "ગુજરાતી ફિલ્મોની આકાશગંગાનો પ્રથમ સાચો ચમકારો છે" એક નવો દર્શકવર્ગ આ ફિલ્મથીઆકર્ષાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું પણ હોય કે લોકો સાહિત્યવાંચન તરફ વળ્યા હોય.

'જેસલતોરલ' ઈ.સ.૧૯૭૧માં ગુજરાતી થિયેટરમાં રજૂ થાય છે અને જેસલજાડેજાનું પાત્ર અભિનય સમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી ભજવે છે. સામાજિક પરિવેશ અને ધાર્મિકતા સાથે જોડાયેલા આ ફિલ્મ વડે ગુજરાતી ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં નવા પ્રાણ ફૂંકાય છે આ ફિલ્મ સિનેમાઘરોમાંહાઉસફૂલ થાય છે અને સામાજિક વાતાવરણ ઉભું થાય છે. થોડાં વર્ષો બાદ 'સંતુરંગીલી' ફિલ્મ પ્રદર્શિત થાય છે મૂળે તો અંગ્રેજી વાર્તાકાર 'જ્યોર્જબર્નાડ શો' ની કૃતિ પિગ્મેલિયનનું ગુજરાતી રૂપાંતર છે જે મધુરાયે નાટકના સ્વરૂપે ભજવેલું. સંતુનીભૂમિકામાંઅરુણાઈરાનીનો અભિનય છે અને અભિનેતા તરીકે ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી જોડાય છે. સંતુને શિક્ષણ આપવાની પ્રેરણા આધારિત આ ફિલ્મ સુંદર સામાજિક ફિલ્મ બને છે. એક તરફ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર નાટકોભજવાતા હતાં અને બીજી તરફ સિનેમાઘરોમાં સામાજિક ફિલ્મોએદર્શકોને ઘેલું લગાડ્યું હતું. કાંતિ મડિયાદિગ્દર્શિત ફિલ્મ 'કાશીનો દીકરો' વિનોદિનીનીલકંઠની મૂળ વાર્તા 'દરિયાદિલ' પરથી બનેલી ફિલ્મ છે.સમાજની આસપાસ રહેલાં પાત્રોને લઈને રચાયેલી આ ફિલ્મ ખરેખર જોવાલાયક છે કારણ કે બે સ્ત્રીઓ કાશી અને રમાના સાંસારિક જીવન અને બનતી

ISBN: 978-81-944799-0-1

ઘટનાઓનું સરસ ફિલ્માંકન કર્યું છે. ફિલ્મની કથા સાથે રજૂ થયેલાં ગીતો જેવા કે 'એવાં રે મળેલાં મનના મેળ', 'ગોરમાને પંચે આંગળીએ પૂજ્યા', 'મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા' વગેરે ખુબ લોકપ્રિય થયા હતાં. ૧૯૮૧માં રજૂ થયેલી ફિલ્મ 'ભવની ભવાઈ' કેતન મહેતા દ્વારા નિર્માણ પામી હતી. આ ફિલ્મ ગુજરાતી ભાષાના લેખિકા ધીરુબેન પટેલના નાટક 'ભવની ભવાઈ' આધારિત બનાવી છે અને ફિલ્મ આવતાં ગીતો પણ ધીરુબેને લખ્યાં છે એ તેની વિશેષતા છે. આ ફિલ્મની લોકપ્રિયતા એટલી થઈ કે તેને રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળ્યો અને સર્વશ્રેષ્ઠ કલા નિર્દેશન માટે મીરાંલાખીયાને પણ પુરસ્કાર મળેલો. ફિલ્મનો મુખ્ય સંદેશ સમાજમાં વ્યાપ્ત અસ્પૃશ્યતા અને તેના નિવારણ માટેની કેવી કેવીપદ્ધતિઓ હોય શકે ? તે ભવાઈનામાધ્યમથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચનીચનાભેદભાવનેકેન્દ્રસ્થ વિષય બનાવીને નિર્માણ પામેલી આ સામાજિક ફિલ્મને રાષ્ટ્રીય એકાત્મકતા માટે નરગિસ દત્ત એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. વાવમાંથી પાણી આવવાની સમગ્ર ઘટના અને બલિ ચઢાવવાની ઘટના સમાજમાં વ્યાપેલાદુષણોને ફિલ્મમાં સરસ રીતે સાંકળી લીધું છે. ફિલ્મના અંતમાં પાટણનીરાણકી વાવનો ઉલ્લેખ થયેલો છે જે વિશ્વ ધરોહર સ્થળ તરીકે જાણીતું બન્યું છે.

'મહિયરની ચૂંદડી' ગુજરાતી ફિલ્મના સુવર્ણકાળમાં જ પ્રદર્શિત થયેલી ફિલ્મ છે.આફિલ્મનીલોકચાહના એટલી થયેલી કે ભારતની જુદી જુદી ૧૩ ભાષાઓમાં તેની રીમેક બની હતી. હિન્દીમાં 'સાજન કા ઘર' અને મરાઠીમાં 'માહેરચી સાડી' જેવી ફિલ્મો લાંબા સમય સુધી સિનેમાઘરોમાં ચાલી હતી. આ ફિલ્મ ગુજરાતી દર્શકો અને ગુજરાતી ફિલ્મ કલાકારોની પણ લોકપ્રિયતા પામી હતી.ઘર સંસાર અને સામાજિક સંબંધોનાતાણાવાણાનેગૂંથીનેફિલ્માંકન થયું છે.

❖ **સંદર્ભસૂચિ:**

૧) ગુજરાતી સિનેમાનો ઈતિહાસ

૨) હસમુખથાનકીનોબ્લોગ

૩) અશોક દવેનોબ્લોગ

૪) ગુજરાતીલેક્સીકોન.કોમ

ISBN: 978-81-944799-0-1

ટેલિવિઝન જોવાનો પ્રકાર અને કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ

Nisha R. Chauhan, Research. Scholar, MA Sem IV, Department of Psychology, Children's University, Gandhinagar.

ABSTRACT

યુવાવસ્થા એ વ્યક્તિના જીવનની સૌથી મહત્વની અવસ્થા ગણાવી શકાય કારણ કે આ અવસ્થા એટલે આર્થિક ઉપાર્જન, સામાજીક - આવેગિક વિકાસ, તેમજ અન્ય પરિવર્તનની અવસ્થા. યુવાનોને પોતાના અન્ય સાથેના સમાયોજન અને વિકાસ માટે પોતાના આવેગો ક્યાં, કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરવા તેની સમજણ હોવી જોઈએ અને આ સમજણ એ વ્યક્તિ વિવિધ જગ્યાએથી જેમકે પોતાનીઆસપાસનું વાતાવરણ, કુંટુંબ, તેમજ અત્યારના આ આધુનિક યુગમાં "મીડિયા" કે જેમાં ટેલિવિઝન, મોબાઈલ ફોન, કમ્પ્યુટરવગેરેથી શીખે છે. આ વિવિધ ઉપકરણોનો ઉપયોગ વ્યક્તિકેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાંકરે છે તેના પર આધાર રાખે છે કે તે ઉપકરણોની અસર તેના પર કેવી પડશે. ટેલિવિઝનની વાત કરીએ તો કેટલાક યુવાનો નિયમિત તો કેટલાક અનિયમિત પણેટેલિવિઝન જોનાર હોય છે જેની તેના આવેગ પર અસર થવાની શક્યતાઓ રહેલીછે.ગુસ્સે થઇ જવું, આક્રમક બનવું,ચિડીયાપણુંવગેરે આવેગાત્મક લક્ષણો વર્તમાન પેઢીના યુવાનોમાં વધુ જોવા મળે છે.આજના સમયમાં સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત કુટુંબમાં પરિવર્તિતથતાજોવા મળે છે. સંયુક્તઅને વિભક્ત કુટુંબનાં વાતાવરણમાં ઉછરેલા વ્યક્તિઓના આવેગાત્મક વિકાસમાં તફાવત જોવા મળી શકેછે તેથીતેમની આ આવેગોની પરિપક્વતા માટે આજના આ વર્તમાન યુગમાં ટેલિવિઝન અને કુટુંબનો પ્રકારએ કેવો ભાગ ભજવે છેતે જાણવા માટે પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ એ ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકાર અને કુંટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. જેમાં સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય તરીકે ટેલિવિઝન જોવાનો પ્રકાર અને કુટુંબનોપ્રકારતેમજઆધારિત પરીવર્ત્ય તરીકે યુવાનોનીઆવેગિક પરિપક્વતાનું માપન કરવામાં આવ્યું છે.સાદા યદ્દચ્છ નિદર્શનની લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા નિદર્શ તરીકે ગાંધીનગર શહેરમાં રહેતા 60 ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોતા તેમજ સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના યુવાનોની પસંદગી કરવામાં આવી છે.યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાની અંગેની માહિતી એકત્રિત કરવા માટે ડૉ.યશવિર સિંઘ અને ડૉ.મહેશ ભાર્ગવ રચિત આવેગિક પરિપક્વતા કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.ત્યારબાદ મળેલ માહિતીનું આંકડાશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવા માટે 't' ટેસ્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પરિણામજોવા મળ્યું કે ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોનાર તેમજ સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો નહિ તેથી પૂર્વે રચેલી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

KEYWORDS: ટેલિવિઝન, કુટુંબનો પ્રકાર, યુવાનો, આવેગિક પરિપક્વતા

ISBN: 978-81-944799-0-1

પ્રસ્તાવના

આજના આ આધુનિક સમયમાં માનવ ઉત્તરોતર સિદ્ધિના શિખરો સર કરતો જાય છે ત્યારે એક પણ ક્ષેત્ર એવુ નથી કે જ્યા માનવે વિકાસ ન કર્યો હોય. રેડિયોથી લઇને ટેપ, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, ઉપરાંત મોબાઇલ ફોન, ઇન્ટરનેટ વગેરે મિડિયાના વિવિધ ઉપકરણોની શોધ માનવી એ કરી છે જેના કારણે સમય અને સ્થળનું અંતર ઘટ્યુ અને દુનિયા નાની બનતી ગયી છે. આ મિડિયાના વિવિધ ઉપકરણોનો ઉપયોગ આજે વધતો ગયો છે. તેમાં પણ યુવાનો કે જેમને દેશનું ભવિષ્ય માનવામાં આવે છે તે તેમાં ખાસ કરીને વ્યસ્ત જોવા મળે છે. યુવાવસ્થા એ જીવન ઘડતરની અવસ્થા હોઇ તેમાં વ્યક્તિના સામાજીક, આવેગિક, સાંસ્કૃતિક, વગેરે પાસા વિકસિત અને પરિપક્વ થાય એ અગત્યનું છે. જેમ બાળક મોટું થાય તેમ તેના શારીરિક વિકાસ માટે શરીરના વિવિધ અંગ ઉપાંગો વિકસિત અને પરિપક્વ થાય તે જરુરી છે તેવી જ રીતે માનવજીવનના વિવિધ અનુભવો કે જે વિવિધ આવેગના રંગે રંગાયેલા હોય છે તેવા આવેગોનો વિકાસ અને પરિપક્વતા પણ અગત્યની છે. ફ્રોઇડ માને છે કે વ્યક્તિ એ આવેગાત્મક પ્રાણી છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાના આ આવેગો ક્યાં કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરવા તેની સમજણ હોવી જોઇએ અને આ સમજણ એટલે આવેગિક પરિપક્વતા. જે વ્યક્તિ પોતાના આવેગો ક્રમિક, અસરકારક રીતે અને અનુકુલિત રીતે વ્યક્ત કરે તે વ્યક્તિ આવેગોની દ્રષ્ટિએ પરિપક્વ ગણાય. આ પરિપક્વતા ઉંમર જતા વ્યક્તિના અનુભવો, તેના આસપાસના વાતાવરણ, શિક્ષણ, કુટુંબ, શાળા અને આજના આધુનિક સમયમાં “મિડિયા” ના કારણે આવતી હોય છે. મિડિયા દ્વારા વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓને પોતાના વિચારો મોક્લી શકે છે. મિડિયાના વિવિધ ઉપકરણો ટેલિવિઝન, મોબાઇલ ફોન, ઇન્ટરનેટ વગેરેથી વ્યક્તિ પોતાના આવેગો પ્રદર્શિત કરતાં શીખે છે. આજના મોબાઇલ ફોનના યુગમાં ટેલિવિઝનનું મહત્વ ઓછુ આંકી શકાય નહી. તેનું કારણ છે કે આજે પણ ઘણા યુવાનો ટી.વીમાં પોતાનો મનપસંદ કાર્યક્રમ આવતાની સાથે જ તે જોવા માટે બેસી જાય છે. કેટલાક યુવાનો નિયમિત પણે ટેલિવિઝન જોનાર હોય છે તો કેટલાક અનિયમિત જોતા હોય છે. ટેલિવિઝનના કેટલાક પ્રોગ્રામ એવા હોય છે જેના કારણે યુવાનોમાં ગુસ્સો, આક્રમકતા વધે છે. ટી.વીમાં દેખાડવામાં આવતાં અમુક હાનિકારક કરતબો યુવાનો હકિકતમાં પોતાના જીવનમાં કરવા જાય છે ત્યારે તે નુકસાનકારક સાબિત થાય છે ક્યારેક યુવાનો પોતાનો જીવ પણ ગુમાવી દે છે અથવા કોઇનો જીવ પણ લઇ લે છે. જ્યારે કેટલાક કાર્યક્રમો કંઇક નવી માહિતી, જ્ઞાન, આપે છે. આવેગિક પરિપક્વતા માટે બીજું અગત્યનુ ઘટક એ કુટુંબ છે. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના વાતાવરણમાં તફાવત હોય છે તેવી જ રીતે તેમાં ઉછરેલા વ્યક્તિઓમાં પણ તફાવત જોવા મળી શકે છે. કારણ કે સંયુક્ત કુટુંબમા માતા પિતા ઉપરાંત અનેક વ્યક્તિઓ એકસાથે રહેતા હોય છે તેથી તેમના વિચારોનું આદાન પ્રદાન થતુ રહે છે તેમના વર્તન વ્યવહારની શૈલીની અસર યુવાનોમાં વર્તાય તે શક્ય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ વિભક્ત કુટુંબ માતા પિતા તેમજ ભાઇ બહેન પુરતું સિમિત હોય છે. તો તેની પણ અસર યુવાનોના વર્તન વ્યવહારમાં થાય તે શક્ય છે.

ISBN: 978-81-944799-0-1

Kondiba and hari(2018)ના સંશોધનમાં સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતાં બાળકોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરતાં જોવા મળે છે કે કુટુંબનો પ્રકાર અને આવેગિક પરિપક્વતાં વચ્ચે હકારાત્મક સબંધ જોવા મળે છે. જેમાં વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા બાળકોની આવેગિક પરિપક્વતા સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા બાળકો કરતાં ઉચ્ચ જોવા મળે છે.

કડછા(2013)ના સંશોધનમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ટેલિવિઝન કાર્યક્રમોની અસરનો અભ્યાસ કરતા જોવા મળે છે કે ટીવી કાર્યક્રમોની વિદ્યાર્થીઓના આવેગિક વિકાસ પર હકારાત્મક અસર જોવા મળે છે.

Jogsan and Kothiva(2018)ના સંશોધનમાં જાતિ અને ઉમરનાં સંદર્ભમાં સોશિયલ સાઈટનો ઉપયોગ કરતા અને ન કરતા લોકોનું ઘરનું સમાયોજન, આવેગિક પરિપક્વતા અને વ્યક્તિત્વનો અભ્યાસ કરતા જોવા મળે છે કે સોશિયલ સાઇટ, ઉંમર અને જાતીની આવેગિક પરિપક્વતા પર કોઇ મુખ્ય અસર જોવા મળતી નથી.

અભ્યાસના હેતુઓ :

1. ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરવો.
2. કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :

1. ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે.
2. કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થકતફાવત જોવા નહી મળે.

પરિવર્ત્યો :

ક્રમ	પરિવર્ત્યનો પ્રકાર	પરિવર્ત્યનું નામ	કક્ષા	સ્તર
1	સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય	ટેલિવિઝન જોવાનો પ્રકાર	2	1) નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર 2) નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર
2	સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય	કુટુંબનો પ્રકાર	2	1) સંયુક્ત કુટુંબ 2) વિભક્ત કુટુંબ
3	આધારિત પરિવર્ત્ય	આવેગિક પરિપક્વતા	5	1) આવેગિક સ્થિરતા 2) આવેગિક પ્રગતિ 3) સામાજીક સમાયોજન 4) વ્યક્તિત્વ સંકલન 5) સ્વતંત્રતા

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમષ્ટિ અને નિદર્શ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમષ્ટિ તરીકે ગુજરાત રાજ્યના ગાંધીનગર જીલ્લામાં રહેતા નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોનાર તથા સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ નિદર્શ તરીકે સાદા યદ્રચ્છ નિદર્શનની પદ્ધતિ દ્વારા 60 યુવાનોની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

સંશોધન સાધન

સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલા સાધનોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

(1) વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉત્તરદાતાની પ્રાથમિક માહિતી એકત્રીત કરવા માટે સંશોધક દ્વારા વ્યક્તિગત માહિતીપત્રકની રચના કરવામાં આવી છે જેમાં નામ, ટેલિવિઝન જોવાનો પ્રકાર, પતિનો અભ્યાસ, વિસ્તાર, કુટુંબનો પ્રકાર, વિસ્તાર, કુટુંબની માસિક આવક વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(2) આવેગિક પરિપક્વતા કસોટી

આવેગિક પરિપક્વતાની કસોટીની રચના યશવીર સિંધ અને મહેશ ભાર્ગવ દ્વારા 1984 માં તૈયાર કરવામાં આવી હતી. જે આવેગિક પરિપક્વતાનું માપન કરે છે. આ કસોટી માં કુલ 48 વિધાનો છે. પ્રત્યેક વિધાનના ઉત્તર માટે સૌથી વધુ, વધારે, અનિશ્ચિત, ક્યારેક, ક્યારેય નહી એમ કુલ 5 વિકલ્પો આપવામાં આવ્યા છે જેમાથી સાચા ઉત્તર સામે (√) નિશાની કરવાની છે.

(3) સ્કોરિંગ

પ્રસ્તુત કસોટીમાં સૌથી વધુ, વધારે, અનિશ્ચિત, ક્યારેક, ક્યારેય નહી એમ કુલ 5 વિકલ્પો આપવામાં આવ્યા છે. જેમાં સૌથી વધુ વિકલ્પ માટે 5 ગુણ, વધારે વિકલ્પ માટે 4 ગુણ, અનિશ્ચિત વિકલ્પ માટે 3 ગુણ, ક્યારેક વિકલ્પ માટે 2 ગુણ, તેમજ ક્યારેય નહી વિકલ્પ માટે 1 ગુણ આપવાનાં રહેશે.

(4) વિશ્વસનીયતા અને યથાર્થતા

પ્રસ્તુત કસોટીની વિશ્વસનીયતા ટેસ્ટ રીટેસ્ટ પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા 0.75 નક્કી કરવામાં આવી છે અને યથાર્થતા બાહ્ય માપદંડ દ્વારા 0.64 જોવા મળે છે.

પરિણામ ચર્ચા

HO1 : ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં
કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે.

કોષ્ટક – 1

ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા દર્શાવતું કોષ્ટક :

ISBN: 978-81-944799-0-1

પરીવર્ત્ય	N	M	SD	t	sig.
નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર (A1)	30	196.77	529.95	1.53	N.S
નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર (A2)	30	207.42	558.73		
Significant Level 0.05= 2.00 0.01= 2.66					

આલેખ –1

ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા દર્શાવતો સ્તંભાલેખ :

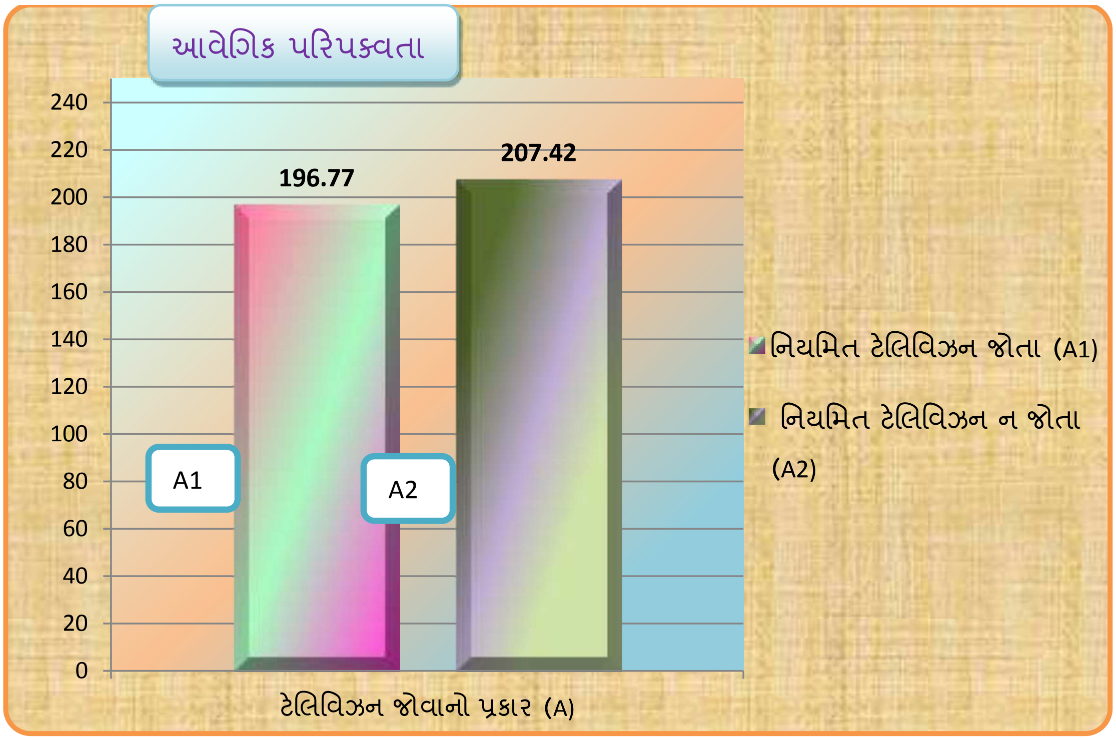

ઉપરોક્ત ટેબલ – 1 અને આલેખ 1 જોતા જણાય છે કે નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોનાર યુવાનો વચ્ચેનો અભ્યાસ થયેલો છે. જેમાં નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર યુવાનોની સંખ્યા 30 છે અને નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર યુવાનોની સંખ્યા 30 છે. અહીં નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો મધ્યક 196.77 જોવા મળે છે. નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો મધ્યક 207.42 મળે છે. આમ, ઉપરના બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 10.65 જોવા મળે છે. તેથી નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર યુવાનો કરતા નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા નિમ્ન જોવા મળે છે. આ પરિણામ બતાવે છે કે નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા

ISBN: 978-81-944799-0-1

ઉચ્ચ જોવા મળે છે. બંને વચ્ચેનું પ્રમાણિત વિચલન શોધતા પરિણામ મળે છે કે નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર યુવાનોનું પ્રમાણિત વિચલન 529.95 જોવા મળે છે. જ્યારે નિયમિત ટેલિવિઝન ન જોનાર યુવાનોનું પ્રમાણિત વિચલન 558.73 જોવા મળે છે. ત્યારબાદ નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોતા યુવાનોની 't' ની કિંમત કાઢતા તે 1.53 જોવા મળે છે. જે 0.01 અને 0.05 ની કક્ષા એ અસાર્થક જોવા મળે છે. આથી પૂર્વેરચેલી શૂન્ય ઉત્કલ્પના (ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે) તેનો સ્વીકાર થાય છે. અને સાબિત થાય છે કે નિયમિત ટેલિવિઝન જોવાથી કે ન જોવાથી આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ તફાવત જોવા મળતો નથી.

***HO2* કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે.**

કોષ્ટક – 2

કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા દર્શાવતું કોષ્ટક :

પરીવર્ત્ય	N	M	SD	t	sig.
સંયુક્ત કુટુંબ (B1)	30	204.71	551.63	1.67	NS
વિભક્ત કુટુંબ(B2)	30	218.45	588.75		
Significant Level 0.05= 2.00 0.01= 2.66					

આલેખ –2

કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા દર્શાવતો સ્તંભાલેખ :

ISBN: 978-81-944799-0-1

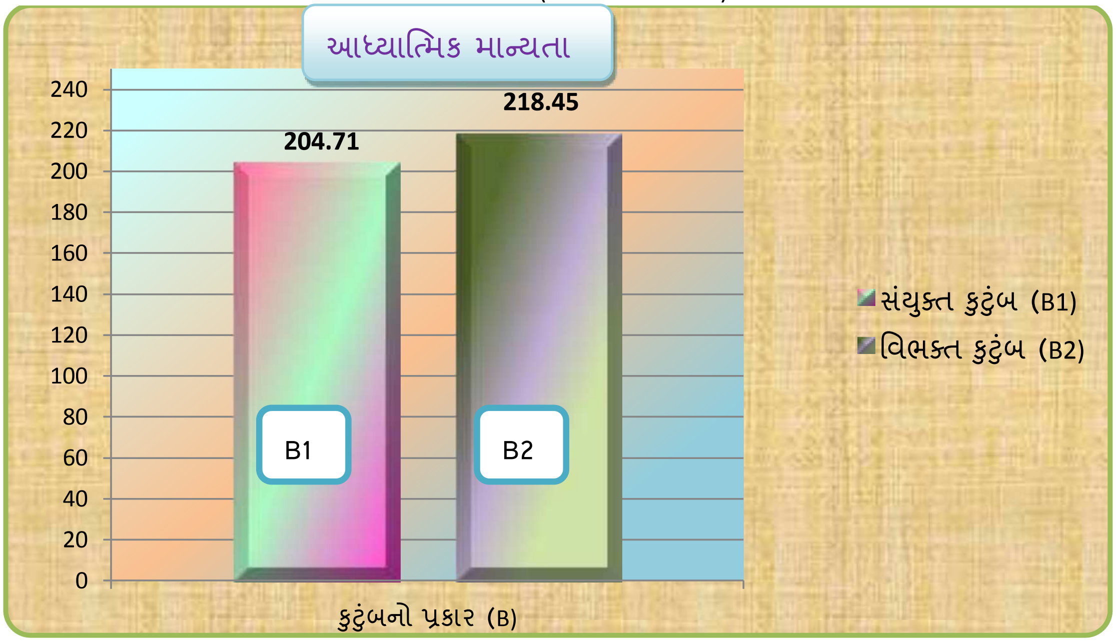

ઉપરોક્ત ટેબલ અને આલેખ- 2 જોતા જણાય છે કેકુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં નિયમિત ટેલિવિઝન જોનાર અને ન જોતા યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.જેમાં જે યુવાનો સંયુક્ત કુટુંબમા રહેતા હોય તેમની સંખ્યા 30 છે અને જે યુવાનો વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા હોય તેમની સંખ્યા 30 છે. અહીં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો મધ્યક 204.71 જોવા મળે છે.અને જે વિભક્ત કુટુંબના યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતાનો મધ્યક 218.45 મળે છે. આમ, ઉપરના બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 13.74 જોવા મળે છે. એટલે કે જે યુવાનો વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા હોય તેમનો મધ્યક સંયુક્ત કુટુંબના રહેતા યુવાનો કરતા ઉચ્ચ જોવા મળે છે. આ પરિણામ બતાવે છે કે જે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવાનો કરતાં ઉચ્ચ જોવા મળે છે. બંને વચ્ચેનું પ્રમાણિત વિચલન શોધતા પરિણામ મળે છે કે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવાનોનું પ્રમાણિત વિચલન 551.63 જોવા મળે છે. જયારે વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતાં યુવાનોનું પ્રમાણિત વિચલન 588.75 જોવા મળે છે. ત્યારબાદ કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં 't' ની કિંમત કાઢતા તે 1.67 જોવા મળે છે. જે 0.05 અને 0.01 ની કક્ષા એ અસાર્થક જોવા મળે છે. આથી પૂર્વેરચેલી શૂન્ય ઉત્કલ્પના (કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થકતફાવત જોવા નહી મળે) તેનો સ્વીકાર થાય છે. અને સાબિત થાય છે કે કુટુંબના પ્રકારની યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતા પર કોઇ અસર જોવા મળતી નથી.

તારણ :

1) ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી તેથી પુર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(ટેલિવિઝન જોવાના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે)નો સ્વીકાર થાય છે.

ISBN: 978-81-944799-0-1

2) કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી તેથી પુર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં યુવાનોની આવેગિક પરિપક્વતામાં કોઇ સાર્થક તફાવત જોવા નહી મળે)નો સ્વીકાર થાય છે.

Refrence

- Kothival, K, Jogsan,Y. (2018). “ A Study of Family Adjustment, Emotional Maturity and Personality among Social Sites users and Non Users” Shodhganga.inflibnet.ac.in
- Kondiba, V., Kalane, S.(2018). “ Emotional Maturity Among Joint Family and Nuclear Family Children.” *The International Journal of Indian Psychology,* Vol.5, Issue-3, https://www.ijip.in Page.56-60
- કડછા, બી.(2013). “ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ટેલિવિઝન કાર્યક્રમોની અસરનો અભ્યાસ”Unpublised thesis, Saurashtra University.
- શુક્લા, એસ.(૨૦૧૭). શિક્ષણમાં માધ્યમનો વિનિયોગ, ક્ષીતી પબ્લીકેશન, અમદાવાદ, પેજનં-૧૮-૧૯.

ISBN: 978-81-944799-0-1

સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર(પ્રજાપતિ) સમાજ પર થતી સામાજિક અસરોનો અભ્યાસ

પ્રજાપતિ ભાવેશકુમાર કાંતિલાલ, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર) ઇતિહાસ(-સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર)સાબરકાંઠા(

<u>પ્રસ્તાવના:-</u>

- **(૧) સમૂહ માધ્યમોની સામાજિક અસરો :**

સમૂહ માધ્યમો સમાજને તોડવાનું અને જોડવાનું એમ બંને પાસા ધરાવે છે. ૨૧ મી સદી વૈજ્ઞાનિક તકનીકીની સદી છે. જેમાં છેવાડાના સમાજ સુધી પહોચવાનું કામ સમૂહ માધ્યમો કરી રહ્યા છે. જેમાં મુદ્રિત અને ઈલેક્ટ્રોનિક એમ બે પ્રકારના માધ્યમો ગણાવી શકાય. તે જોતાં હાલ કોમ્પ્યુટર અને એંડ્રોઇડ મોબાઈલનો યુગ ગણી શકાય, જેમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ઇન્ટરનેટ, ગૂગલ, ટ્વીટર, રેડિયો, ટી.વી. જેવી પ્રત્યાયન ટેકનિકી અપડેશન સાથે જોવા મળે છે. જ્યારે અખબાર, ચોપાનીયાં, પત્રિકા, સામયિકો, પુસ્તકો વગેરે મુદ્રિત સામગ્રી જોવા મળે છે. જેનો ઉપયોગ ક્યાં, કેવી રીતે, ક્યારે, શા માટે થાય છે? ના આધારે તે માનવ સમાજને મજબૂત તેમજ પાંગળો બનાવી શકે છે. વાઢ-કાપ કરી સર્જન કરવાનું અને ખૂણામરકી જેવુ વિનાશનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણ હથિયાર જેવુ માધ્યમ છે. જે માનસિક અશાંતિ જેવો ખેલ પણ ખેલાવી દે છે. આ સમૂહ માધ્યમો બુદ્ધિજીવીઓ ના હાથે વપરાતાં દેશમાં ક્રાંતિ લાવી શકે છે, જ્યારે દુષ્ટ વ્યક્તિઓના હાથે લાગતાં જુઠાણાં ફેલાવી વિનાશ અને આપત્તિ પણ લાવી શકે છે. સમૂહ માધ્યમો વિશ્વને એક તાંતણે બાંધનાર કાલ્પનિક માધ્યમ ન રહેતા વાસ્તવિક માધ્યમ બની રહ્યું છી, જેનાં થકી સેકન્ડનાં ભાગમાં માહિતીની આપ-લે થઈ શકે છે.

હાલ ભારતમાં સ્માર્ટફોનનો વપરાશ વાર્ષિક ૧૫ ટકા જેટલો વધી રહ્યો છે. ઇન્ટરનેટ અને મોબાઈલ એસોશિએશન ઓફ ઈન્ડિયાનાં સર્વે મુજબ વર્ષ-૨૦૧૭ માં ૨૯.૧૦ કરોડ સ્માર્ટફોનનાં વપરાશકારો હતા. જે વર્ષ- ૨૦૧૮નાં વર્ષમાં ૩૩.૭ કરોડ થયા. વસતિની દ્રષ્ટિએ જેમ ચીન પછી બીજા ક્રમે આવે છે તેમ મોબાઈલ વપરાશમાં પણ બીજા ક્રમે છે. ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં સ્માર્ટફોનના વપરાશકારોના ૧૮.૭૦ કરોડ છે, જે શહેર કરતાં ઝડપી વધી રહ્યા છે, જ્યારે શહેરોમાં ૫૯ ટકા જેટલા વ્યાપ સાથે સ્થિરતા છે. દરેક ઉમરની વ્યક્તિ સમૂહ માધ્યમો સાથે જોડાયેલી છે. જે સમૂહ માધ્યમો થકી મનમાં ઉપજેલા સંદેશને સામેના વ્યક્તિન કે સમૂહને શબ્દશઃ કે ચિત્રાત્મક, વિડીયો, ફોટો, ઓડિયો સાથે દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી રજૂ કરી શકાય છે. સમૂહ માધ્યમોની અસરોને સિકાની બે બાજુની જેમ વર્ણવી શકાય: (૧) હકારાત્મક અને (૨) નકારાત્મક.

(૧) હકારાત્મક અસરો :- સમૂહ માધ્યમો થકી અકલ્પનીય માહિતી અને જ્ઞાન મળતું હોવાથી 'જ્ઞાનનો યુગ' કહી શકાય. ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં વ્યક્તિમાત્ર સ્વતંત્ર છે. સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગથી કોઈપણ વ્યક્તિ, સમાજ, સમૂહ, સંગઠન કે દેશને સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક વગેરે ક્ષેત્રે સુવિચારો

ISBN: 978-81-944799-0-1

ઊભા કરી અને સાચા માર્ગે દોરી શકે છે.પોતાના દેશની એકતા સાચવી સકે.હકારાત્મક ઉપયોગમાં જોઈએ તો સમાંજોપયોગી માહિતી મોકલવી,વ્યવસાયલક્ષી તકોની જાણ કરવી.જરૂરી સંદેસો પહોચાડવો.પોતાના સમાજ, ધર્મ,દેશની માહિતી કે સમાજની પ્રવુત્તિને વેગ આપવો.વ્યક્તિના જીવનને લગતી માહિતી તરત જ મોકલવી વગેરે.બાળકોના ભણાટરમાં યુટ્યુબ માધ્યમથી શિક્ષણ પર વ્યાપક અસર જોવા મળે છે.

(૨)નકારાત્મક અસરો;-સિક્કાની બે બાજુઓની જેમ સમૂહ મધ્યમોની પણ બે બાજુઓ હોય છે.નકારાત્મક અસરોનો વ્યાપ દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે.યુવાધન ફેસબુક, વ્હોટ્સપ જેવા માધ્યમોનો ઉપયોગ અશ્લીલ વિડિયો,ફોટા,ધાર્મિક પક્ષપાત,રાજકીય પક્ષોના પાયવિહોણા તથ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર ,સરકારની નીતિઓ સામે ખોટા પ્રચાર,લોકશાહીને ખતરામાં મૂકે તેવા ઓડિયો-વિડિયો વગેરે જેવા ઉપયોગ થી શરમ જનક કામ થઈ રહ્યું છે,પરીક્ષાઓની ગુપ્તતા જાળવતી નથી.તેમજ હિંસક બનાવોની ખોટી અફવા ફેલાવી યુવાનોને ઉશ્કેરવામાં આવે છે.તેના વધુ ઉપયોગ થી માનસિક રોગો ધાર કરી જાય છે.ચેતાતંત્ર નબળું પડે છે. ઉપરોક્ત ફાયદા – ગેરફાયદા જોતાં જણાય છે કે અંતે તો સમૂહમાધ્યમોના ઉપયોગ માટે વિશ્વ મા ભારત એક મોટા બજારની ગરજ સારે છે.અને કમાણી કરાવે છે.

વિકસતા ગતિશીલ યુગમાં પ્રાચીનકાળથી વિકાસથી વંચિત રહેલ એવો હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ સમૂહ માધ્યમોના અસરતળે કેટલો અસરગ્રસ્ત પામ્યો છી અને કેવા ઉપયોગ થકી કેવી પ્રગતિ કરેલ છે, તે સહેજે અભ્યાસ કરવાની જરૂર જણાતાં અભ્યાસકે આ સંશોધન હાથ ધાર્યું.

સમૂહ માધ્યમોના કારણે થતાં સામાજિક પરિવર્તનોની પ્રજાપતિ સમાજ પર કેવી અસરો હશે – તે જાણવા અંગે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરાયો.

સમૂહ માધ્યમોની અસરતળે આવેલ આ પ્રજાપતિ સમાજ પર શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, વ્યવસાયિક અસર સારી તેમજ નરસી હશે. જે હવે સમજીશું.

- **સમૂહ માધ્યમોની સંકલ્પના :**

(૧) મેલ્વિન દ ફ્લો એવરે ડેનીસના મતે સમૂહ માધ્યમોની વ્યાખ્યા- “Mass Communication ia a process in which professional communication use mechanical media to disseminate messages widely, reapidly and continuously to arouse intended meaning in large and diverse audiences in attempts to influence them in a variety of ways.”

(૨) વિલિયમ એ. હેચટન ના મતે – “ The Important Component of any definition of mass communications is modern technology. To have Mass Communication, a message must be amplified or reproduced many thousands of times. This requires printing presses, newsprint, radio and television transmitters and theatres. “

- **સામાજિક પરીવર્તન સંકલ્પના :**

સામાજિક પરીવર્તન એ સમાજમાં થતું પરીવર્તન છે. સમાજમાં કોઈ માંધ્યમથી સમાજના સ્વરૂપમાં અને કાર્યમાં બદલાવ આવે તેને સામાજિક પરીવર્તન કહી શકાય.

(૧) According to Merrill and Eldredge- “Change means that large numbers of persons are engaging in activities that differ from those which they or their immediate forefathers engaged in some time before”

ISBN: 978-81-944799-0-1

(૨) જોંસન અને ગિન્સબર્ગ- " સામાજિક રચનાતંત્રમાં આવતું પરિવર્તન એટલે જ સામાજિક પરિવર્તન."

(૩) મેકઇવર અને પેજ – " સામાજિક સંબંધોના ગૂંફનમાં થતાં ફેરફારોને સામાજિક પરિવર્તન કહે છે."

(૪) કિંગ્સલે ડેવિસ- " સામાજિક સંગઠનમાં થનાર પરિવર્તન જ સામાજિક પરિવર્તન છે. "

(૫) સોરોકીનના મતે- " સામાજિક પરિવર્તન સંસ્કૃતિમાં ઉતાર-ચઢાવ આવવાના કારણે થાય છે. "

- **સમૂહ માધ્યમો અને સામાજિક પરીવર્તન** :

સમૂહ માધ્યમો અને હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ પર છેલ્લા બે દાયકામાં અકલ્પનીય અસર થઈ છે. જેમાં સમૂહ માધ્યમોના ઉપકરણો જેવા કે વોટ્સએપ, ફેસબુક, ગૂગલ, ઇન્ટરનેટ, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ટ્વીટર, અખબાર, પત્રિકા, ચોપનિયા, સમ્મેલનો વગેરેની ઘેરી અસર થવા પામી છે. પ્રજાપતિ સમાજ છેલ્લા કેટલાય સમયથી શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીથી અલિપ્ત રહેવા પામેલ, પણ સમાજના અગ્રણીઓ અને સરકારના પ્રયાસોથી આ સમુદાયે પોતાનો પરંપરાગત માટીકામનો વ્યવસાય ત્યજવો પડ્યો, જેના પાછળ આર્થિક ઉપાર્જન ઓછું અને શારીરિક મહેનત વધુ તથા સામાજિક અને રાજકીય મોભામાં નિમ્ન સ્થાન જવાબદાર ગણી શકાય. તેમ છતાં સમૂહ માધ્યમોનો હિસ્સો કઈ નાનોસૂનો ન ગણી શકાય.

(૧) મુદ્રિત સાહિત્ય અને સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન :- મુદ્રિત માધ્યમોમાં સમાચાર પત્રો, સમાજપત્રિકાઓ, સમાજની માર્ગદર્શિકાઓ તેમજ વિશેષાંક ગણાવી શકાય, જેનાથી યુવાનો અને સમાજ જાગૃતિ પરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો. અખબારો ગામડાના છેવાડા સુધી પહોચતા સરકારની શિક્ષણ, વ્યવસાય, ઉદ્યોગ,આર્થિક, ટેકનોલોજી વગેરે યોજનાઓનો સમજે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમજ સમાજની માર્ગદર્શિકાઓથી ગામેગામના પરિચયગ્રંથ અને સમાજના શિક્ષિત તેમજ નોકરી કરનારની પુસ્તિકા પહોચતા એકબીજાના સંપર્કમાં આવતાં યુવાનોને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ અને વ્યવસાયોનું માર્ગદર્શન મળ્યું. તેમજ પ્રજાપતિ સમાજના પોતાના અંકો જેવા કે 'પ્રજાપતિ, પ્રજાપતિ દર્પણ, પ્રજાપતિ મંચ, મહર્ષિ પ્રજાપતિ, વિશ્વ નિર્માતા પ્રજાપતિ વગેરે સામયિકોથી તથા શતકમ અંકોથી એકબીજા ગોળ કે સમુદાયનો પરિચય વધતાં વાડાબંધી દૂર થવા પામી છે.

(૨) વિજાણુ માધ્યમો અને સમાજ પરિવર્તન :- માનવ સમાજ પર વીજાણુ માધ્યમોએ એટલી અસર ઉપજાવી છે કે માનવ પોતે વીજાણુ સ્વભાવનો બની જવા પામ્યો છે. જેમાં ટી.વી., રેડિયોનો ઉપયોગ ઘટ્યો છે અને ઇન્ટરનેટ, એંડ્રોઇડ ફોનમાં વપરાતી એપ જેમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ટ્વીટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ વગેરે બહોળા પ્રમાણમાં પ્રજાપતિ સમાજ પરિવર્તનમાં ભાગ ભજવ્યો છે. (૧) વોટ્સએપના માધ્યમથી સમાજના યુવાનો, વડીલો, યુવતીઓ ,મહિલાઓ તમામ શિક્ષિત વ્યક્તિ જોડાયેલો છે. પ્રજાપતિ સમાજના અભ્યાસકે કરેલા સર્વે મુજબ એંડ્રોઇડ ફોન વાપરનારની સંખ્યા અંદાજે લગભગ ૪૦ ટકા ગણાવી શકાય. જે પૈકી યુવાનો પોતાના અભ્યાસ માટે ગ્રૂપ બનાવી માહિતી આપ-લે કરે છે. વ્યવસાય કરનાર વડીલો અન્ય સમાજના ઉદ્યોગકારો સાથે પોતાના સેમિનાર, ટેકનોલોજીથી પરિચિત થાય છે. કોલેજ અભ્યાસ દરમિયાન પીડીએફ, પીપીટી જેવી માહિતી તથા સાહિત્ય મેળવી ખોટા ખર્ચા બચાવતા જોવા મળે છે. (૨) ફેસબુક :- પ્રાચીનકાળથી અલિપ્ત રહેલો પ્રજાપતિ સમાજ હાલ સમૂહ માધ્યમના ફેસબુકથી વિશ્વના ખૂણામાં રહેલા પોતાના સમાજના અને અન્ય સમાજના શિક્ષિત

ISBN: 978-81-944799-0-1

વ્યક્તિઓ સાથે ફ્રેન્ડસ (મિત્રતા)નો સબંધ બનાવી સમાજની પ્રગતિમાં હિસો આપે છે. તેમજ એકબીજા સાથે મિત્રતા ટ્રેગ કરી દેશ પરદેશની માહિતીથી પરિચિત થતાં થયા છે. કૌટુંબિક બીમારીની સારવાર પાછળ વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિ અમલી બનાવી અને આરોગ્યમાં પણ બદલાવ આવ્યો.

- **સમૂહ માધ્યમો અને સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનમા થતી પરિવર્તનીય અસરોની સમીક્ષા:** સમૂહ માધ્યમોની યુવાનો અને યુવતીઓ પર વિશેષ અસર થયેલી જોવા મળે છે. યુવાન વર્ગ સમૂહ માધ્યમોથી જીવનશૈલી, રૂઢિગત પ્રણાલી, બૌધ્ધિક સ્તરમાં ફેરફાર, વિચારસરણી, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, તકનીકીમાં આશાસ્પદ ફેરફાર થયેલો જોવા મળે છે. સમાજ અને માધ્યમો એકબીજાને પ્રભાવિત કરનાર પરિબળો ગણી શકાય. પ્રજાપતિ સમાજની સ્ત્રીઓ પ્રાચીનકાળથી જ ઘરના વાડાઓમાં રહેતી જોવા મળેલી છે. જે હવે સમૂહ માધ્યમોના પ્રસારથી કૂપમંડૂકતાની સ્થિતિમાથી બહાર આવી છે અને રમત-ગમત, પર્વતારોહણ, રાજકીય, સામાજિક, ઉદ્યોગ સાહસ, સંગીત-કળા ક્ષેત્રે, જાહેર સેવાઓ, આરોગ્ય ક્ષેત્રે વગેરેમાં પોતાનું પ્રદાન આપતી જોવા મળે છે. તથા સમૂહ મધ્યમોની અસરથી પ્રજાપતિ સમાજમાં શિક્ષણનું સ્તર ખૂબ સારું એવું જોવા મળ્યું છે. તેમજ વડીલો અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે જે ભેદરેખા મોટી હતી તે હવે સૂક્ષ્મ થવા પામી છે. યુવાન વર્ગ ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી ઘરે બેઠા ઓનલાઇન બિઝનેસ કરી વિશ્વ સાથે કદમ મિલાવતાની સાથે આર્થિક ઉપાર્જન પણ કરે છે. તથા સારા નરસાનો ભેદ જાણતો થયો. યુવાવર્ગ યુ ટ્યુબ જેવા માધ્યમથી શિક્ષણ ઝડપી સમજતા થયા છે. સમાજમાં હવે નાના મોટા, અમીર-ગરીબ, ભણેલા- ઓછું ભણેલા, સ્ત્રી-પુરુષ, ગુરુ-શિષ્ય જેવા ભેદભાવ બિલકુલ નહિવત જોવા મળે છે. ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી યુવાનોનો આધિનિકીકરણ સાથે કાર્યો પર પ્રભાવ પડેલો જોવાય છે, પરંપરાગત સબંધ અને સામાજિક ગતિશીલતા, સમયની ચોક્કસાઈ, ધાર્મિક જગત પર પણ પરીવર્તન જોવા મળે છે. ટેલિવિઝન પર જોવાતી ફિલ્મ, સિરિયલમાં સ્ત્રીના આભૂષણો, સૌંદર્ય પ્રસાધનો અને પહેરવેશ તેમજ હાવભાવ, બોલવાની વાકછટાનો પ્રભાવ પ્રજાપતિ સ્ત્રીઓ અને યુવતીઓ પર થયેલો જોવા મળે છે. અખિલ ગુજરાત પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન, શ્રી પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન, ઈંટ ઉત્પાદક મંડળ, દક્ષ પ્રજાપતિ યુવા સંગઠન જેવા સંગઠનો પણ આ સમૂહ માધ્યમોની જ ઉપજ કહી શકાય. જે વોટ્સએપમાં ગ્રૂપ બનાવી રોજે રોજની માહિતી આપ-લે કરે છે.

  સમૂહ માધ્યમોની સારી અસરો સાથે કેટલીક અઇચ્છનીય અસરો પ્રજાપતિ સમાજ પર પણ પડેલી જોવા મળે છે. જેમાં યુવાન વર્ગ એંડ્રોઇડ મોબાઈલના બહોળા ફેલાવાથી સદમાર્ગ સાથે ગેરમાર્ગે પણ દોરાયો છે. યુવાનો-યુવતીઓ ફેસબુક, વોટ્સએપ, ટીકટોક જેવી એપ પર પોતાનો કિંમતી સમય બરબાદ કરી રહ્યા છે. તથા માતા-પિતાની જાણ બહાર યુવાન-યુવતીઓ એક-બીજાને ન શોભે તેવા સંદેશા આપ-લે કરે છી, જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કહી શકાય. મોટાભાગે સ્ત્રીઓ દિવસ દરમિયાન પોતાનો અમે ટી.વી. કે મોબાઈલ પાછળ ખર્ચે છે. બાળકો પાછળ સમય ન ખર્ચતાં બાળકને ટ્યુશન કે ભારરૂપ ગૃહકાર્ય કરાવે છે.

- **ઉપસંહાર :**

ISBN: 978-81-944799-0-1

પ્રાચીન સમયથી ચિરનિંદ્રામાં સૂતેલો આ પ્રજાપતિ સમાજ સમૂહ માધ્યમો એમાં પણ ખાસ તો વીજાણુ માધ્યમોના ફેલાવથી પ્રગતિનો માર્ગે વધેલો જોવા મળે છે. સાથે આપણે જોયું કે આ સમૂહ માધ્યમો આદિકાળથી અમલમાં છે જ, પણ હાલ તે મધ્યાહ્ન કાળે જોવા મળે છે. તો તેનો ભરપૂર હકારાત્મક ઉપયોગ કરી હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ ઊંચાઈની દિશા પાર કરી રહેલો જોવા મળે છે. એકપણ સમાજ અને તેના યવાવર્ગ સમૂહ માધ્યમોના દૂરઉપયોગથી ગેરમાર્ગે ન દોરે તે જોવાની જવાબદારી આપની કક્ષાના તમામ સંશોધકો અને વડીલોની થઈ પડે છે. પૃથ્વી પર માનવ સમુદાયના વિકાસ સાથે જ આ કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેણે સમય બદલાતાની સાથે ઊંચ-નીચના ભેદભાવનો ભોગ બનેલો છે, તેમજ રાજાઓ- સમ્રાટોના સમયે અને અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન વેઠપ્રથાનો પણ અનુભવ કરેલ છે. છેલ્લા બે દાયકામાં જ આ સમાજે શિક્ષણ સાથે સમૂહ માધ્યમોના ઉપયોગથી ટેકનૉલોજી સાથે હાથ મિલાવ્યા છે. અને આ માધ્યમ થકી આવનારી ભારતની તેમજ વિશ્વની યુવા પેઢી જનકલ્યાણ કાર્ય કરે એવી આપણે બનતી ફરજ અદા કરીએ.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં જણાય છે કે સમૂહ માધ્યમોની હિન્દુ-કુંભાર (પ્રજાપતિ) સમાજ પર જે અસર જોવા મળે છે, તેમાં હકારાત્મક અસરનું પાસું વધારે જોવા મળે છે. છતાં કોઈ જગ્યાએ નકારાત્મક બાબત જોવા મળે તો તે દૂર કરવા આ સમાજના અગ્રણીઓએ અને શિક્ષિત વર્ગે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

- **સંદર્ભ સૂચિ :-**

(1) Social Effects Of Mass Media- K.P. Yadav
(2) ફૂલછાબ વિશેષ પૂર્તિ, તા- 02/10/2018
(3) સમૂહ પ્રત્યાયનનું સમાજશાસ્ત્ર- ભટ્ટી રમણીક, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ- અમદાવાદ.
(4) Mass Media New Horizons- Trivedi Harshad, Sega Publishers, New Delhi.
(5) ટેલીવિઝન અને શિક્ષિત યુવાનો- પંકજ પટેલ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન-અમદાવાદ.
(6) સમૂહ માધ્યમો અને સાહિત્ય- શાહ પ્રીતિ (2009), પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
(7) સમૂહ માધ્યમોનું સમાજશાસ્ત્ર- વાઘેલા અનિલ(2014), અનડા બુક દીપો, ગ્રંથસેતુ, ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ.
(8) Handbook of Journalism and Mass Communication (Vir Bala Agrawal, V.S.Gupta)

ISBN: 978-81-944799-0-1

સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમો વચ્ચેનો સંબંધ : એક અભ્યાસ

ડૉ .હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી, આસી .પ્રોફેસર) ગુજરાતી(, ડૉ .બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના:

સાહિત્યકલા બીજી લલિતકલાઓના સંદર્ભમાં શબ્દના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઉપાદાનને સંગે ભાવવિચારનું સંક્રમણ કે માનવઅભિવ્યક્તિનું માધ્યમ બન્યું છે. તેથી જ તો સાહિત્યનું માનવજીવનમાં પણ વિશેષ સ્થાન છે. સાહિત્ય જીવનનું પરિબળ તથા શક્તિબળ તો છે; પરંતુ, જીવનના રોજ-બ-રોજના વ્યવહારના શબ્દ અને સાહિત્યના શબ્દની ભૂમિકા ભિન્ન છે. સાહિત્યમાં શબ્દની જે તાકાત છે તે અલૌકિક, અસામાન્ય ઘાટ ધારણ કરનારી, ભાતીગળ અર્થસ્વરૂપો વિકસાવનારી છે. સાહિત્ય, સૌંદર્યની સાથે ભળીને માનવચેતના-જીવન-સમાજનું પ્રતિબિંબ બને છે, તેનું બળ અમોઘ છે. તેથી તો, સાહિત્યની શક્તિનો સમાજે સ્વીકાર કરવો પડે છે. આજ સાહિત્યનો શબ્દ જીવનનો ધબકાર છે અને ચેતનાની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ પણ.

શબ્દ સાહિત્યનું ઉપાદાન છે તો શબ્દો સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા અનેક માધ્યમો પણ ઉત્ક્રાંતિથી સક્રિય થયાં છે. સમૂહ-માધ્યમો એટલે કે માસમીડિયાનો પ્રચાર જયારે આજે વ્યાપક સ્વરૂપે વિશ્વ પર જોઈએ શકીએ છીએ ત્યારે એ બંનેના સંબંધ કે જુગલબંધી કેવા પ્રકારનાં નવા પરિમાણો રચવા સક્ષમ છે તે ચકાસવું પડે. સાહિત્ય અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે અને આ અભિવ્યક્તિને જનસમૂહ સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય સમૂહ-માધ્યમો કરે છે.

સામાન્ય રીતે સમૂહ-માધ્યમોમાં રંગભૂમિ, વર્તમાનપત્રો, રેડિયો, ચિત્રપટ, ટેલિવિઝન જેવાં પરંપરાગત માધ્યમો અને મોબાઇલ-કોમ્પ્યૂટર-ઇન્ટરનેટમાં પ્રસારિત થતી વેબસીરીઝ, સોશીયલ મીડિયા અંતર્ગત ફેસબુક, ટ્વીટર, વોટ્સઅપ વગેરે જેવાં આધુનિક માધ્યમો-સાધનોએ એકવીસમી સદીમાં પોતાની શક્તિનો સુપેરે પરિચય કરાવ્યો છે. આજે વિશ્વ આ સમૂહ-માધ્યમોની મુઠ્ઠીમાં સમાઈ ગયેલું ચોક્કસ અનુભવાય છે. સાંપ્રત સમયમાં સંદેશાની આપ-લે ઉપરાંત મૌખિક-લેખિત સાહિત્ય અને અભિવ્યક્તિને દૃશ્ય-શ્રાવ્યનાં વિવિધ માધ્યમો દ્વારા તુરંત વિશ્વના માહિતી જગતમાં પ્રસારિત કરી દેવાની ભૂમિકાએ જોર પકડ્યું છે. આ સમૂહ-માધ્યમો ખરેખર તો સાધન માત્ર હોવાથી તેમાં જાહેર હિતાર્થે રજૂ થતી સામગ્રી વિશે ઘણીવાર શંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે; પરંતુ, પ્રસ્તુતિકરણના સબળ માધ્યમના પ્રભાવને કોઈપણ સ્થિતિમાં આ માધ્યમ નકારી શકાય તેમ નથી.

આપણું સાંપ્રત લખાતા સાહિત્ય અને તેના પ્રવાહ વિશે જો સમૂહ-માધ્યમ ખપ લાગતા હોય તો આપણા સાહિત્યને જીવંત રાખવા અને સાહિત્યનો ફેલાવો કરવામાં પણ સમૂહ-માધ્યમોનો ફાળો વિશેષ રહે છે. આમ, સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમ એકબીજાની જરૂરિયાત બને છે. સાહિત્યને પ્રસારણની જરૂર છે અને સમૂહ-માધ્યમને માહિતીના એકત્રીકરણની અને લોકભોગ્ય સાહિત્યની હંમેશા જરૂર રહેવાની જ. આ બન્ને વચ્ચેના વ્યવહાર સંબંધી પૂરકતાને વિવિધ પરિમાણો દ્વારા ચકાસવાનો અને તેની સમીક્ષા કરવાનો આ સંશોધનપત્રનો ઉદ્દેશ રહ્યો છે.

સાહિત્ય સંદર્ભ:

ISBN: 978-81-944799-0-1

સાહિત્ય સર્વ લલિતકલાઓમાં શ્રેષ્ઠ કલા છે. અન્ય લલિતકલાઓ કરતાં સાહિત્ય પોતાના ઉપાદાનની સૂક્ષ્મતાને કારણે વિશેષ ગુણશાળી છે. સાહિત્યમાં જીવનના અનુભવો, વાસ્તવિક દર્શન, સાધના, અભ્યાસ તથા કલ્પનાશક્તિ દ્રાવણમાં શબ્દની અભિવ્યક્તિ દ્વારા રસાઈને આવે છે. આ આનંદ આપનારું અને સંસ્કારનું સીંચન કરનારું શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર છે. સાહિત્યમાં સર્જન કરનાર ભલે લખનાર કે વાંચનાર માટે સમાજમાં પ્રસ્તુત કરે; પરંતુ, સાહિત્યનો મૂળ ઉદ્દેશ તો નિર્ભેળ આનંદ આપનારો જ છે.

સાહિત્યનું સર્જન આદિ-અનાદિ કાળથી થતું આવ્યું છે. આ સાહિત્યમાં આખી સૃષ્ટિ સહિતના તત્ત્વને પોતાના શબ્દોના અને વાણીના માધ્યમે અલગ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી દે છે, જે ભાવકના ચિત્તમાં પણ માનવીય સંવેદના જગાડે છે અને ઉત્તેજિત મનને પળવારમાં શાંત પણ કરી શકે છે. સાહિત્યનો મહિમા અમાપ છે, સાહિત્ય ઇતિહાસનો દસ્તાવેજ છે, તે માહિતી પ્રદાન કરનારું માધ્યમ છે, બીજી તરફ સાહિત્ય માનવીય સંવેદનાનું તથા વાસ્તવિકતાની અભિવ્યક્તિનું વાહન છે પણ છે. આજ સાહિત્યમાં ચિરકાલીન 'રામાયણ-મહાભારત' જેવી પ્રસ્તુતિ શક્ય છે તો, આજ સસ્તુ અને ફક્ત મનને આછુકલું આનંદ આપનારું સાહિત્ય અનિષ્ટને પણ આવકારી શકે છે. આમ, સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમનો યોગ બે ધારી તલવાર જેવો છે. તે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યથી સમાજનું ઘડતર કરી શકે તો અનિષ્ટ આપનારા સાહિત્યથી સમાજમાં પ્રવર્તતા મૂલ્યોને નષ્ટ પણ કરી શકે. સમૂહ-માધ્યમ અને સાહિત્ય સંદર્ભે મારવું કે તારવું મનુષ્યની સૂઝ અને સમજણ પર આધારિત છે.

સમૂહ-માધ્યમ:

ભગવદ્-ગોમંડળના મતે 'માધ્યમ એટલે સંચાર કે વિનિમય માટે વચ્ચે વાપરવાનું સાધન કે વાહન'. આમ, સમૂહ પ્રત્યાયન અને સાધનો એટલે સમૂહ માધ્યમો. જે આજે સંસ્કૃતિ અને ટૅકનોલૉજીના સહસંબંધે સમૂહ પ્રત્યાયનના વિશિષ્ટ માધ્યમોની નિરંતર ખોજ કરી રહ્યું છે.

જ્યારે ઓક્સફર્ડ શબ્દકોશમાં, 'intervening substance through which impressions are conveyed to senses etc.'- એટલે કે 'મધ્યસ્થી કરનાર ઘટક કે જેનાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો સુધી માહિતી, સમાચાર, જ્ઞાન ઇત્યાદિનું વહન કરી શકાય'.

મુદ્રિત અને વીજાણું માધ્યમો જનસમાજ માટે હાથવગાં બન્યાં છે તે સંદર્ભે માહિતી અને મનોરંજનને એકથી અનેક સુધી પહોંચવામાં વાર લાગે તેમ નથી. જીવાતા જીવનની તેજ ગતિ સાથે તાલ મિલાવવા કે પછી એકલતાના નિવારણ માટે મનુષ્યએ પુસ્તકથી ઇન્ટરનેટની સફર ખેડી છે.

સામાન્ય રીતે સમૂહ-માધ્યમને મુદ્રણ (Print) અને વીજાણું (Electronic) એ બે પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે. જેમાં મુદ્રણનું માધ્યમ લેખિત ભાષા દ્વારા પ્રત્યાયન કરે છે તો વીજાણુ માધ્યમ યાંત્રિક સાધનોની મદદથી દ્રશ્ય-શ્રાવ્યરૂપે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં પુસ્તકના માધ્યમનો ઉપયોગ કરતો ભાવક કાલ્પનિક દ્રશ્યોને મસ્તિષ્ક પટ પર નિહાળે છે જ્યારે વિજાણું માધ્યમો દ્રશ્ય રજૂ કરે છે, તેથી ભાવકે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

ISBN: 978-81-944799-0-1

માનવસંસ્કૃતિ હંમેશા ગતિશીલ રહેવા ટેવાયેલી છે. પૌરાણિક કાળમાં ભાષાના અભાવે ભીંતચિત્રો, સંકેતો, હાવભાવ દ્વારા ભાવાભિવ્યક્તિ કરતો માનવી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનને ભાષા અને લિપિનો ઉદ્દભવ કરે છે. મંત્ર શક્તિના માધ્યમે વેદકાળમાં પોતાની કંઠસ્થ અભિવ્યક્તિ કરતો થયો. યંત્રની સંસ્કૃતિના ઉદ્દભવે મંત્રસંસ્કૃતિ ક્ષીણ થઈ. કલાનું સ્થાન કારીગરોએ અને કારીગરીનું સ્થાન મશીનોએ ખૂંચવ્યું. ગતિશીલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વિકાસે ત્વરિત સંદેશા પહોંચાડવાની જરૂરિયાતને ઊભી કરી. આ પરિવર્તનના પરિણામે છાપખાનાની શોધ થઈ. જેણે ઉત્પાદન-વેચાણ-અભિવ્યક્તિને તે સમયે વેગ આપ્યો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના ગાળામાં વર્તમાનપત્રોનો પાદુર્ભાવ થયો. આથી લોભામણા પ્રચાર-પ્રસાર શક્ય બન્યાં. સમય બદલાયો અને ટૅકનોલૉજીના વધુ વિકાસે શ્રાવ્ય અને દ્રશ્ય માધ્યમો એટલે કે ટેલિવિઝન અને રેડિયો દ્વારા કૌવત દેખાડ્યું. બીજી તરફ સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ માટે ‘રંગભૂમિ’ એક મનોરંજન પૂરું પાડતા પ્લેટફોર્મ રૂપે ઊભરી આવ્યું હતું. જે નિશ્ચિત જનસમૂહ વચ્ચે સાહિત્યને અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ પૂરું પાડવા સક્ષમ બન્યું. આમ, અખબારની સાથે રેડિયો, ટેલિવિઝન, ચલચિત્ર, વીડિયો-ઓડિયોના માધ્યમોએ જનમનોરંજન અને સંદેશા (સંસ્કાર ઘડતર કે જાહેરાત)ના માધ્યમોના વિકાસને બળ પૂરું પાડ્યું. ત્યારબાદ આધુનિક જગતમાં કમ્પ્યૂટરે તો ક્રાંતિ સર્જી અને તે જ ટૅકનોલૉજીનો ઉપયોગ કરીને ‘e’ જગતનો જન્મ થયો. આ માધ્યમોની સંસ્કૃતિએ એક આખી સંસ્કૃતિ ઊભી કરી જે ‘Media Culture’ તરીકે જણાતું થયું. આ યુગને ‘Information Age’ કે ‘Age of Human Communications’ તરીકે આપણે ઓળખવા લાગ્યાં. 20મી સદીમાં આ જ મીડિયા સંસ્કૃતિની શાખ વધતા તેનું નામાભિધાન Mass Media’ તરીકે થયું.

સમૂહ-માધ્યમ વિશે યશવન્ત શુક્લ યર્થાથ કહે છે કે, ‘સમૂહ-માધ્યમ એટલે વ્યાપક સમૂહ જીવનને ચોક્કસ હેતુ અને અભિગમથી આંદોલિત કરનારી પ્રવૃત્તિ.’(પૃ.78) આ સમૂહ માધ્યમો પર સરકારની સીધી સેન્સરશીપ હોય કે ન હોય; પરંતુ, તેના મૂળભૂત સ્વરૂપને જોતા જ આપણે કહી શકીએ કે અહીં ‘કોમ્યુનિટી સેન્સરશીપ’ સતત કામ કરતી હોય છે. આ વિશે યાસીન દલાલ કહે છે કે, ‘લોકમતના પ્રભાવ અખબાર કે માધ્યમોને અસર કરતો રહેતો હોય છે. જો કે, આ પ્રક્રિયા પરસ્પર છે એક તરફ, માધ્યમો લોકમતને ઘડે છે, તો બીજી તરફ, લોકમત માધ્યમો ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. આ ઉપરાંત બીજી સામાજિક પ્રક્રિયાઓ પણ માધ્યમોને પ્રભાવિત કરે છે.’ (પૃ.49) આમ, સમૂહ માધ્યમોમાં સાહિત્યની સફળતા જનસમૂહ જ નક્કી કરી શકે છે.

સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમ:

સમૂહમાધ્યમો અને સાહિત્યને છૂટા પાડીને અલગ અલગ વિચારણા કરવાનું કાર્ય આધુનિક સમયમાં જ શરૂ થયું જણાય છે. પૌરાણિક કે મધ્યકાલીન સમયમાં સાહિત્ય દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય કલા તરીકેનું જ સ્થાન પામી હતી. કાવ્ય-ગીતો ગાઈ શકાય તે માટે જ રચાતાં. પદ્યકથા-આખ્યાન-મહાકાવ્યો શ્રોતાઓને સાંભળવા માટે જ રચતાં હતાં. આખ્યાન તો ગાઈ તથા અભિનયસહિત રજૂ પણ થતા, તે પરંપરામાં કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકો ભજવવા માટે જ લખાતાં, તો પશ્ચિમમાં સૉફોક્લિસ કે શૅક્સપિયરનાં નાટકો વિશે પણ આ જ વાત કહી શકાય એમ છે. સાહિત્ય માટે વાચિક પરંપરા લેખિત સાહિત્ય કરતા વધુ પ્રભાવક હતી. આ પરંપરાએ જ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય કલા

ISBN: 978-81-944799-0-1

(Performing Arts)ને બળવતર બનાવી. કાવ્યમાં ઘૂંટાતા ભાવ સાથે શ્રોતાઓના ભાવો જોડતાં, લાગણીઓનું સંધાન થતું. કથાકાર ફક્ત ગાતો જ નહિ; પણ, અભિનય કરી જુદા જુદા ભાવોને અનુરૂપ રાગ, છંદ, ઢાળોને ઘોળીને કથા કહેતો, જેનું આસ્વાદન રસાદ્ર બનતું. ધીરે ધીરે સાહિત્ય દ્રશ્ય-શ્રાવ્યથી અલગ પડવા લાગ્યું અને સાહિત્ય વ્યક્તિનિષ્ઠ થવા લાગ્યું. હવે સાહિત્ય ખૂણામાં એકલા બેસીને કરવાના વાંચન પૂરતું સીમિત થવા લાગ્યું. ઓગણીસમી સદીમાં વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, સિનેમા, ટેલિવિઝન, રેડિયો વગેરે માધ્યમોનો પ્રસાર થતા દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય કલાનો પુન:યુગ આવ્યો.

જાણીતા સમૂહ માધ્યમોની ચર્ચા કરીએ તો, સૌ પ્રથમ મુદ્રણ યંત્રોની શરૂઆત થતા યાંત્રિક સમૂહ-માધ્યમને વેગ મળ્યો. ચોપાનિયા, અખબાર (વર્તમાનપત્રો), સામયિક, જાહેરખબરો વગેરે માધ્યમથી વિશ્વના ખૂણામાં રહેલી કોઈપણ માહિતી, જ્ઞાન કે સાહિત્યને વિશ્વના બીજા છેડે લઈ જવામાં સરળતાની શરૂઆત છે. એકથી વધારે નકલોના કારણે એક જ સાહિત્યનો અનેક લોકો દ્વારા આસ્વાદ શક્ય બન્યો. ઓગણીસમી સદીમાં થયેલાં ટેલિવિઝન અને રેડિયોના ઉદ્દભવ દ્વારા તો દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સીમિત કલાની વિધામાં એકદમ જ ઉબાળ આવ્યો. આ ઉપરાંત બીજી તરફ રંગભૂમિ જેવા દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમે પોતાની કલાને સમૂહ-માધ્યમ દ્વારા નીખારી હતી જેની અસર જો કે થોડા જ લોકો પ્રાપ્ત કરી શકતા. આ રંગભૂમિને પણ રેડિયો અને ટેલિવિઝને નવા પ્રાણ આપ્યાં. પ્રસ્તુતિકરણની આખા યુગમાં હવે કંઈ પણ વ્યક્તિગત ન રહેતા સમષ્ટિગત બન્યું. વર્તમાનપત્રોએ પણ રોજબરોજની ઘટનાઓ અને લેખો દ્વારા શબ્દના માધ્યમથી વિશાળ જનસમૂહને સ્પર્શવાળું લક્ષ્ય બખૂબી નિભાવ્યું; પરંતુ, આ માધ્યમની મર્યાદારૂપે વાંચવાની કુશળતા કે વિશિષ્ટ સજ્જતા તેને દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમની અભિવ્યક્તિની કલાની સ્પર્ધામાં પાછળ પાડ્યું. છતાં નવલકથા કે ટૂંકીવાર્તા જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપોને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય અખબારી માધ્યમે કર્યું. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, પ્રિયકાન્ત પરીખ, મહેશ યાજ્ઞિક, અશ્વિન ભટ્ટ, હરકિસન મહેતા જેવા લેખકો આ માધ્યમની જ દેણ છે. રેડિયો એ પણ સમૂહ-માધ્યમ તરીકે પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો. રેડિયો નાટિકા, ઉત્તમ વાર્તા-નવકલથાનું વાંચિકમ મહત્ત્વનું લેખાયું. વીનેશ અંતાણીની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘પ્રિયજન’નું રેડિયો પ્રસારણ એક અભિનવ સફળ પ્રયોગ હતો. તે પછી તો ઘણા સાહિત્યને આ માધ્યમે સાથ આપ્યો. યુવાવાણી જેવા કાર્યક્રમોમાં યુવા કવિઓની રજૂઆત, વાર્તાપઠન, અમૃતધારા અંતર્ગત ચિંતનાત્મક નિબંધો વગેરેની પ્રભાવતા સ્પર્શે છે. હસિત મહેતા સાહિત્યના માધ્યમ તરીકે સાહિત્યિક સામયિકો વિશે કહે છે, ‘સાહિત્યકૃતિ સામાયિક દ્વારા પ્રથમ વાર લોકો સુધી પહોંચે છે, એટલે સાહિત્યનું સામયિક માધ્યમનું પણ માધ્યમ બને છે. વળી સામયિક થતી જે-તે સાહિત્યે ટકવાનું-પ્રસરવાનું પણ છે. આથી અહીં માધ્યમ લેખે સામયિકની ભૂમિકા પણ એટલી જ અસરકારક રહે છે.’ (સાહિત્યિક સામયિકોનું આંતર બાહ્ય-પૃ.28)

દૂરદર્શનને પ્રભાવક સમૂહ-માધ્યમ તરીકેનું સ્થાન મળ્યું. સામાજિક નવલકથાઓમાં પિરસાતી સામગ્રી પ્રજાની રુચિને જગાવનારી બની. રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો; ચાણક્ય, બિરબલ, તેનાલી રામા જેવા જ્ઞાનવર્ધક અને સંસ્કાર ઘડતરના ઐતિહાસિક કાર્યક્રમોને પ્રજાના મનોરંજન સાથે જ્ઞાન વહેંચવાનું દુર્લભ કાર્ય સરળતાથી કર્યું. ગોવર્ધનરામની નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને રજનીકુમાર પંડયાની ‘કુંતી’ નવલકથા

ISBN: 978-81-944799-0-1

ધારાવહી રૂપે અવતરી. 'દેવદાસ, 'કંકુ', 'માનવીની ભવાઈ', 'પૃથિવીવલ્લભ' પરથી ફિલ્મો બની. આથી, કહી શકાય કે સમૂહમાધ્યમોએ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિઓને અવતરવાની અને અભિવ્યક્તિની અનોખી મોકળાશ આપી. જેમ માણસને સાહિત્યકલા વગર ચાલ્યું નથી અને ચાલવાનું પણ નથી તેવી જ રીતે સમૂહ-માધ્યમને પણ સાહિત્ય વગર ચાલવાનું નથી.

20મી અને 21મી સદીમાં સમૂહ માધ્યમે પોતાની દિશા અને માધ્યમ પણ બદલ્યું, એમ કહો કે માધ્યમનું ઉમેરણ કર્યું. 'ઇ' યુગના કારણે કોમ્પ્યૂટરના સાધન દ્વારા ઇન્ટરનેટના માધ્યમે 'e-book', 'e-Newspaper', 'e-Library', 'e-mail' વગેરે આવ્યાં. જેના દ્વારા એક સ્થાનનું સાહિત્ય સરળતાથી બીજા વ્યક્તિ પાસે સેંકડોમાં પહોંચતું થયું. એક જ સાહિત્યકૃતિના હજારો-લાખો વ્યૂઅર્સ થવા લાગ્યાં. સાહિત્યની બોલબાલા વધતી ગઈ. આ માધ્યમને હજુ વધુ વિસ્તૃતિકરણ 21મી સદીમાં 'સોશિયલ મીડિયા'ના પ્લેટફોર્મએ આપ્યું. હવે ફેસબુક, ટ્વીટર, ઇન્સ્ટાગ્રામ, હાઇક, વોટસઅપ, ટેલીગ્રામ દ્વારા આપણા પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનો વ્યાપ વધ્યો, તો બીજી તરફ નવા સર્જકોને પોતાની સર્જકતાને ખૂબ મોટા જનસમૂહ સુધી પહોંચવાની તક મળી. આજે આધુનિક-ઝડપી યુગમાં જનસમૂહની પણ પસંદગી બદલાય છે. પહેલાંના સમયમાં ઘર મનોરંજન માટે લોકો નવલકથા-નાટકનો ઉપભોગ કરતા; પરંતુ, આ ઝડપી યુગમાં સમયની અછત સંદર્ભે ટૂંકમાં ઘણું કહી દે તેવા સાહિત્યની બોલબાલા વધી. ટૂંકી કવિતા, ટૂંકીવાર્તા, લઘુકથા જેવાં લઘુ માધ્યમોનો વ્યાપ વધતો જાય છે. આ તો થઈ લેખિત કે વાંચિક સાહિત્યને જનસમૂહ સુધી પહોંચાડવાની વાત. હવેના યુગમાં ટેલિવિઝન અને રેડિયોથી પણ આગળ નીકળી Youtubeની ચેનલમાં 'Short film', 'Web series', 'fication', 'Lecture Series' જેવાં સ્વરૂપોએ હલચલ મચાવી છે. વ્યક્તિ પોતાને અનુકૂળ સમયે અને સ્થળે આ મનોરંજન માણી શકે છે. તેના માટે ન તો થિયેટરમાં જવાની જરૂર કે ઘરમાં નિયત સમયે ટેલિવિઝન કે રેડિયો સામે બેસવાની જરૂર. મોબાઈલ ટૅકનોલૉજીની આ ક્રાંતિએ સાહિત્યનો વ્યાપ અને સીમાઓને અગાધ બનાવી દીધી છે. છતાં આ દરેક માધ્યમની સેન્સરશીપ તો જનસમૂહ પાસે હોવાથી પીરસતા સાહિત્યની ગુણવત્તા બાબતનો વિકરાળ પ્રશ્ન તો મોં ફાડીને ઉભો જ છે. આ ઉપરાંત આ બધાં માધ્યમોમાં પીરસાતા સાહિત્યની ભાષા સંદર્ભે પણ શુદ્ધતા અને યોગ્યતાના પ્રશ્નો ઘણા છે. જોકે પ્રત્યાયનની ભાષા બની આ માધ્યમોએ પોતાનું કાર્ય બખૂબી કર્યું હોવાનું ચોક્કસ અનુભવાય છે.

સામૂહિક રીતે અનેક વ્યક્તિઓ તેની સાથે સંકળાયા અને સાહિત્ય વ્યક્તિનિષ્ઠ મટી સામૂહિક માધ્યમે પ્રસ્તુત થતું ગયું. આ સમૂહ-માધ્યમ દ્વારા ભાગવતના પ્રવચનો, લોકઉત્સવો, શૈક્ષણિક-વ્યવસાયિક-સર્જનાત્મક કે કલાવિષયક પ્રદર્શનો અને સાહિત્ય, નાટક-સિનેમા કવિસંમેલનોને પ્લેટફોર્મ અને ઓળખ મળી રહે છે. લોકભોગ્ય સાહિત્યની સમૂહમાધ્યમો દ્વારા પ્રસ્તુતિથી તે લોકજીવનને કે સમૂહજીવનને સ્પર્શનારા, માહિતી આપનારા, સમજ વધારનારા તથા તેમની ભાવસૃષ્ટિને સંકુચિત બનાવનાર કે વિસ્તૃત કરનાર બની રહે છે. આ સંદર્ભે કેતન મહેતા વિરોધાભાસી સ્થિતિને દર્શાવતા કહે છે કે, 'વ્યક્તિકેન્દ્રી સાહિત્યને સમષ્ટિકેન્દ્રી બનવા જતાં, પ્રેમચંદ કે મન્ટો જેવા પ્રથમ શ્રેણીના સાહિત્યકારો પણ સિનેમા માટે લખવા ગયા. એમણે લખ્યું પણ ખરું, તોય એ અજાણી ભૂમિમાં સ્થિર ન થઈ શક્યા.'(પૃ.69)

ISBN: 978-81-944799-0-1

અહીં એક બાબત ખાસ નોંધવી રહી કે, પુસ્તકનું વાંચન કરનાર ભાવક પોતાના અનુભવ અને કલ્પનાશક્તિથી દ્રશ્ય નિહાળે છે. લેખક કે સર્જકના શબ્દની તાકાતથી ભાવકની મનોભૂમિ પર દ્રશ્ય તાદ્રશ્ય થાય છે, શબ્દચિત્ર ઉપસે છે જેના ઉદાહરણ સ્વરૂપે પ્રેમંચદ, મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલના સર્જનને લઈ શકાય. જ્યારે હાલમાં ટેલિવિઝન કે સોશ્યિલ મીડિયાના માધ્યમને ભાવકના માનસપટ પર ચિત્ર ઉપસાવવાનો મોકો ઓછો મળતો જાય છે.

સમીક્ષાત્મક તથ્યો:

- સમૂહમાધ્યમોના સંચાલન પાછળ વિશાળતમ પ્રજાનું મનોરંજન, શિક્ષણ, સંસ્કારવર્ધનનું પરિબળ કામ કરતું હોવા છતાં આ ક્ષેત્ર સાથે ખાનગી કે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા હોવાથી રોજિંદા વપરાશી ઉત્પાદનોની જેમ, સંસ્કાર-કલા-સાહિત્યક્ષેત્રે સસ્તા અને સર્વભોગ્ય હોય તેવા સાહિત્યની બોલબાલા રહેવાની જે સમૂહમાધ્યમોની એક મર્યાદા તરીકે આલેખી શકાય. અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉછેર, શિક્ષણ, ઉંમર, સંસ્કારસિંચન કે કલારસો વગેરેના ભેદો વિના જ સર્વભોગ્ય સામગ્રી તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ મુખ્ય બની જાય છે. તદ્દન એવું પણ નથી કે હરીફાઈના યુગમાં આ માધ્યમો સંસ્કારનું પોષણ, સંવર્ધન, તંદુરસ્ત પ્રણાલીઓ અને વલણો લઈને પણ રચનાત્મકતા દર્શાવી જ શકે છે. આજના યુગમાં 'મ્હોતુ' જેવી વાસ્તવદર્શી વાર્તા કે 'તત્ત્વમસિ' જેવી ઘડતર કરનારી, દેશની સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરનારી નવલકથાઓ ઉપર અનુક્રમે 'શોર્ટ ફિલ્મ' કે 'રેવા' જેવું ચલચિત્ર મનોરંજન સાથે વિધેયક આદર્શો અને આશાવાદી માંગલ્યપૂર્ણ સંદેશાઓ રજૂ કરે જ છે.
- સમૂહમાધ્યમોમાં અભિપ્રાયો, માન્યતાઓ, પ્રેક્ષક કે ભાવકની લાગણીઓ જ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પાદકોનું બજાર ઊભું કરે છે. સમૂહમાધ્યમો મોટેભાગે દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો દ્વારા પિરસાતું સાહિત્ય પોતાના આસ્વાદકોના એક વર્ગને આકર્ષતું હોવું જોઈએ, એટલે કે તેનું લોકભોગ્ય હોવું પ્રથમ શરત બને છે.
- સમૂહ-માધ્યમનો ઉપયોગ કરી બહોળા જનસમૂહ સુધી પહોંચતું સાહિત્ય એકંદરે ભાવકની સ્વ-અનુભૂતિની સાથે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરતું હોય તો જ તે સાહિત્ય ટકી શકે. માનવીની સાહજિક નિજી સંતૃપ્તિ આ સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસાર માટે ઘણું ઉપયોગી થઈ શકે.
- સમૂહ-માધ્યમોને પીરસવા માટે સાહિત્યકાર-સર્જક સંપાદક તો જોઈએ; કારણ કે, સમૂહ-માધ્યમ સાધનમાત્ર છે. જ્યારે સાહિત્યનું સર્જન કરનાર, મનોરંજક કલાનો ઉદગાતા તેનો ખરું સંચાલકબળ છે; પરંતુ, સાહિત્ય ચિરંજીવી કે લોકપ્રિય બનશે કે નહીં તે ભાવક-પ્રેક્ષક નક્કી કરતો હોય છે.
- સમૂહ-માધ્યમો દ્વારા મળતી કલાની પ્રસ્તુતતા અને યોગ્યતા પર હરહંમેશ સવાલો થતા રહેવાના; કારણ કે સમૂહ-માધ્યમોની ચકાચૌંધમાં તે દર્શનને અને તેની ઝંખનાને દૂર કરી દે છે જેને સાધન તો મળે પણ સિદ્ધિનું કોઈ માપદંડ જળવાતું નથી.
- ભોગીલાલ ગાંધીના 'સમૂહ-માધ્યમ' (Mass Media) પરના લેખમાં તેઓ સાચું જ કહે છે કે, 'એક કવિએ આ સમૂહ-માધ્યમ દ્વારા પીરસાતા સાહિત્યને 'Instant Literature' તરીકે અત્યંત સુયોગ્ય રીતે

ISBN: 978-81-944799-0-1

ઓળખાવ્યું છે. તત્કાલ, વિના પ્રયાસે સમજાઈ જઈને સૌને ગળે ઉતરી જાય એવા સર્વભૌગ્યે શબ્દો, કથાવસ્તુ, પાત્રો, વિચારો, વલણો અને અનુભૂતિઓવાળું સાહિત્ય !' (પૃ.87)

- ભાષા સંદર્ભે મુદ્રિત સાહિત્યના પ્રમાણમાં અખબારોની ભાષા ઉતરતી અને કામચલાઉ અનુભવાય; પરંતુ, આજના ઇન્ટરનેટ યુગમાં સોશિયલ મીડિયાના માધ્યમે લખાતું-વંચાતું-પીરસાતું જે સાહિત્ય છે તેની ભાષા સંદર્ભે ચોક્કસ કશું પણ કહી શકાય નહીં. ભાષાના જાણકાર દ્વારા મૂકાયેલી પોસ્ટ ચોક્કસ ભાષા સંદર્ભે ધ્યાનાર્હ બને; પરંતુ, તે લોકભોગ્ય બને કે કેમ તે પ્રશ્ન. જ્યારે બીજી તરફ અનુભવજન્ય કે કાલ્પનિક સાહિત્ય સર્જકો દ્વારા મૂકાઈ અને લોકભોગ્ય બન્યાં પછી તેમની ભાષા સંદર્ભે ઘણા નિરાશાજનક પરિણામો સામે આવી શકે છે. આ સાથે સાહિત્યમાં લખાતી શિષ્ટ ભાષા દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમે બોલચાલની અને જનસમૂહને સરળતાથી ગળે ઉતરે કે સમજાય એવી હોવી સમૂહ-માધ્યમના પક્ષે તો અનિવાર્ય છે.

ઉપસંહાર:

હવે જ્યારે સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમ – દ્રશ્ય-શ્રાવ્યકલા બધા માધ્યમો અને કલા એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે ત્યારે પરિસ્થિતિ સર્જક માટે પણ બદલાઈ છે. આજના સામૂહિક માધ્યમોના વિકાસમાં ટૅકનિક અને ટૅકનોલૉજીનું જ્ઞાન મેળવવું, જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી અને તેના વિનિયોગ તરફ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરી સાહિત્યની પ્રસ્તુતિ કરવી યોગ્ય ગણાય. બંનેનો સમન્વય જ જનસમૂહ સુધી સાહિત્યને પહોંચાડવા સક્ષમ છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

- **ગ્રંથ:**
  1. સાહિત્ય અને સમૂહ-માધ્યમો - પ્રીતિ શાહ
  2. કૅમેરાની આંખે સાહિત્ય - દૃષ્ટિ પટેલ
  3. સાહિત્ય - વિનોબા
  4. સાહિત્યિક સામયિકો -સંપા. હસિત મહેતા
- **સામયિક:**
  1. સમૂહ-માધ્યમ (Mass-Media) - ભોગીલાલ ગાંધી
     (પરબ : જાન્યુઆરી વર્ષ ૧૯૬૫, પૃ. ૮૦ થી ૯૦)
  2. સાહિત્યને સમૂહમાધ્યમ કહી શકાય ? - યશવન્ત શુક્લા
     (બુદ્ધિપ્રકાશ : જાન્યુઆરી વર્ષ ૧૯૭૮ પૃ. ૩૬ થી ૩૭)
  3. સમૂહમાધ્યમ અને સાહિત્ય - કેતન મહેતા
     (પરબ : એપ્રિલ-મે વર્ષ ૧૯૮૫ પૃ. ૬૮ થી ૬૯)
  4. વિકાસશીલ દેશોમાં સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા – ડૉ. યાસીન દલાલ
     (શબ્દસૃષ્ટિ : સપ્ટેમ્બર વર્ષ ૧૯૮૮ પૃ. ૪૭ થી ૫૯)
  5. સમૂહ માધ્યમો, ભાષા અને સાહિત્ય - કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

ISBN: 978-81-944799-0-1

(પરબ : જૂન ૧૯૯૮ પૃ. ૨૨ થી ૨૮)

6. સાહિત્યકૃતિ પરથી બનેલી ગુજરાતી ફિલ્મો - કાર્તિકેય ભટ્ટ

(અધીત બેતાળીસ, પૃ. ૬૦ થી ૬૭)

ISBN: 978-81-944799-0-1

"સાહિત્ય અને ફિલ્મ :એક અવિનાભાવી સંબંધ"

Dr. Satish T. Chauhan, Associate Professor, P.R.B. Arts & P.G.R. Comm. College, Bardoli

ABSTRACT

સાહિત્ય અને સિનેમા : એક અવિનાભાવી સંબંધ

વર્તમાન સમયમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનાં વિકાસ સાથે મુદ્રણ અને વિજાણુ માધ્યમોએ સમૂહ પ્રત્યાયનને વેગવાન બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ઇ.સ. ૧૪૫૬માં પ્રિન્ટીંગ પ્રેસની શરૂઆત થયા બાદ ૧૯મી સદીમાં ટેલિગ્રાફ, ટેલિફોન, રેડિયો, સિનેમા વગેરેનો ઉદભવ થયો. ત્યારબાદ વીસમી સદીમાં ફિલ્મ, ટેલિવિઝન અને ઇન્ટરનેટ વગેરેનો જાદુ છવાયો. આજે ૨૧મી સદીનાં જ્ઞાન-માહિતી વિસ્ફોટ યુગમાં હાઈટેક સમાજનો જન્મ થયો છે એમ કહી શકાય. ૧૯મી સદીનાં પ્રારંભે યુરોપ અને ધીમે ધીમે સમગ્ર વિશ્વમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો વિકાસ, શહેરીકરણ, વૈશ્વીકરણ, આધુનિકીકરણ થકી સમગ્ર માનવ સમાજનું ચિત્ર જ સમૂળગુ બદલાઈ જવા લાગ્યું હતું. ૧૫મી સદીમાં ગુટનબર્ગે કરેલી મુદ્રણની શરૂઆત બાદ છાપખાનાની શોધ થવાની સાથોસાથ તાર-ટપાલ, ટેલિફોન, રેડિયો, અવાક-સવાક ફિલ્મો, ટી.વી. અને અંતે ઇન્ટરનેટે માનવીનાં ઘરઆંગણે સમગ્ર દુનિયાને ખડી કરી દીધી. માનવજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો પર નાટક, અખબાર, રેડિયો, ટી.વી., ફિલ્મ જેવા સમૂહ માધ્યમોનો સર્વાધિક પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. સમૂહમાધ્યમો થકી માનવી ખરા અર્થમાં વિશ્વમાનવ બન્યો.

વેબસ્ટર ડિક્શનરી મુજબ, "માધ્યમ એટ કશુંક જે મધ્યસ્થી કરે અથવા પ્રત્યાયનનું સાધન જે સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચે તે." ભગવદ ગો મંડળ મુજબ "માધ્યમ એટલે સંચાર કે વિનિમય માટે વચ્ચે વાપરવાનું સાધન કે વાહન" એવો અર્થ તારવી શકાય. ટૂંકમાં, "પરસ્પર વ્યવહારનું સાધન એટ્લે માધ્યમ". કાળક્રમે માધ્યમનો સમૂહ પ્રત્યાયન માટે વપરાતું સાધન એવો અર્થ પ્રચલિત બન્યો. હિન્દી વિશ્વકોશ ભાગ-૧૨માં આપેલી 'જનસંચાર'ની વ્યાખ્યા અનુસાર, "તાલીમી વિશેષજ્ઞો દ્વારા એક વિશાળ ભૂમિખંડમાં ફેલાયેલા, વિસ્તૃત જનસમૂહને માહિતીનું પ્રત્યાયન કરવાની ક્રિયાને સમૂહ પ્રત્યાયન કહેવામાં આવે છે. તેને જટિલ, સંગઠિત તેમજ પ્રૌદ્યોગિક સાધનો જેવા કે ટેલિવિઝન, રેડિયો, ચલચિત્ર, અખબારો, પુસ્તકો વગેરે લોકમાધ્યમો દ્વારા સંપન્ન કરવામાં આવે છે." ગુજરાતી વિશ્વકોશ મુજબ "સમૂહ માધ્યમો એટ્લે વિશાળ સમુદાય સુધી જ્ઞાન, માહિતી કે મનોરંજનનું પ્રત્યાયન કરતાં સાધનો". વાસુદેવ મહેતાનાં મતે, "સમૂહ માધ્યમ ટેલિફોન, તાર કે ટપાલનાં જેવું વ્યક્તિગત સંદેશનું સાધન નથી પણ સમૂહનાં ચિત્તને પકડતું માધ્યમ છે." ટૂંકમાં, સમૂહ પ્રત્યાયનનાં સાધનો એટલે સમૂહ માધ્યમો.

હવે આપણે માનવીને મળેલ અણમોલ વિરાસત સમા સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનું ફરજંદ ફિલ્મની સમૂહ માધ્યમ તરીકે વિગતવાર ચર્ચા કરતાં પહેલાં સાહિત્ય એટલે શું? અને ફિલ્મ એટલે શું? એ સમજી

ISBN: 978-81-944799-0-1

લઈએ. क्षणे क्षणे यन्नवता मुपैति तदेव रूपं रमणीतायाः| જમાને જમાને, કવિએ કવિએ, કૃતિએ કૃતિએ નિરનિરાળાં રૂપો ધારણ કરતી આવતી કવિતા (સાહિત્ય)ને કોઈ વ્યાખ્યાના ચોક્ઠામાં બાંધી દેવી સરળ નથી. ‘साहित्य संगीत कला विहीन: साक्षात पशु पुच्छविषाणहीन:|’ સંસ્કૃતાચાર્ય ભર્તૃહરિની સાથોસાથ ભામહ સાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, ‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम| તો આચાર્ય મમ્મટે तददोषौ, शब्दार्थौ, सगुणावनलंकृति पुन: क्वापि| એવી વ્યાખ્યા આપી છે. અંગ્રેજ સાહિત્યકાર પ્રો. એબરક્રોમ્બીનાં મતે, “Literature is an art in which expression is sought through language.” તો મેથ્યુ આર્નોલ્ડના મતે “Literature is a criticism of life.” આમ, સાહિત્ય શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. सहित्यस्य भावम इति साहित्यम| ટૂંકમાં, શબ્દ અને અર્થનું સહિતત્વ એટ્લે સાહિત્ય. સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય માટે ‘કાવ્ય’ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

વેબસ્ટર ડિકશનરી મુજબ, સાહિત્ય એટલે, સ્થાયી મૂલ્યનું, ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનું અને મહાન ભાવાત્મક પ્રભાવશાળી લખાણ.” એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા મુજબ સાહિત્ય એટલે, “સર્વોત્તમ વિચારની સર્વોત્તમ લિપિબધ્ધ અભિવ્યક્તિ”. સાહિત્યમાં ઊર્મિ, વિચાર અને કલ્પનાનો ત્રિવેણીસંગમ રચાય છે. સાહિત્ય માનવજીવનની આત્મકથાની સાથોસાથ સમાજનું દર્પણ પણ છે. ટૂંકમાં સાહિત્ય એટલે વાણીની, ભાષાની અભિવ્યક્તિ સાધવાની કલા.

સાહિત્યની વિભાવના બાદ ફિલ્મ એટલે શું? એ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો, ફિલ્મ એ લોકશિક્ષણનું પ્રબળ માધ્યમ છે. મનોરંજનનું એકમાત્ર સસ્તું, સરળ સાધન હોવાને નાતે ફિલ્મ એક અત્યંત સબળ સમૂહ માધ્યમ (Mass Media) બની રહે છે. ફિલ્મ એ સમૂહભોગ્ય કલા છે. ફિલ્મ એ વીસમી સદીની કલા (Art of 20th Century) તરીકે ઓળખાય છે અને તેનો પ્રેક્ષકવર્ગ અતિ વિશાળ છે. Cinema is everything. Literature, sculputure, music, painting, everything. સર્ગેઈ આઇઝેનસ્ટાઇનના મતે, “સિનેમા એ ખરેખર તો સહોપસ્થિતિની કલા છે.” (Cinema is a above all an art of juxtaposition). સત્યજિત રાયનાં મતે, A film is a picture, a film is words, a film is movement, a film is drama, a film is music, a film is a story, a film is a thousand expressive and visual details. ફિલ્મની દુનિયા એ સ્વપ્નોની દુનિયા છે. વાસ્તવિક જીવનમાં ન જોવા મળતુ વિવિધ પ્રકારનું મનોરંજન ફિલ્મનાં મધ્યમથી જોવા-માણવા મળે છે. ફિલ્મ એ દિગ્દર્શકની કલ્પનાનું પરિણામ માત્ર છે. ફિલ્મ નિર્માણમાં ચિત્રકલા, ફોટોગ્રાફી, સંગીત, નૃત્ય, સ્થાપત્ય, લોકસાહિત્ય જેવી Performing Arts & Fine Artsની કલાઓનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. આથી કહી શકાય કે, “ફિલ્મ લલિતકળાઓનું કોલાજ છે. – સંગમતીર્થ પણ છે.” જીવનનાં અનેક રહસ્યોને અનોખી રીતે ઉજાગર કરતી ફિલ્મ (સિનેમા) હવે વિશ્વબજારમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. ફિલ્મ અભિવ્યક્તિની પણ કળા છે. કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, આત્મકથા, સંસ્મરણો, રેખાચિત્રો, ડાયરી જેવા સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો ઉપયોગ ફિલ્મે કર્યો છે.

“કલ્પના અને વાસ્તવનો સુમેળ સાધતું સામાન્ય વ્યક્તિ માટે મનોરંજન માણવાનું સૌથી પ્રભાવક વીજાણુ સમૂહ માધ્યમ ફિલ્મ છે.” આબાલવૃદ્ધને આનંદ પમાડવાની સાથોસાથ સંદેશ આપવાનું કામ પણ ફિલ્મોએ કર્યું છે. ૨૧મી સદીનાં એક આગવા કલા પ્રકાર તરીકે ફિલ્મે મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુજરાતી

ISBN: 978-81-944799-0-1

વિશ્વકોશ મુજબ, "ચલચિત્ર એટલે લોકરંજન અને લોકશિક્ષણને લગતું કચકડામાં મઢાતું દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ," પ્રીતિ શાહનાં મતે, "આજે ચલચિત્ર સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિના કોઈપણ સ્વરૂપ જેટલું જ આદરપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે. એમાં સતત શોધાતી રહેતી નવી યાંત્રિક સામગ્રી અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિને કારણે ચલચિત્ર એ પ્રબળ સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ પણ બન્યું છે." દ્રષ્ટિ પટેલનાં મતે, "થિયેટરમાં બેસી, દ્રશ્ય અને ધ્વનિથી સર્જાતી ભ્રામિક છતાં વાસ્તવિકતાના આધાર પર કંડારાયેલી, નિશ્ચિત સમયગાળા દરમ્યાન પોતાનામાં એકાકાર કરી દેતી, સ્થળ-સમયનું ભાન ભૂલાવી દેતી સિનેસૃષ્ટિ નિ:શંક પ્રત્યાયનનું અત્યંત શક્તિશાળી માધ્યમ છે". ફિલ્મ ઇતિહાસકાર સ્કોટ ઈમેન લખે છે કે, "કેટલાંક માટે ફિલ્મ કલા, વિજ્ઞાન અને શાળા શિક્ષણ એમ એકમાં અનેક છે." ફિલ્મ એ આધુનિક ટેક્નોલોજીથી સજ્જ પ્રબળ સમૂહ માધ્યમ છે. ફિલ્મનુ માધ્યમ અતિ વિશાળ છે જે વિવિધ કળાઓને પોતાનામાં સમાવી લે છે. Film holds a special position among the arts. It can include all of than literature, poetry, drama........ older arts.

"સિનેમા વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનું સંતાન છે. જેનો ઉછેર સરસ્વતીનાં કૃપાપાત્ર એવા ફિલ્મ સર્જકો દ્વારા થયો છે. સિનેમા કોઈ એક વ્યક્તિની શોધ નથી. સિનેમા તો અનેક વ્યક્તિઓનાં અનેક પ્રયત્નોનું ફળ છે." આજે વિજ્ઞાન અને તથા ટેક્નોલોજીએ સિનેમાનો દેહ ઘડ્યો છે તથા ફિલ્મ સર્જકોએ પોતાની કલ્પનાશક્તિ થકી તેમાં પ્રાણ પૂર્યા છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી ફિલ્મનાં માધ્યમની વિશેષતા વર્ણવતાં જણાવે છે કે, "ચિત્રપટની કલા તો એના હરકોઈ પાત્રની એકાદ મુખમુદ્રા ઉપર, એકાદ અંગમરોડની અંદર, એકાદ નયનપાતમાં, એકસામટા કૈંક મનોભાવો મૂકી આપે છે. વાર્તાલેખકને એ એક જ પલકારનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. રેડિયો, ફિલ્મ અને ટેલિવિઝન આધુનિક યુગનાં પ્રચાર શાસ્ત્રો તરીકે કામિયાબ રહ્યા છે, સાથે જ સાહિત્યમાં માધ્યમ તરીકે પણ તેનો અસરકારક ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. ફિલ્મનો પહેલવહેલો ઉપયોગ Louis Daguerre દ્વારા થયો હતો. થોમસ આલવા એડિસનના કેમેરામેન એડવિન પોર્ટરે એનાં સંસ્કરણો કરીને, 'ગ્રેટ ટ્રેન રોબરી' નામની ફિલ્મ બનાવી હતી ત્યારથી ફિલ્મયુગનો આરંભ થયાનું મનાય છે. ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૮૯૫નાં રોજ પેરિસનાં ગ્રાન્ડ કાફેમાં લુમિયેર બંધુઓએ વિશ્વની સૌપ્રથમ ફિલ્મ દર્શાવી. એનાં બીજા જ વર્ષે ૭ જુલાઇ, ૧૮૯૬નાં રોજ ભારતમાં મુંબઈમાં કાલાઘોડા પાસે આવેલી વોટસન હોટલમાં ફિલ્મના પ્રથમ શોનું આયોજન થયું હતું. ૧૮ મે, ૧૯૧૨નાં રોજ રજૂ થયેલી વિદેશી ફિલ્મની પૂરક ફિલ્મ 'પુંડલિક' ભારતની પ્રથમ કથાત્મક ફિલ્મ ગણાય છે. ત્યારબાદ ૩ મે, ૧૯૧૩માં ધૂંડીરાજ ગોવિંદ ફાળકેએ બનાવેલી 'રાજા હરિશ્ચંદ્ર' ભારતની સર્વપ્રથમ કથાત્મક ફિલ્મ બની. આ ફિલ્મથી ભારતમાં સાચા અર્થમાં ભારતીય સિનેમાનો આરંભ થયો અને જ્યારે દાદાસાહેબ ફાળકે ભારતીય ફિલ્મજગતના પિતા તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા. ૧૪મી માર્ચ, ૧૯૩૧નાં રોજ મેજેસ્ટિક સિનેમામાં રજૂ થયેલી અરદેશર ઈરાની નિર્મિત 'આલમઆરા' ફિલ્મ ભારતની સૌપ્રથમ સવાક ફિલ્મ બની. જ્યારે ગુજરાતી ચિત્રપટ-બોલપટનો ઉદય સાગર મુવીટોનનાં દિગ્દર્શક નાનુભાઈ વકીલ રચિત ૯ એપ્રિલ, ૧૯૩૨નાં રોજ પ્રદર્શિત થયેલી 'નરસિંહ મહેતા' નામક ફિલ્મથી થયો હતો એમ મનાય છે. દર વર્ષે ભારતમાં લગભગ ૧,000 જેટલી ફિલ્મો

ISBN: 978-81-944799-0-1

બનતી હોય છે. એમાંથી ૬૦૦ જેટલી ફિલ્મો દક્ષિણ ભારતની ચાર ભાષાઓ તમિળ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ ભાષામાં પ્રતિવર્ષ બનતી હોય છે.

ભારતમાં ૧૯૧૩થી શરૂ થયેલી મૂંગી ફિલ્મોનાં દોર બાદ કાલાનુક્રમે તેમાં ફેરફાર થતાં મનોરંજનનું સાધન બનતી ગઈ. ડો. રામમનોહર મજાકમાં કહેતા કે, “ભારતીય એકતાનું એક પ્રતીક ફિલ્મ છે. દેશનાં કોઈપણ ખૂણે જાઓ, હિન્દી ફિલ્મ જોવા મળવાની જ. ફિલ્મ થકી પરંપરાગત સમૂહ માધ્યમોના અસ્તિત્વ પર થોડો ખતરો ઊભો થયો છે. ફિલ્મ એ અત્યંત શક્તિશાળી સમૂહ માધ્યમ છે, તેનો વ્યાપ ઘણો વિશાળ છે. આજે સિનેમા (ફિલ્મ) એ જે નવી સંસ્કૃતિ સર્જી એને સમૂહ સંસ્કૃતિ (Mass Culture) તરીકે પણ ઓળખી શકાય. આમ ફિલ્મોએ માનવીની જીવનદ્રષ્ટિ કેળવવામાં અને જીવનમૂલ્યોનાં ઘડતરમાં વત્તેઓછે અંશે ફાળો આપ્યો છે. અંતે, જોઈએ તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની અવનવી વાતોને અન્ય વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવા મથતો હોય છે. આ માનવસહજ પ્રક્રિયામાંથી જે મથામણ અને પુરુષાર્થ પાંગર્યો તેમાંથી એક તરફ સાહિત્ય સર્જાયું તો બીજી તરફ સમૂહ માધ્યમોએ આકાર લેવા માંડ્યો. રેડિયો, ટેલિવિઝન, ફિલ્મ, પત્રકારત્વ જેવા સમૂહ માધ્યમો Mass Mediaનો વિકાસ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનાં આધારે થવા લાગ્યો.

સાહિત્ય અને ફિલ્મ એટલે શું? એની વિભાવનાની સ્પષ્ટતા કર્યા બાદ આપણે આ બંને કલાઓ વચ્ચે રહેલા અવિનાભાવિ સંબંધની ચર્ચા કરીશું. પુસ્તક એ સમૂહ પ્રત્યાયનનું સૌથી જૂનું માધ્યમ છે તો ફિલ્મ એ પ્રત્યાયનનું આધુનિક ટેક્નોલોજીથી સજ્જ માધ્યમ છે. સાહિત્ય અને ફિલ્મ આમ આદમીને માહિતી અને આનંદ આપવાની સાથોસાથ જીવનમૂલ્યો તરફ પણ દિશાનિર્દેશ કરે છે. સાહિત્ય અને ફિલ્મ બંને સ્વતંત્ર કલાપ્રકારો છે. સામાન્ય જનસમાજમાં સાહિત્ય કરતાં ફિલ્મની અસર વધુ જોવા મળે છે. સાહિત્ય સીમિત વર્ગ સુધી જ પહોંચ્યું છે જ્યારે ફિલ્મને અઢળક પ્રેક્ષક વર્ગ મળ્યો છે. સાહિત્ય અને ફિલ્મ બંને એક સર્જન પ્રક્રિયા છે, પણ બંનેની લોકો સુધી પહોંચવાની દિશા અલગ અલગ છે. સાહિત્ય અને ફિલ્મ વચ્ચેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ તેનાં ઉગમકાળથી જ ચાલ્યો આવે છે. ફિલ્મ એ સર્વકલાઓનું સમન્વય સ્વરૂપ છે અને તેનો સૌથી વિશેષ સંબંધ સાહિત્ય સાથે રહ્યો છે. ગિરીશ કાસરવેલ્લી જણાવે છે કે, “The Cinema was quite simply considered mere extension of literature.” સાહિત્યમાં લખાયેલા શબ્દની અવેજીમાં ફિલ્મમાં કેમેરાને મૂકવામાં આવે છે એટલે કે દ્રશ્ય ઘડવાનું કાર્ય સાહિત્યના માધ્યમમાં શબ્દ કરે છે એ જ દ્રશ્ય ઘડવાની પ્રક્રિયા ફિલ્મમાં કેમેરા દ્વારા થાય છે. આમ, બંને વચ્ચેનો સંબંધ સામસામેના છેડાનો નહીં પણ પૂરક અને પ્રોત્સાહક રહ્યો છે. સાહિત્યકલા એ વ્યક્તિગત સર્જન છે જ્યારે ફિલ્મકલા સામૂહિક સર્જન છે, સાથે જ અત્યંત જટિલ પ્રક્રિયા પણ છે. સાહિત્ય અને ફિલ્મ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે, ફક્ત તેમાં માધ્યમનો જ ભેદ રહ્યો છે. ફિલ્મ પણ સાહિત્યની જેમ જ વિવિધ માનવીય વૃત્તિઓ, સંવેદનો, લાગણીઓને રજૂ કરવાનું કાર્ય કરે છે. સાહિત્ય જે વાત શબ્દો થકી કરે છે તે વાતને ફિલ્મ દ્રશ્યો વડે રજૂ કરે છે. આમ, સાહિત્ય કાગળ પર લખાયેલી ફિલ્મ છે તો ફિલ્મ કેમેરાથી કંડારાયેલ સાહિત્ય છે એમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી.

ISBN: 978-81-944799-0-1

સાહિત્ય અને ફિલ્મ આ બંને કલાઓએ સામાન્ય જનસમુદાય પર એક અનેરું કામણ કર્યું છે. બંને કલાઓનો વિષય માનવજીવનનાં નિરૂપણનો રહ્યો છે, અને બંને કલાઓ માનવજીવનને તેની તમામ સંકુલતાઓ સાથે રજૂ કરે છે. આમ, રૂપાંતરણની સર્જનાત્મક પ્રક્રિયાથી આ બંને કલાઓનું પારસ્પરિક મિલન શક્ય બને છે. જ્હોન હેરિંગ્ટનનાં મતે, "કુલ બનેલી ફિલ્મોમાંથી ત્રીજા ભાગની ફિલ્મો નવલકથાઓ પરથી બની છે. વળી, જો એમાં નવલિકા, નાટક, મહાકાવ્ય જેવા અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપો પરથી બનેલી ફિલ્મોનો સમાવેશ કરીએ તો લગભગ પાંસઠ ટકા જેટલી ફિલ્મો સાહિત્યકૃતિઓ પરથી બનેલી હોય છે. નામી-અનામી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોની વિવિધ કૃતિઓ પરથી બનેલ ફિલ્મોની યાદી જો તપાસવા બેસીએ તો ઢગલેબંધ પાનાઓ ભરાય. અહીં, મુખ્ય-મુખ્ય સાહિત્યકારોની વિવિધ ભાષાઓમાં સર્જાયેલી કૃતિઓ પરથી બનેલ ફિલ્મની ઝલક પર એક દ્રષ્ટિપાત કરી લઈએ. ગુજરાતી ભાષાનાં સાહિત્યકારો અને તેમની કૃતિઓ પરથી બનેલ ફિલ્મ વિશે સૌપ્રથમ નજર કરીએ તો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથા, પ્રભુલાલ દ્વિવેદીની વડીલોનાં વાંકે, ગાડાનો બેલ, કનૈયાલાલ મુનશીની પૃથિવીવલ્લભ, ગુણવંતરાય આચાર્યની અલ્લાબેલી, કાદુ મકરાણી, ચુનીલાલ મડિયાની અભુ મકરાણી, અંતઃસ્ત્રોતા, લીલુડી ધરતી, ઈશ્વર પેટલીકરની જન્મટીપ, મેઘાણીની માણસાઈના દીવા, ઓળીપો, વહુ અને ઘોડો, રમણ નીલકંઠની રાઈનો પર્વત, મધુરાયની સંતુ રંગીલી, કિમ્બલ્સ રેવન્સવૂડ, હરકિશન મહેતાની જોગ સંજોગ, પ્રવાહ પલટાયો, વર્ષા અડાલજાની મારે પણ એક ઘર હોય, ચિનુ મોદીની જાલકા, જયંત ખત્રીની ધાડ, ખીચડી, દર્શકની ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી, પન્નાલાલ પટેલની માનવીની ભવાઇ, મળેલા જીવ, કંકુ જેવી કૃતિઓ પરથી સુંદર કલાત્મક ફિલ્મો બની છે.

બંગાળીમાં વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શરદચંદ્ર, પ્રેમેન્દ્રનાથ મિત્ર, સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, મહાશ્વેતાદેવી, તારાશંકર બંદોપાધ્યાય, બિમલ મિત્ર, શંકર જેવા સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પરથી તો હિન્દીમાં ફણિશ્વરનાથ રેણુ, ધર્મવીર ભારતી, પ્રેમચંદ, મોહન રાકેશ, કમલેશ્વર, નિર્મલ વર્મા, ગજાનન માધવ જેવા સાહિત્યકારો તો પંજાબી સાહિત્યકારો ખુશવંતસિંહ, અમૃતા પ્રીતમ, રાજેન્દ્રસિંહ બેદી જેવા સર્જકોની કૃતિઓ પરથી પણ અદભૂત ફિલ્મો બની છે. ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યકારો ચેતન ભગત, ઝુમ્પા લાહિરી, આર. કે. નારાયણ જેવા અનેક સાહિત્યકારો તથા વિદેશી ભાષાનાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારો જેવા કે ગુસ્તાવ ફ્લોબેર, જેમ્સ જોયસ, દોસ્તોયવ્સ્કી, લિયો ટોલ્સટોય,, એંટન ચેખોવ, શેક્સપિયર, ઈબસન, ઈ. એમ. ફોસ્ટર, જેન ઓસ્ટીન, ચાર્લ્સ ડીકન્સ, ઑ હેનરી વગેરેની સાહિત્યકૃતિઓ પરથી પણ સુંદર ફિલ્મો બની છે. આમ, "વિશ્વનાં ખૂણેખૂણે આજે ગંભીર પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ફિલ્મોનું નિર્માણ થવા માંડ્યુ છે. જે થકી આપણાં પરિવેશમાંથી ઉપજેલા દુ:ખદર્દ ખૂબ સાહજિકતાથી આપણી સમક્ષ લાવી શકાય છે. વિશ્વમાં રેનુઆ, ફૈલિની, ગોદાટ, વિસ્કૌતી, બર્ગમેન, કુરાસોવા, સત્યજિત રાય, તારકોવ્સ્કી, સ્પીલબર્ગ જેવા નિર્દેશકોએ સાહિત્ય અને સિનેમાના ઉત્તરોતર વિકસી રહેલ અંતરંગતાને પુષ્ટ કરી આપી છે. તો ભારતમાં ઋત્વિક ઘટક, ગુરુદત્ત, શ્યામ બેનેગલ, ગોવિંદ નિહલાની, સુધીર મિશ્રા, કેતન મહેતા, બાસુ ચેટરજી, ગુલઝાર, મૃણાલ સેન, મણિ કૌલ, ગિરીશ

ISBN: 978-81-944799-0-1

કારનાડ, ટી.પી. રેડ્ડી, સત્થુ જેવા નિર્દેશકોએ સિનેમાની સાહિત્યિક પરંપરાને આંદોલનનાં રૂપમાં આગળ વધારી છે એમ કહી શકાય.”

ભારત અને સમગ્ર વિશ્વમાં સિનેમાનાં માધ્યમ થકી મૂળરૂપમાં સુંદર ન હોય એવી સાહિત્યકૃતિઓનું ફિલ્માંકન પણ થયું છે અને ફિલ્મ થકી તે સાહિત્યકૃતિ સુંદર નીવડી હોય એવું પણ બન્યું છે. સારા દિગ્દર્શક થકી સાહિત્યકૃતિ આધારિત ફિલ્મ દ્વારા સમગ્ર જનમાનસને ફિલ્મની અસલી તાકાતનો પરચો મળ્યો હોય એવા કિસ્સાય નોંધાયા છે. દા.ત. ભીષ્મ સહાની રચિત ‘તમસ’ નવલકથા. ક્યારેક એનાથી ઊંધું પણ બને છે કે કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ પરથી સર્જાયેલી ફિલ્મો અત્યંત નબળી સાબિત થઈ હોય એવું પણ બને છે. ઓસ્કાર એવોર્ડ વિજેતા દિગ્દર્શક Ang Lee જણાવે છે કે, “Perhaps that is the difference between a good story teller and a quality filmmaker. Not just laugh and cry. I want to make my audience think and feel.” આમ, સાહિત્ય કૃતિનું ફિલ્મરૂપે થતું રૂપાંતરણ એ માત્ર શબ્દનું દ્રશ્યમાં થતું રૂપાંતરણ નથી પરંતુ તેમાં ફિલ્મસર્જક્નો દ્રષ્ટિકોણ પણ ભળતો હોય છે. તેથી આ રૂપાંતરણ એ નવસર્જન છે એમ માની શકાય. જ્યોર્જ બ્લુસ્ટોન યોગ્ય જ કહે છે કે, He (filmmaker) is not a translator for an established author, but a new author in his own right”.

માર્શલ મેકલુહાન જણાવે છે કે, The close relation .... between the reel world of film and the private fantasy experience of the printed word is indispensable to our western acceptance of the film form... Film, both in its reel form and in its scenario, or script form, is completely involved with book culture.” સાહિત્ય અને ફિલ્મ બંને માધ્યમોમાં રહેલા તફાવત વિશે ચર્ચા કરતા પ્રીતિ શાહ નોંધે છે કે, ચલચિત્ર અને સાહિત્યનો સંબંધ ઘણો વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે. ચિત્રપટ જ્યારથી બોલપટ બન્યું અને એમાં વાર્તાકથનની કલા પ્રવેશી ત્યારથી ફિલ્મ સાથે સાહિત્યનું સાયુજ્ય સાધવાના પ્રયાસો થતાં રહ્યા છે. ક્યારેક આવું સાયુજ્ય મિથ્યા કે ભ્રામક હોય છે. આમ છતાં કથનાત્મક (Narrative) ચલચિત્ર અને લિખિત કથનપ્રધાન સાહિત્ય વચ્ચે એક પ્રકારનો ઘરોબો જોવા મળે છે”. દ્રષ્ટિ પટેલ માને છે કે, મહાન સાહિત્યકૃતિઓનું વાંચન અનુગામી યુગોમાં પૂર્વવત રહેશે નહિ ત્યારે કોઈ સમર્થ દિગ્દર્શક નાટક, ચલચિત્ર કે ધારાવાહિકરૂપે એ સાહિત્યકૃતિને પસંદ કરીને પોતાની યુગદ્રષ્ટિથી રજૂઆત કરે તો મૂળ કૃતિ અનુગામી યુગનાં ભાવકો સુધી પહોંચાડવામાં સુગમતા વધે.” અંતે, વર્તમાન સમયમાં ટેલિવિઝન અને સસ્તાં મનોરંજનની ભરમાર વચ્ચે વાંચનથી વિમુખ થઈ રહેલા ભારતીયને સાહિત્યનાં સુંદર અને કલ્પનાપૂર્ણ જગત સાથે જોડવાનું અદભુત કામ ફિલ્મ કરી રહ્યું છે. વિવિધ કળાઓના સંગમસ્થાન સમી ફિલ્મો “માનવમનનાં સંવેદનો અને આંતરિક માનસિક પ્રક્રિયાઓને” પણ વ્યક્ત કરે છે.

-: સંદર્ભ ગ્રંથો :-

૧. દ્રષ્ટિ પટેલ : કેમેરાની આંખે સાહિત્ય

૨. ડો. હીરેન્દ્ર પંડ્યા : નવલકથા અને સિનેમા

ISBN: 978-81-944799-0-1

૩. જય વસાવડા – સાહિત્ય અને સિનેમા.

૪. મહીપતસિંહ રાઓલજી – સાહિત્ય અને સિનેમાનો અનુબંધ

૫. અભિજીત વ્યાસ – ફિલ્મ સર્જન પ્રક્રિયા.

૬. અમૃત ગંગર – સિનેમા વિમર્શ

૭. અમૃત ગંગર – રૂપાંતર ૮. પ્રતિભા ત્રિવેદી – ફિલ્માંતર

"સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ, લગ્નનો દરજ્જો અને વ્યવસાયના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ"

Vrunda K. Thaker, M.Phil. Scholar, Department of Psychology, Children's University, Gandhinagar (Guj.)

ABSTRACT

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता |

यत्रेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ||

પૌરાણિક યુગથી ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓને શક્તિનો સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. ભારતની લોકશાહી એ વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી છે. જ્યાં, મહિલાઓની સુરક્ષા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને સન્માન માટેની વિવિધ જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલી છે. આજે સમાજમાં મહિલાઓની ભૂમિકાઓ બદલાઈ રહી છે જેમાં વિવિધ પરિબળો અસર કરે છે. જેમકે સ્ત્રી શિક્ષણનું વધતું પ્રમાણ, આર્થિક ઉપાર્જન માટે સ્ત્રીઓનો શ્રમ તથા વર્તમાન સમયમાં નવી નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવાના લીધે સ્ત્રીઓની ભૂમિકા બદલાઈ રહી છે. તે પોતાના કુટુંબ, સમાજ, ઘર, બાળ ઉછેરની સાથે સાથે આર્થિક જવાબદારી પણ ઉપાડે છે તેથી લગ્નનો દરજ્જો અને વ્યવસાય પણ મહિલાઓની સ્વતંત્રતામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે જીવવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. સ્વતંત્રતા ઈચ્છતી મહિલાઓનો સમાજ સ્વીકાર કરતી નથી. આમ છતાં, મહિલાઓના સામાજિક સ્વતંત્રતા પ્રત્યેના વલણમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવી રહ્યું છે તેથી પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ, લગ્નનો દરજ્જો અને વ્યવસાયના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. જેમાં સાદા યદ્ચ્છ નિદર્શનની લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા ગાંધીનગર શહેરમાં રહેતી ૬૦ છોકરીઓ તથા મહિલાની નિદર્શ પસંદગી કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય તરીકે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ, લગ્નનો દરજ્જો અને વ્યવસાય લેવામાં આવ્યા છે જ્યારે આધારિત પરીવર્ત્ય તરીકે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું માપન કરવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા અંગેની માહિતી એકત્રિત કરવા માટે ડૉ. એલ. એલ. ભુસન રચિત Women's Social Freedom Scale (Hindi Version) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ મેળવેલ માહિતીનું આંકડાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરવા માટે 't - test' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પરિણામ એ જોવા મળ્યું છે કે બે કે બેથી વધારે સોશિયલ મિડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતામાં કોઈ

 ISBN: 978-81-944799-0-1

સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી, પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી અને નોકરી કરતી અને ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી તેથી પૂર્વે રચેલી શૂન્ય ઉત્કલ્પના(Ho_1, Ho_2 અને Ho_3)નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

KEY WORDS: *સોશિયલ મીડિયા, લગ્નનો દરજ્જો, વ્યવસાય, સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા*

પ્રસ્તાવના :

પૌરાણિક યુગથી ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓને શક્તિનો સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. પરંતુ સાથે સાથે સ્ત્રીઓને નબળી, આજ્ઞાકારી, શરમાળ અને ડરપોક પણ માનવામાં આવે છે. ભારતની લોકશાહી એ વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી છે. જ્યાં, મહિલાઓની સુરક્ષા, સમાનતા, સન્માન અને સ્વતંત્રતા માટેની વિવિધ જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલી છે. વર્તમાન યુગ એ સ્ત્રીઓનો યુગ છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોના ખભેથી ખભા મિલાવીને સમાજમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. આજે સમાજમાં મહિલાઓની ભૂમિકાઓ બદલાઈ રહી છે જેમાં વિવિધ પરિબળો અસર કરે છે. જેમકે સ્ત્રી શિક્ષણનું વધતું પ્રમાણ, આર્થિક ઉપાર્જન માટે સ્ત્રીઓનો શ્રમ તથા વર્તમાન સમયમાં નવી નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવાના લીધે સ્ત્રીઓની ભૂમિકા બદલાઈ રહી છે અને તે સ્વતંત્ર રીતે જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બની રહી છે તેમની પરંપરાગત ભૂમિકામાં પરિવર્તન લાવવું એ સમયની તીવ્ર જરૂરિયાત છે. તે પોતાના કુટુંબ, સમાજ, ઘર, બાળ ઉછેરની સાથે સાથે આર્થિક જવાબદારી પણ ઉપાડે છે. આજના સમયમાં જયારે સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે ત્યારે પહેલાના સમયની જેમ સ્ત્રીઓ નાની ઉમરમાં ન પરણતા પોતે પહેલા આર્થિક રીતે સક્ષમ અને સ્વતંત્ર બનીને લગ્ન કરતી હોય છે. જયારે કેટલીક સ્ત્રીઓ લગ્ન બાદ આર્થિક, સામજિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે જીવવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. આમ, છતાં મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પુરુષ પ્રધાન સમાજ હોવાથી આશ્રિત જીવન જીવી રહી છે. સ્વતંત્રતા ઈચ્છતી મહિલાઓનો સમાજ સ્વીકાર કરતી નથી. આમ છતાં, મહિલાઓના સામાજિક સ્વતંત્રતા પ્રત્યેના વલણમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવી રહ્યું છે.

સામાજિક સ્વતંત્રતા

સ્ત્રીઓને શક્તિનો સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. આજે સમાજમાં મહિલાઓની ભૂમિકાઓ બદલાઈ રહી છે જેમાં વિવિધ પરિબળો અસર કરે છે. સ્ત્રી શિક્ષણમાં વધારો, આર્થિક રીતે પગભર બનવું, દરેક ક્ષેત્રોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાચિન સમયનાં અર્થવિહીન રીતી રીવાજોનો અસ્વીકાર કરે છે અને વર્તમાન સમયમાં પુરુષો સાથે ખભેથી ખભા મિલાવીની કામ કરે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાના વિવિધ પરિમાણો પર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે.

૧. માતાપિતા અને પતિના દખલથી સ્વતંત્રતા

૨. લગ્ન અને જાતીયતાને લગતી સ્વતંત્રતા

ISBN: 978-81-944799-0-1

૩. આર્થિક સ્વતંત્રતા અને સામાજિક સમાનતા

૪. છોકરીઓ/ સ્ત્રીઓ પર પ્રતિબંધ હોય છે તેવા રીવાજો, સામાજિક નિષેધો અને ધાર્મિક વિધિઓમાંથી સ્વતંત્રતા

સોશિયલ મીડિયા

સોશિયલ મીડિયાને સોશિયલ મીડિયા સર્વિસ તરીકે પણ જાણી શકાય છે આનો અર્થ એ થયો કે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવો, પોતાના સગા સંબધી સાથે જીડવું, એજ્યુકેશન, મિત્રો બનવા વગેરેનું આદાન પ્રદાન કરવું. આનાથી આપણે દેશ વિદેશમાં બનતી ઘટનાઓ વિષે પણ જાણકારી મેળવી શકીએ છીએ. સોશિયલ મીડિયા સર્વિસનો ઉપયોગ ગુનેગાર અને કાયદાકીય ચકાસણી કરવા પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે તથા નવીન માહિતી પ્રાપ્ત કરવા પણ ઉપયોગી નીવડે છે. ફેસબુક, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ટ્વીટર, વોટ્સઅપ વગેરે દ્વારા પણ માહિતી મેળવવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ એ તેમના વપરાશનાં સંદર્ભમાં લેવામાં આવ્યો છે જેમાં બે કે બેથી ઓછા સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતા અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરવાના સંદર્ભમાં લેવામાં આવ્યું છે.

લગ્નનો દરજ્જો

લગ્ન એ જીવનનો મંગળમય પ્રસંગ છે. લગ્ન એક પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો સૌથી સુંદર અને મહત્વપુર્ણ સંબંધ પૈકીનો એક છે. પુખ્ત જીવનમાં લગ્નસાથીની પસંદગી કરવી અને વૈવાહિક કરારમાં દાખલ થવું એ પરિપક્વતાનું લક્ષ્ય અને વ્યક્તિગત સિધ્ધિ માનવામાં આવે છે. લગ્ન જીવનનો મહત્વનો બનાવ છે. તે વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનને બદલી નાંખે છે. લગ્ન દ્વારા વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને આર્થિક જરુરિયાતો સંતોષાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં લગ્નનો દરજ્જોએ પરણિત સ્ત્રી અને અપરણિત સ્ત્રીઓના સદર્ભમાં લેવામાં આવ્યું છે.

વ્યવસાયનો દરજ્જો

વ્યવસાય દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની આર્થિક જરૂરિયાત સંતોષે છે. જે વ્યક્તિ આર્થિક રીતે પગભર થવા માંગે છે તે કોઈ પણ રીતે કોઈપણ કામ કરવા માટે તૈયાર રહે છે અને તે તેની ક્ષમતા મુજબ આર્થિક જરૂરિયાત સંતોષે છે. વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓ પણ કુટુંબમાં સ્વતંત્ર રીતે કમાતી અને આર્થિક જરૂરિયાત પૂરી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. પ્રસ્તુત સશોધનમાં વ્યવસાયનો દરજ્જોએ નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓના સંદર્ભમાં લેવામાં આવ્યું છે.

ઘોષ (૨૦૧૮)નું સંશોધન સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું પરિણામ જોતા જણાય છે કે નોકરી કરતી, ઉચ્ચ અભ્યાસ ધરાવતી અને અપરણિત સ્ત્રીઓમાં સામાજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે.

રાજકુમારી અને મનોજ કુમાર(૨૦૧૮)નું સંશોધન પરણિત અને અપરણિત કોલેજની વિધાર્થીનીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું પરિણામ જોવા મળ્યું છે કે પરણિત કોલેજ વિધાર્થીનીઓમાં સામાજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે.

ISBN: 978-81-944799-0-1

શર્મા(૨૦૧૬)ના સંશોધન મુજબ બી.એડની વિદ્યાર્થીઓમાં શહેરમાંથી આવતી, વિભક્ત કુટુંબમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ વચ્ચે સામાજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે, જયારે સ્નાતક કે અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ કરેલી સ્ત્રીઓ વચ્ચે કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી.

સિંઘ એન.(૨૦૧૭)નું સંશોધન મહિલા શિક્ષકોની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું પરિણામ જોતા કહી શકાય છે કે શહેરમાં કે ગ્રામિણમાં રહેતી અને આર્ટસ કે સાયન્સમાં શિક્ષક હોય તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી.

અભ્યાસના હેતુઓ :

(1) બે કે બેથી ઓછો અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો અભ્યાસ કરવો.

(2) પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો અભ્યાસ કરવો.

(3) નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :

(1) બે કે બેથી ઓછો અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

(2) પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

(3) નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

પરીવર્ત્યો :-

ISBN: 978-81-944799-0-1

ક્રમ	પરીવર્ત્યોનું નામ		કક્ષાઓની સંખ્યા	કક્ષાઓના નામ
1	સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ	સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય	2	(1) બે કે બેથી ઓછો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ (2) બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ
2	લગ્નનો દરજ્જો	સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય	2	(1) પરણિત સ્ત્રી (2) અપરણિત સ્ત્રી
3	વ્યવસાયનો દરજ્જો	સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય	2	(1) નોકરી કરતી (2) નોકરી ન કરતી
4	સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા	આધારિત પરીવર્ત્ય	1	સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું માપન

સમષ્ટિ અને નિદર્શ:-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમષ્ટિ તરીકે ગાંધીનગર શહેરમાં રહેતી સ્ત્રીઓને લેવામાં આવી છે. જેમાં નિદર્શ તરીકે સાદા યદ્દચ્છ નિદર્શનની લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા 60 સ્ત્રીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે. જેમાં ૩૦ એવી સ્ત્રીઓ કે જે બે કે બેથી ઓછો મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી, નોકરી કરતી અને પરણિત હોય તેવી સ્ત્રીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે જયારે ૩૦ એવી સ્ત્રીઓ કે જે બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી, નોકરી ન કરતી અને અપરણિત હોય તેવી સ્ત્રીઓની સંશોધન માટે પસંદગી કરવામાં આવી છે.

સંશોધન સાધન :- સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાની કસોટી

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતાનું માપન કરવા માટે ડૉ. એલ. એલ. ભુસન રચિત Women's Social Freedom Scale (Hindi Version) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ કસોટીમાં કુલ 24 વિધાનો છે. જેમાં ૧૬ વિધાન વિધાયક અને ૮ વિધાન નિષેધક છે. પ્રત્યેક વિધાનની સામે પ્રત્યુત્તરદાતાએ 'હા' અથવા 'ના' માં જવાબો આપવાના છે. ઉપરોક્ત કસોટીમાં વધુમાં વધુ 24 ગુણાંક આવે છે અને ઓછામાં ઓછો શૂન્ય (૦) ગુણાંક આવે છે. કસોટીની વિશ્વસનીયતા બે પદ્ધતિઓ દ્વારા ચકાસવામાં આવે છે જેમાં કસોટી પુનઃ કસોટી વિશ્વસનીયતા ૦.૮૯ અને અર્ધ વિભાજન વિશ્વસનીયતા 0.૮૩ અને 0.૭૬ જોવા મળે છે. જયારે યથાર્થતા માટે આયઝેંકની "સામાજિક અભિગમની કસોટી" સાથે ચકાસવામાં આવી છે, જે ૦.૪૪ જોવા મળે છે.

પરીણામ:

Table: 1.1

ISBN: 978-81-944799-0-1

બે કે બેથી ઓછો અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા દર્શાવતું ‘t’ કોષ્ટક

પરીવર્ત્ય	N	M	SD	t	Sig. Level
બે કે બેથી ઓછો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ(A1)	30	14.63	3.18	0.92	NS
બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ(A2)	30	15.43	3.14		

Significant Level 0.01 – 2.66
0.05 – 2.00

Ho_1 બે કે બેથી ઓછો અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

આલેખ નં. ૧.૧

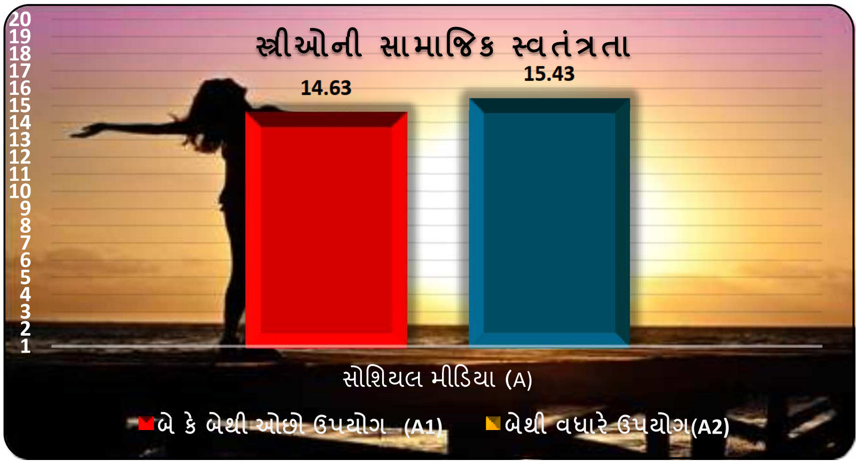

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. 1.1 અને આલેખ નં. 1.1જોતા જણાય છે કે બે કે બેથી ઓછો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૪.૬૩ અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૫.43 જોવા મળે છે. ત્યારબાદ બે કે બેથી ઓછો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓ અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓ વચ્ચેના તફાવતનું ‘t’ મૂલ્ય ૦.૯૨ જોવા મળે છે. એટલે કે બંને પરીવર્ત્યો વચ્ચેનો તફાવત અસાર્થક થાય છે અને પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_1)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ પરથી કહી શકાય છે કે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતામાં સોશિયલ મીડિયાની અસર જોવા મળતી નથી. આલેખ પરથી કહી શકાય છે કે બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે.

Table: 1.2

ISBN: 978-81-944799-0-1

પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા દર્શાવતું 't' કોષ્ટક

પરીવર્ત્ય	N	M	SD	t	Sig. Level
પરણિત સ્ત્રીઓ(B1)	30	16.00	3.79	0.60	NS
અપરણિત સ્ત્રીઓ(B2)	30	15.50	3.12		

Significant Level 0.01 – 2.66
0.05 – 2.00

Ho_2 પરણિત અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

આલેખ નં. ૧.૨

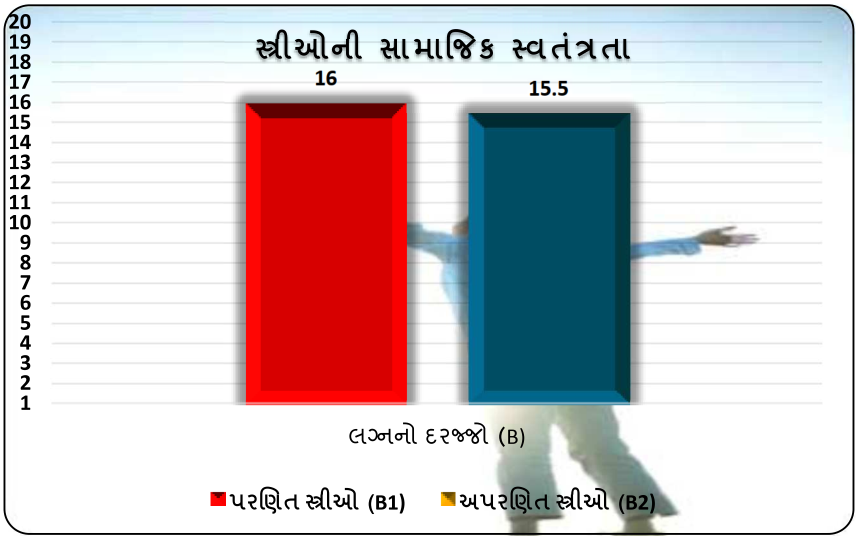

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. 1.2 અને આલેખ નં. 1.2 જોતા જણાય છે કે પરણિત સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૬.૦૦ અને અપરણિત સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૫.૫૦ જોવા મળે છે. ત્યારબાદ પરણિત સ્ત્રીઓ અને અપરણિત સ્ત્રીઓ વચ્ચેના તફાવતનું 't' મૂલ્ય 0.60 જોવા મળે છે એટલે કે બંને પરીવર્ત્યો વચ્ચેનો તફાવત અસાર્થક થાય છે અને પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_2)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ પરથી કહી શકાય છે કે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતામાં લગ્નના દરજ્જાની અસર જોવા મળતી નથી. આલેખ પરથી કહી શકાય છે કે પરણિત સ્ત્રીઓની સામજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે.

Table: 1.3

નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા દર્શાવતું 't' કોષ્ટક

પરીવર્ત્ય	N	M	SD	t	Sig. Level

ISBN: 978-81-944799-0-1

નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ(C1)	30	15.43	3.47	0.18	NS
નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓ(C2)	30	15.27	3.48		

Significant Level 0.01 – 2.66
0.05 – 2.00

Ho_3 નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

આલેખ નં. 1.3

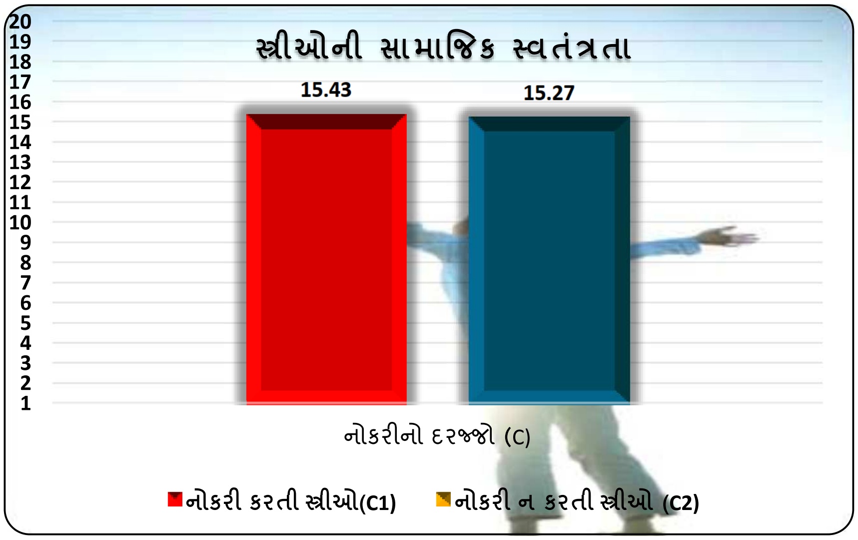

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. 1.3 અને આલેખ નં. 1.3જોતા જણાય છે કે નોકરી કરતી સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૫.43 અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓનો મધ્યક ૧૫.૨૭ જોવા મળે છે. ત્યારબાદ નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓ વચ્ચેના તફાવતનું ‘t’ મૂલ્ય 0.૧૮ જોવા મળે છે એટલે કે બંને પરીવર્ત્યો વચ્ચેનો તફાવત અસાર્થક થાય છે અને પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_3)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ પરથી કહી શકાય છે કે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતામાં વ્યવસાયના દરજ્જાની કોઈ અસર જોવા મળતી નથી. આલેખ પરથી કહી શકાય છે કે નોકરી કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા ઉચ્ચ જોવા મળી છે.

તારણ :

1) બે કે બેથી ઓછો અને બેથી વધારે સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો નથી, આથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_1)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.
2) પરણિત સ્ત્રીઓ અને અપરણિત સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો નથી, આથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_2)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

ISBN: 978-81-944799-0-1

3) નોકરી કરતી અને નોકરી ન કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો નથી, આથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના(Ho_3)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

સંદર્ભસુચિઃ-

Bhushan, L.I. (1987) Women Social Freedom Scale, Psychological Corporation Agra.

Ghosh, S.M. (2016). Social Freedom among the women, International Journal of Advanced Education and Research, Vol. 1(8). Pg. 23- 26.

Kumar, M. & Rajkumari.(2018). Women social freedom among married and unmarried women college students, International Journal of Research and Analytical Reviews, Vol. 5(2). Pg 2027 -2031.

Sharma, M. (2016). A Study of Social Freedom of Female B.Ed. Students International journal of scientific research, Vol. 5(6).

मनुस्मुति 3.56

ISBN: 978-81-944799-0-1

ગુજરાતી સામાજિક પરંપરાકેન્દ્રી ગુજરાતી ફિલ્મો

ડૉ .જિતેન્દ્ર મકવાણા, વ્યાખ્યાતા સહાયક ગુજરાતી, સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ હારીજ

ગુજરાતી ફિલ્મ સામાન્ય રીતે ઢોલીવુડ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ છેલ્લાં થોડાં સમયથી અર્બન ગુજરાતી ફિલ્મોની બોલબાલા છે પણ ભૂતકાળમાં એવી કેટલીક ગુજરાતી ફિલ્મો આવી કે જેણે ગુજરાતી ચાહકોમાં એક ખાસ સ્થાન મેળવ્યું આ ઉપરાંત બીજી ભાષાની ફિલ્મોને પણ વત્તેઓછે અંશે માર્ગદર્શન આપ્યું. જૂની રંગભૂમિ પર નાટકોનોસુવર્ણકાળ ચાલતો હતો એ વખતે ગુજરાતી ફિલ્મો અંગે કેટલાક નાટ્ય દિગ્દર્શકો તૈયાર થયા અને ગુજરાતના સામાજિક સંબધો, રીતરિવાજો, સ્ત્રીઓ પર થતા અત્યાચાર વગેરેને નાટકમાં દર્શાવવું ટૂંકું લાગ્યું અને ફિલ્મના માધ્યમથી એ વાત વધુ લોકો સુધી પહોચે એવી ભાવના સાથે ફિલ્મ તરફ આકર્ષણ થાય છે અને સામાજિક ફિલ્મોનો સૂર્યોદય થાય છે. ગુજરાતીની આરંભિક ફિલ્મોમાં ધાર્મિકતા કેન્દ્રસ્થ વિષય બનીને આવે છે અને ધીમે ધીમે સામાજિક ફિલ્મો આરંભાય છે.

૧૯૩૨માં ‘નરસિંહ મહેતા ’ફિલ્મ રજૂ થાય છે ફિલ્મ નિર્માણ અંગે ઘણી બધી અગવડતાઓ પડી હતી જેમ કે નરસિંહમહેતાના ઘેર લાગતું ખંભાતી તાળું પણ કેટલીય વાર અમદવાદનીગુજરીબજારમાં આંટા મારીને રવિશંકરે મેળવ્યું હતું .જે ફિલ્મમાંવપરાયું હતું .મધ્યકાળનાભક્તકવિના જીવન વિશે આલેખન પામેલ આ ફિલ્મનોદર્શકવર્ગ પણ ખુબ મોટો હતો પરંતુકેટલાંક કારણોને લીધે આ ફિલ્મ સિનેમાઘરોમાં લાંબા ગાળા સુધી ટકી શકી નહીં. આ સમય દરમ્યાન બીજી ફિલ્મ ‘સતી સાવિત્રી ’પ્રગટ થઈ પણસિનેમાઘરોમાંબહુ ચાલી નહીં. પૌરાણિકદંતકથાનેચલચિત્રના માધ્યમ વડે પ્રસિદ્ધ કરવાનો તેનો આશય હતો પરંતુ થોડાં સમય દરમિયાન લોકોમાં તેનું આકર્ષણ રહ્યું અને ફિલ્મ ફ્લોપ થઈ ત્યારબાદ ૧૯૪૬માં ‘રાણકદેવી ’ફિલ્મ આવી .આ ફિલ્મમાં જૂનાગઢ અને તેના આસપાસના વાતાવરણને કેન્દ્રમાં રાખીને બની હતી. ફિલ્મમાંરાણકદેવીના જીવન વિશેની વાત અને રા’માંડલિકના પ્રસંગને રજૂ કરે છે .ઈ.સ .૧૯૪૭માં ‘ભક્તસૂરદાસ ’અને ‘મીરાંબાઈ’ ના જીવન કવનને રજૂ કરે છે. સ્વતંત્ર ભારતની આ બંને પ્રથમ ફિલ્મો હતી .બંને ફિલ્મોમાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણની સાથે ધાર્મિકતા પણ જોડાયેલી હતી. પૌરાણિક અને કાલ્પનિક પ્રસંગોનેઆલેખીને ફિલ્મમાંઘણીબધીમથામણો કરવામાં આવી હતી. એ રીતે ગુજરાતી ફિલ્મો અને તેનો સેટ ઉભો કરવામાં દિગ્દર્શકને ઘણી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડેલી. આ સમયમાં સંત ,સતી અને ડાકુઓનાજીવનકેન્દ્રીપ્રસંગોને આધાર બનાવીને ફિલ્મોનું નિર્માણ થયું હતું. આ ફિલ્મો જોવાવાળો મોટો વર્ગ તે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મજુરી કરનારો અને ખેતી પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલો હતો. મનોરંજન માણવા માટે ફિલ્મો તરફ પ્રેરાય છે અને સિનેમાઘરો સુધી પહોચે છે. એક તરફ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર વિવિધ વિષયોનેલગતાં ગુજરાતી નાટકોભજવાઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ નાટક મંડળીઓનાનેજા હેઠળ સામાજિક હાસ્ય અને વ્યંગ્યાત્મકનાટકોની બોલબાલા હતી એ જ અરસામાં નાટકના કલાકારો પણ ગુજરાતી ફિલ્મો તરફ આકર્ષાયને ફિલ્મો તરફ કામ કરવા પ્રેરાય છે. ગુજરાતી ફિલ્મનો

ISBN: 978-81-944799-0-1

એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. મંદ પડેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ઇન્ડસ્ટ્રીમાં નવો સંચાર થાય છે સામાજિક વિષયો અને માનવજીવનની નિયતિની વાતો, પરંપરા, ગ્રામજીવન અને વેરઝેરની વાતો ફિલ્મીપરદે આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ સુધીના છ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન અંદાજીત ૭૪ જેટલી ફિલ્મોનું નિર્માણ થાય છે જેમાંનીમોટાભાગની ફિલ્મો સામાજિક વિષય રજૂ કરે છે.

'મહેંદી રંગ લાગ્યો' ૧૯૬૦માં પ્રકાશિત થઈ હતી.આ ફિલ્મે એ વખતમાં બની હતી જયારે ગુજરાત અને મુંબઈમાં ગુજરાતી ફિલ્મ જોનારો એક મોટો વર્ગ હતો અને ફિલ્મ કરમુક્ત ન હોવા છતાં હાઉસફૂલના પાટિયા લાગેલા હતાં. દારૂબંધીનો સંદેશ આપતી આ ફિલ્મ અનિલ અને અલકાના સુખી સંસારને દારૂ વડે કેવો વેરવિખેર થાય છે તે ફિલ્મની મુખ્ય કથા છે. ફિલ્મના ગીતો મહેંદી તે વાવી માળવે... નૈન ચકચૂર છે.. ઘૂંઘટે ઢાંક્યું રે એક કોડિયું... લોકહૈયામાંગુંજતા થયા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં 'અખંડ સૌભાગ્યવતી' ફિલ્મ આવે છે નેશનલ ફિલ્મ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન દ્વારા નાણાંકીય સહાય મેળવનાર પહેલી ફિલ્મ હતી. ગુજરાતની અભિનેત્રી આશા પારેખે તેમાં સરસ અભિનય કર્યો અને ગુજરાતના સિનેમાઘરોમાં આ ફિલ્મ હિટ સાબિત થઈ. ફિલ્મમાં પ્રયોજાયેલું સુમધુર સંગીત આજે પણ જૂની પેઢીના લોકોનાઆકર્ષણનું કેન્દ્ર છે અને આ કારણોના લીધે જ મનહર રસકપૂરને રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણન ના હસ્તે 'શ્રેષ્ઠ દિગ્દર્શક' નો એવોર્ડ પણ મળેલો. 'બહુરૂપી' ૧૯૬૯માં પ્રગટ થયેલી ફિલ્મ છે. ભવાઈકળાને રજૂ કરતી આ ફિલ્મમાં સામાજિકતા ઓછી દેખાય છે પરંતુ ફિલ્મના ગીતો ગઝલસમ્રાટજગજીતસિંહેગાયા હતાં અને એ રીતે ફિલ્મ ગીત થકી ઓળખાય હતી. આ અરસામાં જ 'કંકુ' ફિલ્મ બની હતી. જે પન્નાલાલ પટેલની વાર્તા 'કંકુ' આધારિત હતી. સામાજિક સંદેશ અને ગુજરાતનું ગ્રામજીવન, રીત રિવાજો અને સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓની લાગણીઓને ન ઓળખીને કરવામાં આવતી હેરાનગતિ ફિલ્મની મુખ્ય ઘટના છે. શિકાગોના આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં 'શ્રેષ્ઠ અભિનેત્રી' નો એવોર્ડ મળે છે. આ ફિલ્મ વિશે અમૃત ગંગર કહે છે કે "ગુજરાતી ફિલ્મોની આકાશગંગાનો પ્રથમ સાચો ચમકારો છે" એક નવો દર્શકવર્ગ આ ફિલ્મથીઆકર્ષાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એવું પણ હોય કે લોકો સાહિત્યવાંચન તરફ વળ્યા હોય.

'જેસલતોરલ' ઈ.સ.૧૯૭૧માં ગુજરાતી થિયેટરમાં રજૂ થાય છે અને જેસલજાડેજાનું પાત્ર અભિનય સમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી ભજવે છે. સામાજિક પરિવેશ અને ધાર્મિકતા સાથે જોડાયેલા આ ફિલ્મ વડે ગુજરાતી ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં નવા પ્રાણ ફૂંકાય છે આ ફિલ્મ સિનેમાઘરોમાંહાઉસફૂલ થાય છે અને સામાજિક વાતાવરણ ઉભું થાય છે. થોડાં વર્ષો બાદ 'સંતુરંગીલી' ફિલ્મ પ્રદર્શિત થાય છે મૂળે તો અંગ્રેજી વાર્તાકાર 'જ્યોર્જબર્નાડ શો' ની કૃતિ પિગ્મેલિયનનું ગુજરાતી રૂપાંતર છે જે મધુરાયે નાટકના સ્વરૂપે ભજવેલું. સંતુનીભૂમિકામાંઅરુણાઈરાનીનો અભિનય છે અને અભિનેતા તરીકે ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી જોડાય છે. સંતુને શિક્ષણ આપવાની પ્રેરણા આધારિત આ ફિલ્મ સુંદર સામાજિક ફિલ્મ બને છે. એક તરફ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર નાટકોભજવાતા હતાં અને બીજી તરફ સિનેમાઘરોમાં સામાજિક ફિલ્મોએદર્શકોને ઘેલું લગાડ્યું હતું. કાંતિ મડિયાદિગ્દર્શિત ફિલ્મ 'કાશીનો દીકરો' વિનોદિનીનીલકંઠની મૂળ વાર્તા 'દરિયાદિલ' પરથી બનેલી ફિલ્મ છે.સમાજની આસપાસ રહેલાં પાત્રોને લઈને રચાયેલી આ ફિલ્મ ખરેખર જોવાલાયક છે કારણ કે બે સ્ત્રીઓ કાશી અને રમાના સાંસારિક જીવન અને બનતી

ISBN: 978-81-944799-0-1

ઘટનાઓનું સરસ ફિલ્માંકન કર્યું છે. ફિલ્મની કથા સાથે રજૂ થયેલાં ગીતો જેવા કે ‘એવાં રે મળેલાં મનના મેળ’, ‘ગોરમાને પંચે આંગળીએ પૂજ્યા’, ‘મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા’ વગેરે ખુબ લોકપ્રિય થયા હતાં. ૧૯૮૧માં રજૂ થયેલી ફિલ્મ ‘ભવની ભવાઈ’ કેતન મહેતા દ્વારા નિર્માણ પામી હતી. આ ફિલ્મ ગુજરાતી ભાષાના લેખિકા ધીરુબેન પટેલના નાટક ‘ભવની ભવાઈ’ આધારિત બનાવી છે અને ફિલ્મ આવતાં ગીતો પણ ધીરુબેને લખ્યાં છે એ તેની વિશેષતા છે. આ ફિલ્મની લોકપ્રિયતા એટલી થઈ કે તેને રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળ્યો અને સર્વશ્રેષ્ઠ કલા નિર્દેશન માટે મીરાંલાખીયાને પણ પુરસ્કાર મળેલો. ફિલ્મનો મુખ્ય સંદેશ સમાજમાં વ્યાપ્ત અસ્પૃશ્યતા અને તેના નિવારણ માટેની કેવી કેવીપદ્ધતિઓ હોય શકે ? તે ભવાઈનામાધ્યમથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચનીચનાભેદભાવનેકેન્દ્રસ્થ વિષય બનાવીને નિર્માણ પામેલી આ સામાજિક ફિલ્મને રાષ્ટ્રીય એકાત્મકતા માટે નરગિસ દત્ત એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. વાવમાંથી પાણી આવવાની સમગ્ર ઘટના અને બલિ ચઢાવવાની ઘટના સમાજમાં વ્યાપેલાદુષણોને ફિલ્મમાં સરસ રીતે સાંકળી લીધું છે. ફિલ્મના અંતમાં પાટણનીરાણકી વાવનો ઉલ્લેખ થયેલો છે જે વિશ્વ ધરોહર સ્થળ તરીકે જાણીતું બન્યું છે.

‘મહિયરની ચૂંદડી’ ગુજરાતી ફિલ્મના સુવર્ણકાળમાં જ પ્રદર્શિત થયેલી ફિલ્મ છે.આફિલ્મનીલોકચાહના એટલી થયેલી કે ભારતની જુદી જુદી ૧૩ ભાષાઓમાં તેની રીમેક બની હતી. હિન્દીમાં ‘સાજન કા ઘર’ અને મરાઠીમાં ‘માહેરચી સાડી’ જેવી ફિલ્મો લાંબા સમય સુધી સિનેમાઘરોમાં ચાલી હતી. આ ફિલ્મ ગુજરાતી દર્શકો અને ગુજરાતી ફિલ્મ કલાકારોની પણ લોકપ્રિયતા પામી હતી.ઘર સંસાર અને સામાજિક સંબંધોનાતાણાવાણાનેગૂંથીનેફિલ્માંકન થયું છે.

❖ સંદર્ભસૂચિ:

૧) ગુજરાતી સિનેમાનો ઈતિહાસ

૨) હસમુખથાનકીનોબ્લોગ

૩) અશોક દવેનોબ્લોગ

૪) ગુજરાતીલેક્સીકોન.કોમ

ISBN: 978-81-944799-0-1

પત્રકારત્વમાં કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની સમસ્યાઓ

લેખક: આચાર્ય અમિતા રમેશચંદ્ર, પીએચ.ડી સંશોધક

સહ લેખક: ડૉ. આવા શુક્લા,

પત્રકારત્વ અને જન-સંચાર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

સારાંશ: આ સંશોધન અમદાવાદ, મેહસાણા, કચ્છ, બનાસકાંઠા જિલ્લાના પત્રકારત્વ ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલ મહિલા પત્રકારોના જીવંત અનુભવોની તપાસ પશ્નાવલીના આધારે કરે છે. આ સંશોધન પત્રમાં પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમના ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં જે મહિલાઓ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રમાં રિપોર્ટિંગ, એંકરિંગ, પ્રોડ્યુસર, હોદ્દાઓ સાથે જોડાયેલ છે તેમની સમસ્યાઓ અને સ્થિતિને જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં જાતીય સતામણી, આર્થિક શોષણ, સામાજિક શોષણ, વ્યવસાયિક શોષણ, સાંસ્કૃતિક શોષણને લઈને તેમના જીવંત અનુભવોને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે અમદાવાદ શહેરના વરિષ્ઠ મહિલા અને પુરુષ પત્રકારના ઈન્ટરવ્યુંના માધ્યમ દ્વારા પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને સ્થિતિનું સચોટ માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે પણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. હું અહીં આ પેપર પર ભાર મૂકું છું કે ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં અમુક મહિલા પત્રકારો સતામણીનો અનુભવ થવા છતાં અને તેનો ભય હોવા છતાં પણ ફરિયાદ સમિતિમાં તેની ફરિયાદ કરતી નથી તેનું કારણ એટલું કે તેમને ક્યાંય ને ક્યાંક કોઈક ડર છુપાયેલ હોય છે, જેમ કે નોકરી ગુમાવાનો કે કામમાં અડચણ ઉભી થવાની બીક કે પછી આ મુશ્કેલીઓને તે વધુ લાબું રૂપ આપવા માંગતી નથી. મહિલાઓ પુરુષ કરતા બળમાં ભલે વધુ શક્તિશાળી નથી પરંતુ તે એક પુરુષની સરખામણીમાં વધુ કામ અને ચોકાઈ પૂર્વકનું કામ કરે છે. મહિલાઓ ઘરની જવાબદારી સાથે ઓફિસમાં પણ એટલીજ નિષ્ઠા પૂર્વક ચોકસાઈ ભર્યું કામ કરે છે. બમણી જવાબદારીઓનો ઉઠાવવા છત્તાં મહિલાઓને અલ્પ બુદ્ધિ, ઓછી કામની સમજ, જવાબદારીઓ માટે અશકક્ષમ તેવું સમજીને આજે પણ તેમને વેતન પુરુષ કરતા ઓછું આપીને ભેદભાવ કરવામાં આવે છે. આ સાથે પોતાના સહ કર્મચારી પુરુષ દ્વારા ઘણી વખત ટિપ્પણીઓ, એકી નજરે જોઈ રહેવું, મેસેજ દ્વારા હેરાન ગતિઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. ઓફિસની સાથે બહાર ફિલ્ડમાં કામ કરતી મહિલા પત્રકારોને બહાર પણ અમુક સતામણીનો સામનો કરવો પડતો હોય છે, છત્તાં પણ તે અડગ રહીને પોતાનું કાર્ય પૂરું કરતી હોય છે. જયારે ઘણી વખત અમુક મહિલાઓ ડરના કારણે નોકરી જ છોડી દેતી હોય છે. આ સમસ્યાના સમાધાન માટે આજે દરેક પ્રાઈવેટ લિમિટેડ સંસ્થાઓમાં ફરિયાદ સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે જેના આધારે મહિલાઓની સમસ્યાનું સમાધાન લાવવામાં આવે છે અને જે તે હેરાનગતિ કરનાર પુરુષ કર્મચારીને નોટિસ કે નોકરીમાંથી બરતરફી કરવામાં આવે છે. પરંતુ નાની મીડિયા સંસ્થાઓમાં આવી કોઈ જ ફરિયાદ સમિતિની રચના કરવામાં આવતી નથી આ ઉપરાંત નાના જિલ્લાઓમાં કામ કરતી મહિલાઓને આવી સંસ્થાની રચનાની જોગવાઈ છે તેના વિષે પણ કોઈ જ જ્ઞાન નથી. જેથી ત્યાં આગળ આર્થિક શોષણનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે એવું લાગે છે. મારા આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ મહિલાઓમાં જાગૃતતા કેળવવાનો છે સરકાર દ્વારા દરેક નીતિ નિયમો બનાવેલ છે અને મહિલાઓ માટે ખાસ કાનૂનની વ્યવસ્થા પણ છે અને દરેક મહિલાઓને ન્યાય મળે તે માટે ફરિયાદ સમિતિમાં ફરિયાદના આધારે જરૂરી પગલાં પણ ભરવામાં આવે છે. જયારે સરકાર શ્રી દ્વારા મહિલા અને પુરુષને એક સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો અધિકાર પણ આપેલ છે. તેની સામે પણ ન્યાય મળે છે.

વિશિષ્ટ શબ્દ (Keywords) : જાતીય સતામણી, આર્થિક શોષણ, સામાજિક શોષણ, વ્યવસાયિક શોષણ, સાંસ્કૃતિક શોષણ, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો અધિકાર, ફરિયાદ સમિતિ, ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા, પ્રિન્ટ મીડિયા, વેબ મીડિયા, મહિલા સશક્તિકરણ, ગુજરાતી પત્રકારત્વ.

સમસ્યાનું નિવેદન (Statement of Problems): પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં કાર્ય સ્થળ પર મહિલાઓને લગતી સમસ્યાઓ માટે દરેક સંસ્થાઓમાં ફરિયાદ સમિતિની રચના કરવાનો નિયમ સરકાર શ્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. અને દરેક મીડિયા સંસ્થાઓમાં ફરિયાદ સમિતિની રચના કરેલી હોય છે જેમાં મહિલાઓને સંસ્થાના કોઈ પણ પુરુષ કર્મચારી તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હેરાન ગતિ થાય તો તે સમિતિમાં ફરિયાદ કરી શકે છે અને તે કર્મચારી સામે જરૂરી પગલાં પણ ભરવામાં આવે છે. અને જે પુરુષ કર્મચારીની સામે ફરિયાદ થાય છે તેને નોટિસ કે નોકરીમાંથી બરતરફી કરવામાં આવે છે.

પરિચય (Introduction) :

પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી મહિલાઓ તરફથી જાતીય સતામણીની ઘણી ફરિયાદો નોંધાય છે. જાતીય સતામણી એ કાર્યસ્થળો પર એક વાસ્તવિકતા છે જ્યાં મહિલાઓને પત્રકારત્વ જેવા પુરુષ-વર્ચસ્વ ધરાવતા વ્યવસાયમાં તેમની સામે ખભાથી ખભો મેળવીને વાટાઘાટો કરવી પડે છે. આ કાગળ કાગળના પ્રયાસથી શરૂ થાય છે.

આજના સમયમાં સ્ત્રીઓ ઘરકામની સાથે અન્ય ક્ષેત્રોમાં કામગીરી કરીને પોતાની જીવન શૈલી બદલી નોકરી ધંધામાં ધ્યાન આપતી થઈ છે. જેના કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. મહિલાઓ હવે પડકાર રૂપ મીડિયા ક્ષેત્રમાં પણ ઝપલાવવા લાગી છે. ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા, પ્રિન્ટ મીડિયા વેબ મીડિયા દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓએ હરણફાળ ભરી છે. આ દરેક જવાબદારી સાથે ગૃહસ્થ જીવન પણ સંભાળવાનું હોય છે. ઘરકામ અને પરિવારની જવાબદારીની સાથે નોકરીમાં પણ એટલી જ નિષ્ઠા અને જવાબદારીથી પોતાનું કામ પૂર્ણ કરવાનું હોય છે. સ્ત્રીઓ એક પત્રકાર બની દરેક પડકારોનો સામનો કરે છે અને પોતાની જવાબદારી પણ સારી રીતે નિભાવે છે છત્તા પુરુષ અધિકારી કે સહકર્મચારીઓ દ્વારા જાતીય સતામણીનો ભોગ બનવું પડે છે. આવા જાતીય સતામણી પરિવેશમાં પડકારનો સામનો કરતી મહિલાઓમાંથી અમુક જ મહિલા આ વિષે ખુલીને વાત કરે છે બાકીની સ્ત્રીઓ નોકરી જવાના ભયથી ચૂપ રહીને સહન કરીલે છે. આજના વિકસિત જમાનામાં પત્રકારત્વના વ્યવસાય સાથે જોડાતી મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ ખુલ્લા વિચાર ધરાવતી થઈ છે. (આચાર્ય, અમિતા. (૨૦૧૪). "મીડિયામાં કામ કરતી મહિલાઓની જીવન શૈલી")

મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓ માટે સામાજિક સગવડોની ઉપલબ્ધતા, રાજનૈતિક અને આર્થિક નીતિ-નિર્ધારણમાં ભાગીદારી, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન જેવા તથ્યોથી છે. સશક્તિકરણનો અર્થ કોઈ કાર્યને કરવા કે રોકવાની ક્ષમતાથી છે, જેમાં મહિલાઓને જાગૃતતા કરીને તેમને આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક, શૈક્ષણિક અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સાધનોને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે. જેથી તેમના માટે સામાજિક ન્યાય અને પુરુષ-મહિલા સમાનતાનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. મહિલા સશક્તિકરણનો ઉદ્દેશ સ્ત્રીઓને પોતાના અધિકાર, સન્માન તથા યોગ્યતામાં પ્રમોશનની બાજુ આગળ વધારવાનું છે, જેથી તે ઘર તથા બહાર બંને વાતાવરણોમાં સુરક્ષાનો અનુભવ કરી શકે, જેથી તેમને જાગૃત કરી શક્તિશાળી બનાવી શકાય. (ડૉ. અરવિંદ, ડૉ. સુરેન્દ્ર. (૨૦૧૩). "મહિલાઓ કી શિક્ષા, સ્વાસ્થ્ય, રોજગાર તથા રાજનીતિક સ્થિતિ એવમ મહિલા સશક્તિકરણ")

ગુજરાતી પત્રકારત્વ કરતાં હિન્દી પત્રકારત્વમાં મહિલા પત્રકારોનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે ખોવાઈ રહ્યો છે તેનું મુખ્ય કારણ મહિલા પત્રકારોને કાર્યસ્થળના જાતીય સતામણીના પુરાવા આપીને ભારતીય પત્રકારત્વને હચમચાવી દીધું છે. હિન્દી-ભાષાના પત્રકારત્વની દુનિયામાં બધું જ સંપૂર્ણ છે એવું નથી. હિન્દી સમાચાર સંસ્થાઓની કેટલીક મહિલા પત્રકારોએ જણાવ્યું હતું કે અંગ્રેજી માધ્યમો કરતા કાર્યકારી સંસ્કૃતિ કદાચ વધુ ઝેરી છે. પત્રકારોએ ઉમેર્યું કે જો તેઓ ચૂપ રહે છે તો, તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ વ્યવસાયમાં ટકી રહેવા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. (વેબ)

ન્યૂઝ 18 નાં સંપાદક મનીષા પાંડેએ કહ્યું કે, "હિન્દી પત્રકારત્વમાં પુરુષો તેમના મુખ્ય વલણના વિષયમાં ખુશ હોય છે. "તે એક પુરુષ છે તો તેમની સામે સ્ત્રીઓને ન તો બુદ્ધિશાળી માનવામાં આવે છે કે ન તો સર્જનાત્મક કે ન તો કંઈપણ સંભાળવામાં સક્ષમ. (વેબ)

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરી ચૂકેલા વરિષ્ઠ પત્રકાર સ્વાતિ અર્જુને દાવો કર્યો છે કે હિન્દી પત્રકારત્વના સમાચાર રૂમમાં "પ્રચંડ પજવણીની સંસ્કૃતિ" છે, અને ઘણા અધિકારી લોકો ઘણીવાર આંખ આડા કાન કરે છે અને પજવણી કરનારાઓને સાથ આપતા હોય તેમ ચૂપ બેસી જોયા કરે છે અથવા તેઓ સંવેદનશીલ મહિલા કર્મચારીઓને ટેકો આપે છે. વધુમાં સ્વાતિ અર્જુનના જણાવ્યા પ્રમાણે, સૌથી ખરાબ ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાનો સમાચાર રૂમ છે, જ્યાં ઉચ્ચા સત્તાના હોદ્દા પર બેસેલા પુરુષો આગળ ફરિયાદો હોવા છતાં મહિલાઓને પરેશાન કરતા લોકો નિયમિત પણે છટકી જાય છે. (વેબ)

છ અગ્રણી હિન્દી અખબારોએ સ્ક્રોલને કહ્યું. કાર્યસ્થળની પજવણીને દૂર કરવા માટે દરેક સંસ્થામાં પોતાની આંતરિક ફરિયાદ સમિતિ છે. પરંતુ દિલ્હીના એક અગ્રણી હિન્દી દૈનિક મહિલા પત્રકારે કહ્યું કે ફરિયાદ સમિતિઓ હોવા છતાં જાતીય સતામણી ખુબ છે. પરંતુ હવે "મહિલાઓ વિશાખા માર્ગદર્શિકા અને સમિતિઓથી વાકેફ છે જે તેમની સુરક્ષા માટે છે." (વેબ)

હિન્દી પ્રિન્ટ મીડિયાની તુલનામાં, બ્રોડકાસ્ટ મીડિયામાં ઘણી વધુ મહિલાઓ છે, જે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં પ્રાદેશિક ચેનલોનો આભાર માને છે. પાંડેએ દલીલ કરી હતી કે, "ટીવી સમાચાર રૂમમાં મહિલાઓની રજૂઆત વધી પરંતુ તેમનામાં સશક્તિકરણ થયું નથી." "તેઓ આ ચેનલોનો ચહેરો બન્યા પરંતુ હજી સુધી તેમને પુરુષ સમૂહ કરતા ઓછું મહેનતાણું મેળવ્યું છે." વધુમાં પાંડેએ કહ્યું હતું કે, જ્યાં જાતીય સતામણી કરવામાં આવે છે તેને ક્યારેય ગંભીરતાથી લેવામાં આવતું નથી અને સામાન્ય રીતે દોષી મહિલાને દોષી ઠેરવવામાં આવે છે. પાંડેએ જણાવ્યું હતું કે, મહિલા પત્રકારો મોટા ભાગે ઉચ્ચ વર્ગના વિશેષાધિકૃત બેકગ્રાઉન્ડ કરતા નાના શહેરો અને નગરોમાંથી આવે છે. (વેબ)

એક તરફ કામ કરતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે, તો બીજી બાજુ વધી રહ્યું છે કાર્યસ્થળ પર તેમની સાથે થવાવાળો દુર્વ્યવહાર. 'અવાગ' "(અમદાવાદ વુમેન એકશન ગ્રુપ)" નામની એક ખાનગી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ ઈ.સ. ૨૦૦૪ની શરૂઆતમાં એક સર્વે કર્યો. તે શોધના પરિણામોએ પણ આ ધારણાને સત્ય કરી છે કે આજે પણ કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓનું શોષણ થાય છે. આ સર્વેક્ષણના પ્રમાણે લગભગ ૪૮ ટકા મહિલાઓને કાર્યસ્થળ પર મૌખિક, શારીરિક અને માનસિક શોષણનો પ્રહાર સહન કરવો પડે છે અને આ પ્રહાર કરે છે તેના જ સહકર્મીઓ. સંસ્થાના પ્રમાણે નાના શહેરોમાં તથા ગામડામાં કામ કરતી મહિલાઓ સામાજિક 'બદનામી' અને કામ છીનવાઈ જવાના ડરથી શારીરિક શોષણની ફરિયાદ જ નોંધાવતી નથી. 'અવાગ'ની મુખ્ય "ઈલા પટનાયકનું કહેવું છે કે ખાનગી ક્ષેત્રની સાથે-સાથે સરકારી ક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓનું શારીરિક શોષણ થાય છે." (સ્વપ્નિલ. (૨૦૦૭). "કાર્યસ્થળ પર શોષણ")

સ્વતંત્રતા પછી ભારતીય બંધારણમાં સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારના અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમના પ્રતિ થવાવાળા ભેદભાવ, શોષણ તથા હેરાનગતિનો સમાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના કાયદા પણ બનેલા છે. પરંતુ આ બધા સિવાય દરેક સ્ત્રી ગર્વથી આ નથી કહી શક્તિ કે અમને પુરુષોના સમાન જ બધા અધિકાર મળેલ છે. પરિવાર, સાર્વજનિક સ્થળો, કાર્ય સ્થળો પર સ્ત્રીઓની સાથે થયેલ ભેદભાવ, શોષણ તથા હેરાનગતિની ઘટનાઓમાં થવાવાળો વધારો આ વાતનો સ્પષ્ટ સંકેત કરે છે કે સૈદ્ધાંતિક રૂપથી સશક્ત તથા અધિકારો પ્રાપ્ત થયેલા હોવા છતાં વાસ્તવિક રૂપથી સ્ત્રીઓ પુરુષોના સંરક્ષણ તથા નિર્દેશનમાં જ જીવન વિતાવી રહી છે. ઘર, પરિવાર, સમાજ, શાસન-પ્રશાસનમાં તેમની રુચિ, ઈચ્છાઓ તથા ભાવનાઓનું ધ્યાન એક અધિકારના રૂપમાં ઓછું અને દયાના રૂપમાં વધુ રાખવામાં આવેલ છે. (રૂપા. (૨૦૧૨). "સ્ત્રીઓં કી અધિકારીતા કે સામાજિક ઓર આર્થિક પ્રભાવ")

આર્થિક શોષણ: મહિલાઓને પુરુષોની સરખામણીમાં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો હક મળવો જોઈએ. પરંતુ સર્વે દરમિયાન સૌથી વધુ મહિલાઓનું કહેવું હતું કે પુરુષ અને સ્ત્રીઓના પગાર ધોરણમાં ઘણો ફેરફાર જોવા મળે છે, પુરુષની સરખામણીમાં સરખા કલાક કામ કરવા છત્તા આર્થિક શોષણ સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. મહિલાઓને નોકરીની જરૂરિયાત હોવાના કારણે પણ ઘણી મહિલાઓ અવાજ નથી ઉઠાવતી અને ચુપ્પી સાધીને પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે.

જાતીય સતામણી: જાતીય સતામણીમાં સૌથી વધુ શાબ્દિક , એકીટસે જોઈ રહેવું, ઈમેલ એસએમએસ દ્વારા

સતામણીનો ભોગ મહિલાઓ વધુ બને છે. પરંતુ સર્વે દ્વારા જાણવા મળ્યું કે ઘણી મહિલાઓ જાતીય સતામણીની પોતાની અંગત વાત કહેતા ખુબ અચકાય છે અને ઘણી મહિલાઓ આ વિશે જણાવવા માંગતી નથી. મહિલાઓ પોતાની નોકરી જવાની બીકથી કે ઘણી મહિલાઓ આ વિશે જાહેર ન થાય તેમ વિચારીને પણ ચૂપ રહે છે. અને જાતીય સતામણીનો ભોગ બને છે.

ઈન્ટરવ્યુ:

હિરેન ઉપાધ્યાય જે મીડિયાનો ૧૭ વર્ષનો અનુભવ ધરાવે છે અને હાલ ફ્રિલાંસ તરીકે મીડિયા સાથે જોડાયેલ છે, તેમને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં કાર્ય સ્થળ પર મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને સ્થિતિ વિશે પૂછતાં તેમને જણાવ્યું કે, પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં સંસ્થાઓમાં ફરિયાદ સમિતિની રચના કરેલ હોય છે. નેટ વર્ક ૧૮, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા જેવી સંસ્થાઓમાં તમે સતત એકીટસે કોઈને જોવો, બિનજરૂરી ફોન કોલ, મેસેજ વગેરેનો હેરેસમેન્ટમાં સમાવેશ થાય છે અને આવી ફરિયાદો મેં નેટ વર્ક ૧૮ માં જોઈ હતી. જો કોઈ મહિલા દ્વારા ખોટી ફરિયાદ કરવામાં આવે તો તે મહિલા સામે પણ કાર્યવાહી કરવામાં આવે છે. હેરેસમેન્ટ કરનારની સામે પગલાં રૂપે નોકરી માંથી બરતરફી અથવા નોટીસ જેવી કાર્યવાહીઓ કરવામાં આવે છે. હિરેનભાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે ન્યુઝ રૂમમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે કોઈ હેરાનગતિ મહિલાઓને નથી. પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં મહિલાઓ જોડે જાતીય સતામણી ફિલ્ડવર્ક દરમિયાન થતી હોય છે. મોટા ભાગના કેસમાં સંસ્થાઓમાં જાતીય સતામણી થતી નથી. પરંતુ અમુક મોટા ભાગના કેસોમાં મહિલાઓ જાતીય સતામણી માટેની ફરિયાદ માટે આગળ આવતી નથી. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનું કારણ એટલું જ છે કે જાતીય સતામણીથી પીડિત મહિલાઓ કોઈ મગજ મારીમાં કે ટેકનીકલ કોઈ હેરાનગતિમાં પડવા માંગતી નથી હોતી. આ ઉપરાંત હિરેનભાઈ એ જણાવ્યું કે મહિલાઓ ફરિયાદ લઈને સામે આવે તો તેમને ન્યાય મળે જ છે વધુમાં તેમણે કહ્યું કે મેં નેટ વર્ક ૧૮માં આવા કેસ જોયા છે જેમાં મહિલાઓની ફરિયાદ સામે ન્યાય મળે છે.

સંશોધન હેતુ (Objective of Research): આ સંશોધન દ્વારા જે મહિલા પત્રકારો કોઈ પણ પ્રકારના શોષણનો ભોગ બને તો તે ફરિયાદ સમિતિમાં ફરિયાદ કરે તો તેમને ન્યાય અચૂક મળે છે. અને આર્થિક રીતે સંસ્થા તરફથી સમાન વેતનનો હક જે મહિલા પત્રકારને ના મળે તો તે સરકાર શ્રીમાં ફરિયાદ કરી શકે છે અને તેમને યોગ્ય ન્યાય પણ સરકાર શ્રી દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ જે મહિલાઓ ફરિયાદ કરતાં અચકાય છે તે ખુલીને ન્યાય મેળવવા આગળ આવે તેવો આ સંશોધન દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે.

સંશોધન પધ્ધતિ (Research Methodology): સંશોધન પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતીના દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં ઓનલાઈન વેબ માહિતી તથા પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે એક મહિલા પત્રકાર અને એક પુરુષ પત્રકારના ઈન્ટરવ્યુ દ્વારા માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને શોષણને લગતી માહિતી મેળવવામાં માટે પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી 50 મહિલાઓને પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા ઉત્તર મેળવવો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

વિશ્લેષણ અને તારણો (Analysis and Findings) :

(૧) મીડિયા સંસ્થાનું નામ:

ક્રમ	સંસ્થાનું નામ	સંખ્યા	ક્રમ	સંસ્થાનું નામ	સંખ્યા
૧.	દિવ્ય ભાસ્કર	૧૪	૮.	જીટીપીએલ	૦૧
૨.	સંદેશ	૧૬	૯.	રખેવાળ ન્યુઝ	૦૨
૩.	ગુજરાત સમાચાર	૦૨	૧૦.	એબીપી અસ્મિતા	૦૧
૪.	મંતવ્ય	૦૨	૧૧.	ટીવી૧૮	૦૧

૫.	બી.કે ન્યુઝ	૦૨	૧૨.	વીટીવી	૦૨
૬.	ટીવી૯	૦૩	૧૩.	સમભાવ મેટ્રો	૦૩
૭.	જીએસટીવી	૦૧		**કુલ સંખ્યા**	**૫૦**

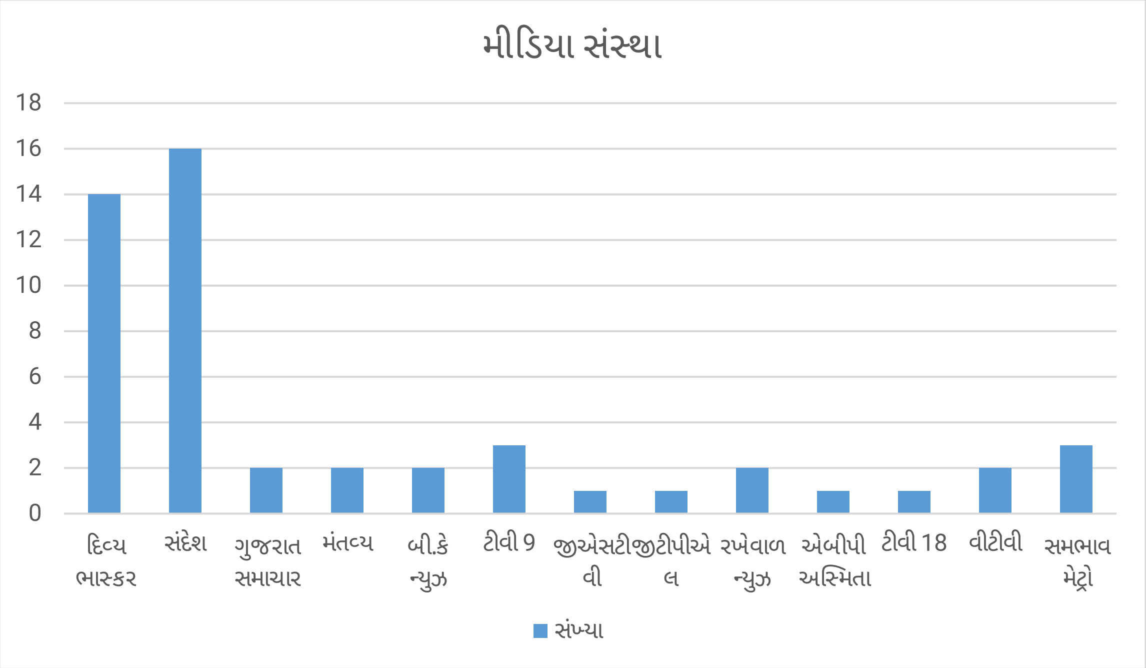

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં મહિલાઓ પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની અલગ અલગ સંસ્થાઓમાં કામ કરે છે જેમાં દિવ્યભાસ્કરમાં ૧૪ મહિલાઓ, સંદેશમાં ૧૬, ગુજરાત સમાચારમાં ૦૨, મંતવ્યમાં ૦૨, બીકે ન્યુઝમાં ૦૨, ટીવી૯ ૦૩, જીએસટીવી ૦૧, જીટીપીએલ ૦૧, રખેવાળ ન્યુઝ ૦૨, એબીપી અસ્મિતા ૦૧, ટીવી18 ૦૧, વીટીવી ૦૨, સમભાવ મેટ્રો ૦૩ નો સર્વે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં દિવ્યભાસ્કર અને સંદેશમાં મહિલા કર્મચારીઓનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળ્યું હતું.

(૨) તમે કયા માધ્યમમાં છો: ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા ☐ પ્રિન્ટ મીડિયા ☐

ક્રમ	**માધ્યમ**	**સંખ્યા**
૧.	ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા	૧૪
૨.	પ્રિન્ટ મીડિયા	૩૬
	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

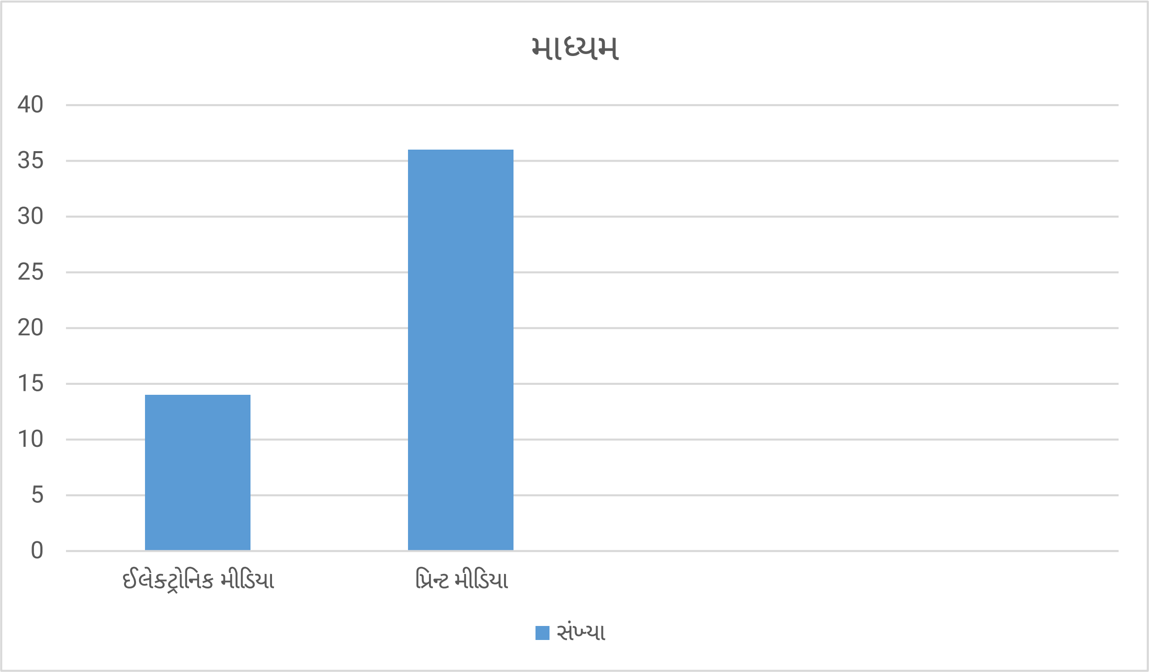

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં મહિલાઓ પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની અલગ અલગ સંસ્થાઓમાં કામ કરે છે જેમાં પ્રિન્ટ મીડિયામાં કામ કરતી ૩૬ મહિલાઓ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૧૪ મહિલાઓનો આ સર્વેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) તમે કયા હોદ્દા પર કામ કરો છો?

ક્રમ	**હોદ્દો**	**સંખ્યા**
૧.	કોરોસ્પોન્ડન	૦૧
૨.	એંકર	૦૨
૩.	રિપોર્ટર	૨૧
૪.	સબ એડિટર	૧૬
૫.	બ્યુરો ચીફ	૦૧
૬.	આસિસ્ટન્ટ પ્રોડ્યૂસર	૦૨
૭.	બુલેટિન પ્રોડ્યૂસર	૦૧
૮.	આસિસ્ટન્ટ એડિટર	૦૧
૯.	ડિઝાઈનર	૦૪
૧૦.	પ્રૂફ રીડર	૦૧

	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

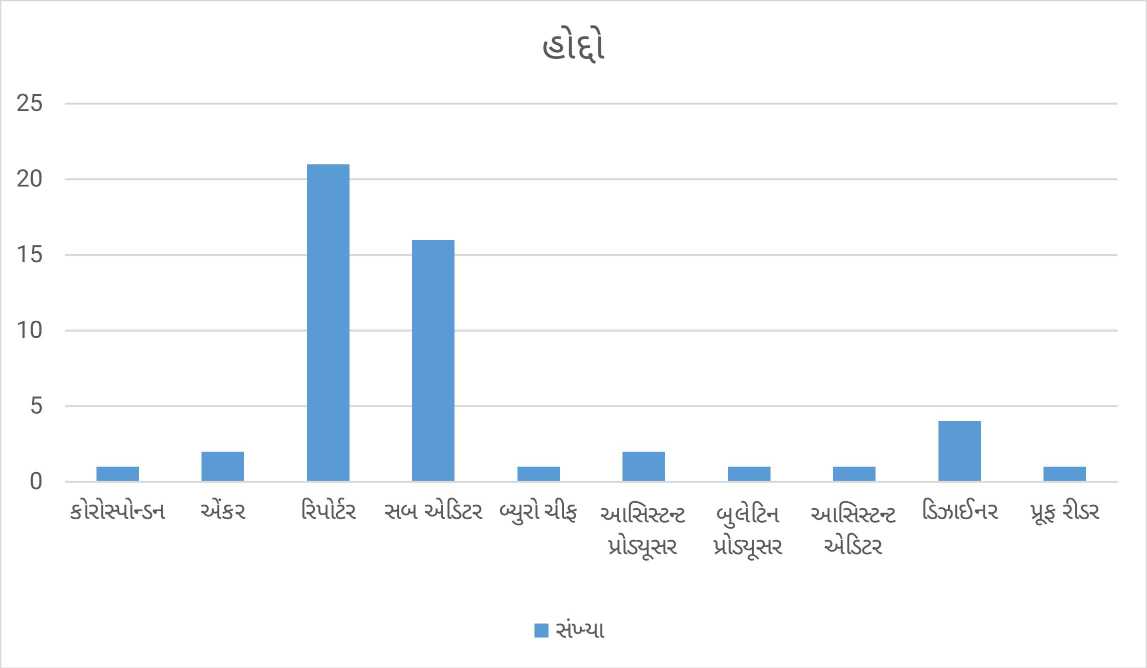

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની મહિલાઓ અલગ અલગ હોદ્દાઓ પર કામ કરે છે. જેમાં અલગ અલગ હોદ્દાઓમાં કામ કરતી મહિલાઓમાં કોરોસ્પોન્ડન ૦૧, એંકર ૦૨, રિપોર્ટર ૨૧, સબ એડિટર ૧૬, બ્યુરો ચીફ ૦૧, આસિસ્ટન્ટ પ્રોડ્યૂસર ૦૨, બુલેટિન પ્રોડ્યૂસર ૦૧, આસિસ્ટન્ટ એડિટર ૦૧, ડિઝાઈનર ૦૪, પ્રૂફ રીડર ૦૧ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૪) તમારી ઉંમર કેટલી છે?

ક્રમ	**ઉંમર**	**સંખ્યા**
૧.	૨૦ થી ૩૦	૧૯
૨.	૩૧ થી ૪૦	૧૯
૩.	૪૧ થી ૫૦	૦૮
૪.	૫૧ થી ૬૦	૦૪
	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

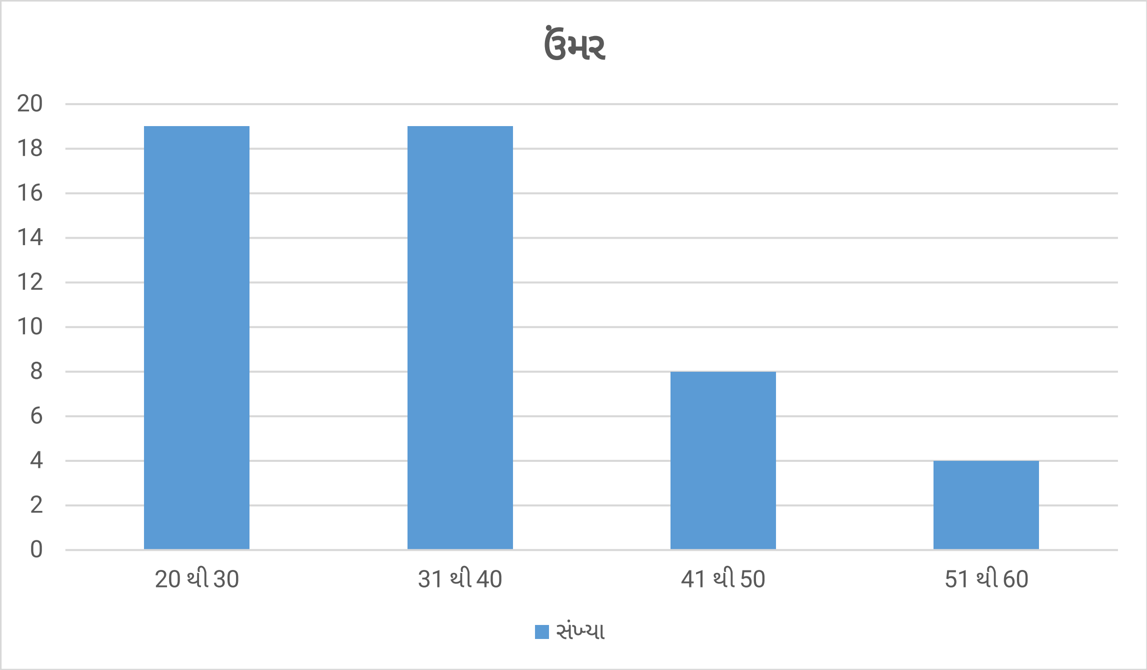

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી મહિલાઓમાં ૨૦ થી ૬૦ વર્ષની મહિલાઓનો સર્વેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની ઉંમરની મહિલાઓ ૧૯, ૩૧ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમરની મહિલાઓ ૧૯, ૪૧ થી ૫૦ વર્ષની ઉંમરની મહિલાઓ ૦૮, અને ૫૧ થી ૬૦ વર્ષની ઉંમરની મહિલાઓ ૦૪ નો સર્વેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સૌથી વધુ ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમરની મહિલાઓ વધુ મીડિયા સંસ્થો સાથે જોડાયેલ છે.

(૫) તમે મીડિયામાં કેટલા વર્ષનો અનુભવ ધરાવો છો?

ક્રમ	**અનુભવ**	**સંખ્યા**
૧.	૦૦ થી ૧૦	૨૬
૨.	૧૧ થી ૨૦	૨૧
૩.	૨૧ થી ૩૦	૦૩
	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

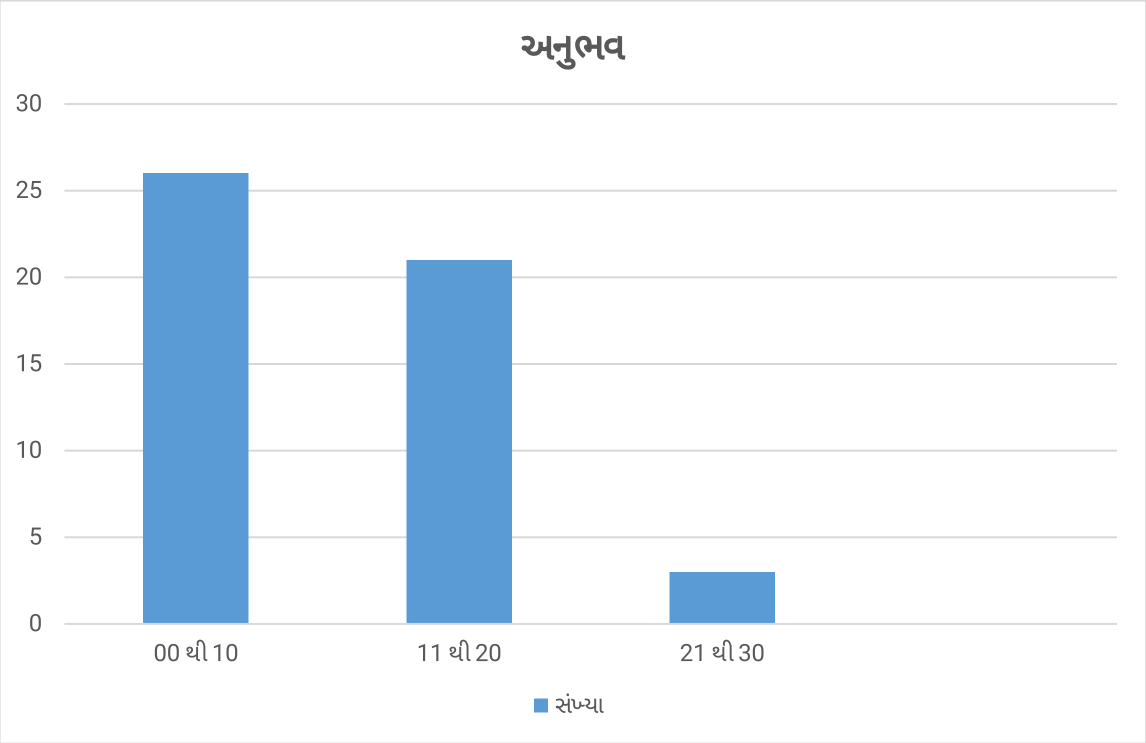

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં બન્નેમાં અનુભવ ધરાવતી મહિલાઓનો આ સર્વેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં ૦૦ થી ૧૦ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી મહિલાઓ ૨૬, ૧૧ થી ૨૦ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી મહિલાઓ ૨૧, અને ૨૧ થી ૩૦ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી મહિલાઓ ૦૩ છે. તેમાં ૦૦ થી ૧૦ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી મહિલાઓ સૌથી વધુ છે જયારે ૨૧ થી ૩૦માં સૌથી ઓછી મહિલાઓ અનુભવ ધરાવતી જોવા મળી છે.

(૬) તમારી દ્રષ્ટિએ મીડિયામાં મહિલા સશક્તિકરણ છે, 'હા' તો કેટલા પ્રમાણમાં? (લાગુ પડતું હોય ત્યાં બધે નિશાની કરવી)

ક્રમ	**વિગત**	**મહદ અંશે**	**અમુક અંશે**	**નહિવત**	**નથી**	**કુલ સંખ્યા**
૦૧	આર્થિક રીતે	૦૮	૨૭	૧૩	૦૨	**૫૦**

૦૨	વ્યવસાયિક રીતે	૦૭	૨૮	૧૧	૦૪	**૫૦**
૦૩	કાયદાકિય રીતે	૦૯	૨૭	૧૦	૦૪	**૫૦**
	કુલ સંખ્યા	**૨૪**	**૮૨**	**૩૪**	**૧૦**	**૧૫૦**

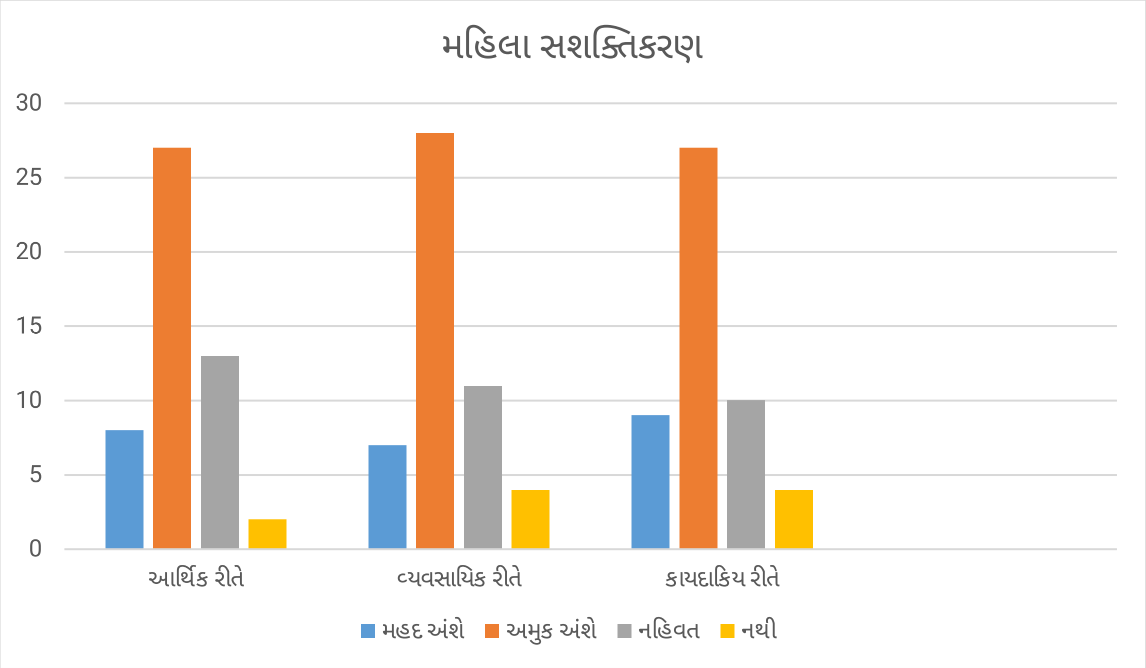

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં મહિલા સશક્તિકરણ માટેનું પ્રમાણ અલગ અલગ જોવા મળ્યું હતું તેમાં દરેક મહિલાઓના વિચારોમાં ઘણો ભેદ પણ જોવા મળ્યો છે. જેમાં મહિલાઓના કહેવા પ્રમાણે અમુક અંશે અને નહિવત પ્રમાણમાં મહિલાઓમાં સશક્તિકરણ જોવા મળે છે જ્યારે મહદ અંશે અને નથી નું પ્રમાણ ખુબ જ ઓછું જોવા મળ્યું છે. આર્થિક રીતેમાં મહદ અંશે ૦૮, વ્યવસાયિક રીતેમાં મહદ અંશે ૦૭, કાયદાકિય રીતેમાં મહદ અંશે ૦૯, જયારે, આર્થિક રીતેમાં અમુક અંશે ૨૭, વ્યવસાયિક રીતેમાં અમુક અંશે ૨૮, કાયદાકિય રીતેમાં અમુક અંશે ૨૭ છે. આર્થિક રીતેમાં નહિવત સશક્તિકરણ ૧૩, વ્યવસાયિક રીતેમાં નહિવત સશક્તિકરણ ૧૧, કાયદાકિય રીતેમાં નહિવત સશક્તિકરણ ૧૦ જોવા મળ્યું છે. અને આર્થિક રીતેમાં સશક્તિકરણ નથી તેવું કહેવાવાળી મહિલાઓની સંખ્યા ૦૨, વ્યવસાયિક રીતેમાં સશક્તિકરણ નથી તેવું કહેવાવાળી મહિલાઓની સંખ્યા ૦૪, કાયદાકિય રીતેમાં સશક્તિકરણ નથી તેવું કહેવાવાળી મહિલાઓની સંખ્યા ૦૪ જોવા મળી હતી.

(૭) તમારા મત મુજબ મીડિયા વ્યવસાયમાં મહિલાઓનું શોષણ થાય છે? હા તો કેટલા પ્રમાણમાં (લાગુ પડતું હોય ત્યાં બધે નિશાની કરવી)

ક્રમ	**વિગત**	**મહદ અંશે**	**અમુક અંશે**	**નહિવત**	**ક્યારેય નહિ**	**ખબર નથી**	**કુલ સંખ્યા**
૦૧	આર્થિક રીતે	૦૭	૨૩	૦૪	૦૮	૦૮	**૫૦**
૦૨	સામાજીક રીતે	૦૨	૧૪	૦૭	૧૮	૦૯	**૫૦**

૦૩	સાંસ્કૃતિક રીતે	૦૧	૧૦	૦૭	૨૩	૦૯	**૫૦**
૦૪	વ્યવસાયિક રીતે	૦૩	૧૮	૦૭	૧૫	૦૭	**૫૦**
	કુલ સંખ્યા	**૧૩**	**૬૫**	**૨૫**	**૬૪**	**૩૩**	**૨૦૦**

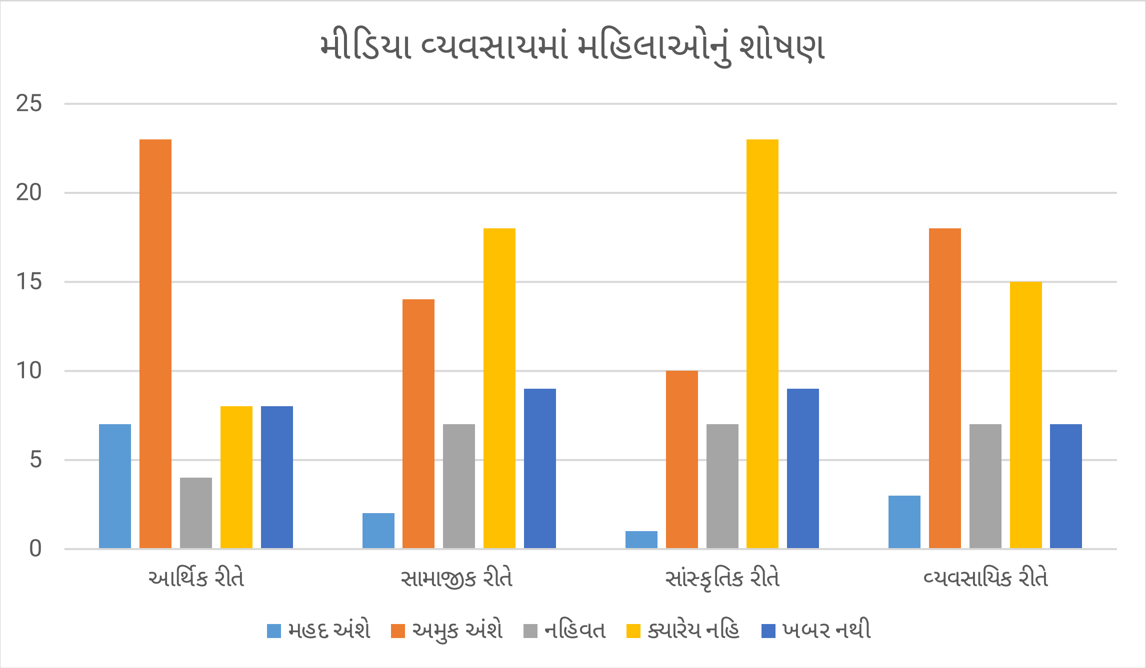

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં મહિલાઓના શોષણના પ્રમાણમાં આર્થિક રીતેના શોષણના પ્રમાણ મહદ અંશે ૦૭, અમુક અંશે ૨૩, નહિવત ૦૪, ક્યારેય નહિ ૦૮, ખબર નથી ૦૮, પ્રમાણે સર્વેમાં ઉત્તર જાણવામાં મળ્યાં હતા તેમાં સૌથી વધુ શોષણનું પ્રમાણ અમુક અંશેના ઉત્તરમાં જોવા મળ્યું છે, સામાજીક રીતેમાં શોષણના પ્રમાણ મહદ અંશે ૦૨, અમુક અંશે ૧૪, નહિવત ૦૭, ક્યારેય નહિ ૧૮, ખબર નથી ૦૯ પ્રમાણે સર્વેમાં ઉત્તર જાણવામાં મળ્યાં હતા તેમાં સૌથી વધુ શોષણનું પ્રમાણ અમુક અંશેના ઉત્તરમાં જોવા મળ્યું છે. સાંસ્કૃતિક રીતે શોષણના પ્રમાણ મહદ અંશે ૦૧, અમુક અંશે ૧૦, નહિવત ૦૭, ક્યારેય નહિ ૨૩, ખબર નથી ૦૯ પ્રમાણે સર્વેમાં ઉત્તર જાણવામાં મળ્યાં હતા જયારે સાંસ્કૃતિક રીતે શોષણનું પ્રમાણ નથી તેવું કહેવાવાળી મહિલાઓ વધુ હતી. વ્યવસાયિક રીતે શોષણના પ્રમાણ મહદ અંશે ૦૩, અમુક અંશે ૧૮, નહિવત ૦૭, ક્યારેય નહિ ૧૫, ખબર નથી ૦૭ પ્રમાણે સર્વેમાં ઉત્તર જાણવામાં મળ્યાં હતા જયારે સૌથી વધુ મહિલાઓ અમુક અંશે આ વિશે ખબર નથી તેવો ઉત્તર આપ્યો હતો.

(૮) પુરુષ સહકર્મચારીની સરખામણીમાં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો હક સ્ત્રીઓને મળે છે?

ક્રમ	**જવાબ**	**સંખ્યા**

૦૧	હા	૨૪
૦૨	ના	૨૬
	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

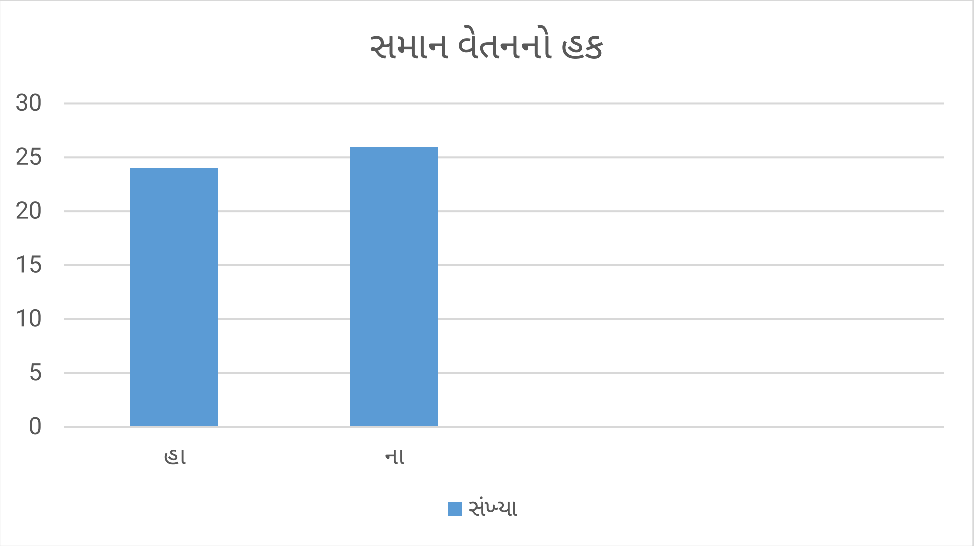

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં મહિલાઓને પુરુષ સહકર્મચારીની સરખામણીમાં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો હક મળે છે તે પશ્નના ઉત્તરમાં ૨૪ મહિલાઓએ "હા" કહ્યું હતું. જયારે બાકીની અન્ય ૨૬ મહિલાઓનું કહેવું હતું "ના", સૌથી વધુ મહિલાઓના મત મુજબ તેમને સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો હક મળતો નથી.

(૯) કામના સ્થળે કે બહાર તમારી સાથે ક્યારેય જાતિય સતામણી થાય છે? જો 'હા' તો કેવા પ્રકારે?

ક્રમ	**વિગત**	**સંખ્યા**
૦૧	અનિચ્છનીય રીતે શારીરિક સ્પર્શ	૦૦
૦૨	એકીટશે જોઈ રહેવું	૦૩
૦૩	શાબ્દિક સતામણી	૦૬
૦૪	જાતિય સંબંધ માટે દબાણ	૦૦
૦૫	બહાર જવા માટે વારંવાર/અનુચિત આમંત્રણો	૦૨
૦૬	ઈમેલ્સ, એસએમએસ,સોશિયલ નેટવર્કિંગ દ્વારા સંદેશા	૦૩
૦૭	ક્યારેય નહિ	૩૫
૦૮	અન્ય	૦૧

	કુલ સંખ્યા	**૫૦**

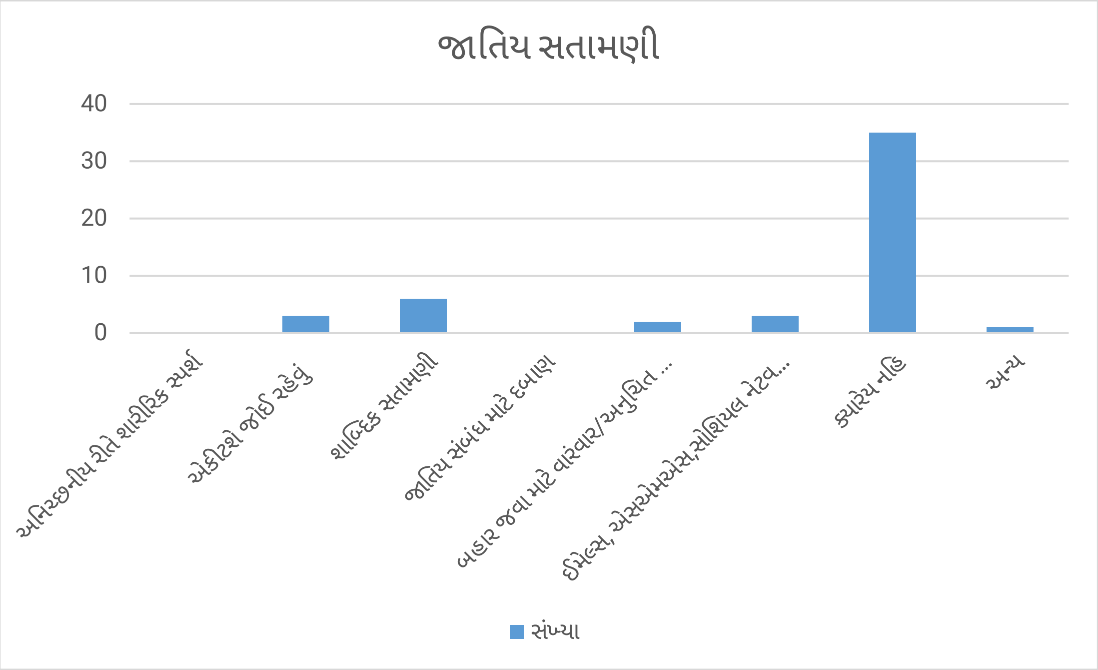

પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં કામ કરતી ૫૦ મહિલાઓનો સર્વે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં મહિલાઓને કામના સ્થળે કે બહાર તમારી સાથે ક્યારેય જાતિય સતામણી થાય છે તે પશ્નના ઉત્તરમાં મહિલાઓનું કહેવું હતું કે, અનિચ્છનીય રીતે શારીરિક સ્પર્શ, જાતિય સંબંધ માટે દબાણ, જેવી ઘટના ક્યારેય તેમની જોડે બની નથી. જયારે અન્ય મહિલાના કહેવા પ્રમાણે તેમને એકીટશે જોઈ રહેવુંમાં ૩ મહિલાઓનું કહેવું હતું. શાબ્દિક સતામણી થાય છે તેવું ૬ મહિલાઓનું કહેવું હતું. બહાર જવા માટે વારંવાર/અનુચિત આમંત્રણો થાય છે તેવું ૨ મહિલાઓનું કહેવું હતું. ઈમેલ્સ, એસએમએસ,સોશિયલ નેટવર્કિંગ દ્વારા સંદેશા દ્વારા શોષણમાં થાય છે તેવું ૩ મહિલાઓનું કહેવું હતું. અને ૩૫ મહિલાઓના કહેવું હતું કે તેમની જોડે આવું ક્યારેય બન્યું નથી. જયારે ૧ મહિલાનું કહેવું હતું કે તેની જોડે અન્ય રીતે શોષણ થયેલું છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

https://scroll.in/article/897633/women-in-hindi-media-suffer-a-toxic-culture-of-harassment-but-metoo-is-unthinkable-for-them

આચાર્ય, અમિતા. (૨૦૧૪). મીડિયામાં કામ કરતી મહિલાઓની જીવન શૈલી: લઘુશોધ નિબંધ, (પ્રશ્ન પત્ર નં. ૨૦૨). પાટણ: પત્રકારત્વ અને જનસંચાર વિભાગ. પ્ર: ૧, ૨, પા. નં. ૧૦૩, ૧૪૭

महला, डॉ. अरविंद,. कटारिया, डॉ. सुरेन्द्र. (२०१३). भारत में महिला सशक्तिकरण प्रयास एवम बाधाए. महिलाओं की शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार तथा राजनीतिक स्थिति एवं महिला सशक्तिकरण, (पृष्ठ. ११०−११२). जयपुर: मलिक एण्ड कंपनी.

सारस्वत, स्वप्निल. (२००७). महिला विकास. कार्यस्थल पर शोषण, (पृष्ठ. ५८). न्यु दिल्ली: नमन प्रकाशन.

सिंह, रूपा. (२०१२). स्वातंत्र्योत्तर स्त्री विमर्श और स्त्री अस्मिता. स्त्रियों की अधिकारिता के सामाजिक और आर्थिक प्रभाव, (पृष्ठ. ७९ − ९०). न्यू दिल्ली: ओमेगा पब्लिकेशन्स.

Indian Movie Songs and its Impact on Culture and Society

Dr. Rahul Barodia, Asst. Professor, Faculty of Performing Arts,

The M.S. University of Baroda.

ABSTARCT

Indian film Industry is one of the biggest movies producing Industry in the world. Movies are having a deep impact on society and culture. Music and songs are having a grass root connection to the contemporary culture and society. We can clearly see the reflection of society and culture on lyrics and music used in movies and vice a versa. One can find an obvious change in that from generation to generation. Impact of these music and lyrics percolate till day to day communications done within the home and outside of the home. Words, Music, globalization, internet, are the sources which are creating a global language. One can see the merits and demerits of this change if observation can be done on Hindi movies produced by Indian film Industry within last 20 years. In this article the researcher will try to analyse the change occurred in culture and society by Music and lyrics of the songs presented in Indian Hindi Movies.

Key words: Indian film Industry, song's lyrics, communication language, cultural impact

Introduction:

Since time of Natyashstra, (5000to 10000 BC) Indian arts and theatre were on the highest point of development and showed a scientifically preventative concern about human sentiments and emotions. Word Natyashastra itself says the rest, the text of theatrical events. And when a society have text for such performing arts one can assume the richness of the society in the terms of not only arts but in all other types of subjects and sciences at that time era. The overall effect of this kind of practice percolated in the genes of Indian generation.

A dramatization of a story with the "Sangeet" the basic essential element of performing arts. Where "*Sangeet*" which is defined a *Gayan* (Vocals), *Vadan* (Instruments) & *Nritya* (Dance). Till late 1900 AD this was the common practice in the in every theatrical performance. These performance includes the local or folk styles of regional genre including classical performance. These performance includes the vocals in form of songs which are having meaningful words composed in musical tunes. Generally cast and specially artist playing character of the drama himself sings the songs. These drama performance were live performance and every act,

movement were live to the audience. Songs were having much importance in every act. These songs were equally famous with the drama itself and character of the act among the audience. These performance of plays having variable blends of dialogs and musical songs, the ratio of dialogs and musical song also generated various styles of drama. Some of the styles were having more dialogs and less songs, and some of the styles having less dialogs and more songs to narrate stories. Even in some regional styles the songs and music become a separate and different class of Music well known as Natya sangeet.

Then in beginning of 20th century new gadgets were invented in which photography camera and then movie camera become top invention of the century. The movie camera came up as a different medium which used earlier as an audio visual document of any event and the most important part of that was the event can be represented any time in motion form. The first talkie film was the Jazz singer presented in 1927 in the form of Entertainment drama in the modern world. And only 4 years later Ardeshir Irani produced first Indian talkie film known as " Alam Ara" in March 1931. The movie had 7 songs and in movie " Shrin Farhad" released in May 1931 had 18 songs A year later a movie namely " Indra Sabha" released had 69 songs in it ,, this was the begging of new era in music as film music for Indian performing arts which is having songs used in movie film.

Since beginning of talkies in Indian cinema, musicals with song have been a regular part and established as film Music and film song. In year 1934 Hindi film song recording started on gramophones and later, played on radio channels, become a new form of mass entertainment in India which was responsive to popular demand. In the first few years itself, Hindi cinema had produced a variety of films which easily categorised into genres such as historical, mythological, devotional, fantasy, love story, adventure etc. But each having songs embedded in them such that it is incorrect to classify them as musical.
This was the scenario before independence of India and in post-independence the growth and impact of the film song came up with a larger perspective with many developed sub points like music style, language style, regional impact, cultural impact, etc. these were having their own impacts on public.

Musical aspect and impact: The first talkie movie in Indian cinema Alam Ara had very first song recording was Rag Jogia, now this Raag Jogia is directly derived from the Great Indian Classical Music, so we can say that journey of film music started with the direct impact of

Indian classical Music and then later on since decades, the song and music had a direct impact of Indian classical Music which is known as pure and classified form of Indian ancient music. With time and expansion of audio visual media, Indian Musicians and music directors were exposed to world music especially western Music. The creativity and zeal to produce something thrilling and new with every film production and with every film song made them to mixing and direct application of western and other music for film songs. A tradition of using various folklores of India on behalf of the story and its language accents was parallel to use of other music.it was also inspired from numerous traditional sources and practices like Ramleela, Nautanki, Tamasha, Gujarati , Bangla and Parasi Theatre. Film music with open inspiration become more and more creative and rich with various blends and fusion. This conglomeration of musical creativity is known as Bollywood Music.

Later with development it also classified by music makers & public as dance number, love song, sad songs, classical songs, folk songs, blues, travel, etc. these categories having their own kind of composition themselves.

Now as the impact of this the listener are known to the mood of the music and with this they are able to connect to the Music of rest of world.

The instrument and voice cultures are also introduced in the Bollywood songs time to time and we can name few music makers like R D Burman who changed the era of Bollywood by using various worldwide Musical instruments and so many other sound to create impactful music for the appropriate lyrics and story of the movie. The actual world music introduction and use of various source of sound for songs and music started by him.

Later on various trends were set and the flow of this stream of Bollywood music become a tool for emotional catharsis for people of Indian Subcontinent.

Language and cultural aspect and impact: The beginning itself was with Hindi and Urdu as in pre and post-independence era the main languages were Hindi and Urdu. Hindi was representing regional languages along with Sanskrit base while Urdu represented the mixture of Persian, Arabic kind of language came from Middle East. But though since early years of parsi theatre which had a strong impact on Primary Indian Cinema, Urdu speaking Muslim song writer had a grip over the Bollywood script and song writing. These writers not the

scholars of the language but they were good narrator and word player who were able to connect. A great influence of mix and diversified can be seen in their writing and it can be seen till today. Along with some highly known Hindi poet and shiyars also associated with song writing like who kept the flavour of Indigenous languages in the songs and scripts.

In modern scenario writers are using various language but specially Urdu and Hindi is still one of the main language, in some contemporary songs use of English and Spanish words can be seen with other foreign language too.

Some regional languages impacts also seen in lyrics and songs of Bollywood songs like Bangla, Marathi , Bhojpuri Gujarati and now days most impactful is Punjabi language. This diversity in language not only having impact of words but as that is a visual media it also shown the cultural activity which were related to language factor.

Conclusion:

The Music and language used to make a movie song is having its own emotional and sentimental values which were directly related to local culture the main merit of this amalgam is that it have reach to the emotions of most of the population of South Asian region of the world as Hindi Bollywood songs. But if one can keenly observe then it have many variables also which can be shown as demerits like

- Film music mixed up with other music up to a level where indigenous music which was so scientific and developed form of music is contaminated.

- As strong media of communication the compositions of songs and situations shown in the movies are embedded up to a high level where a normal person can imagine the situation very easily, this leads music maker to make typed music compositions and effect creativity.

- Language and word used in the songs are having a great impact. New generation now and fore coming are using this word in to day to day conversations is corrupting the original flavours of regional languages and accents with main stream language like Hindi. This ultimately becomes an obstacle to understand cultural roots.

- Music and language used to make a movie song is directly in influence of producers of the movies, in Indian movies most of producers were from Bangla, Marathi, Gujarati & south Indian regional back grounds within timeframes but one community is constant since post-independence is Punjabi community. Now the current situation is Punjab region itself divided in to two parts where one part is in Pakistan also. These producers introduced so many things culturally , Musically and Linguistically so the young generation well known to Punjabi rituals because of communicative bombardment of but other side less aware of own rituals because of lake of exposers.

- Later on one can see the changes in cultural impact with all these factors negatively too as one can easily find bombardment of only one kind of singing styles and music with Urdu language in the cover Sufi music which washed brains of new generation kids by bombardment of few particular words and high pitch singing as indigenous Music and language. If one can observe it now it can be consider as one sided cultural attack.

- These situation raised by the Fat money involvement in the Indian film industry and because of that black money invested by the mafia which are governed by malicious organizations.

- Since approximately last 15 years these impact is growing more and more by means of basic cultural elements which are have a mass impact in form of movies songs word script and Music is destroying the diversified Indian theme which is a alarming signal for all of thinks and well-wishers of the country.

- Let us promote the songs and movies showing diversified but indigenous Indian culture, by Music and language to preserve the essence of this bouquet of flower for our next generations.

References:

I. Anantharaman, Ganesh (January 2008). Bollywood Melodies: A History of the Hindi Film Song. Penguin Books India. ISBN 978-0-14-306340-7

II. Gopal, Sangita; Moorti, Sujata (16 June 2008). Global Bollywood: travels of Hindi song and dance. Minnesota Press. ISBN 978-0-8166-4579-4.

III. K. Naresh Kumar (1995). Indian cinema: ebbs and tides. Har-Anand Publications. ISBN 978-81-241-0344-9.

IV. Morcom, Anna (30 November 2007). Hindi film songs and the cinema. Ashgate Publishing, Ltd. ISBN 978-0-7546-5198-7.

V. Shastry Babulal: Nantya shastra. Choukhambha series Varanasi

VI. S.S. Sastri : Sangitaratnakara of Sarngadeva, Adyar Library Press, ISBN 0-8356-7330-8

VII. https://en.qantara.de/content/sufism-and-bollywood-a-glittering-antidote

VIII. https://en.wikipedia.org/wiki/Sufism_in_India

IX. https://www.thestatesman.com/books-education/hymns-hindustan-patriotic-film-songs-pre-newly-independent-india-1502437896.html

.

Valmiki's Ramayana and its footprints in Southeast Asia

Dr. Narendra Kaushik, Associate Professor, Journalism & Mass Communication, JECRC University, Jaipur

Abstract

From establishing Rama as an ideal human being – son, brother and king etc. – to laying down righteousness, generosity, self-sacrifice, justice and other virtues for a monarch in Thailand to imbuing Islam with a distinct Hindu culture in Indonesia, the country with the world's largest Muslim population, the story of Ramayana means different things to different civilisations in India and Southeast Asia. The great epic has for centuries influenced, motivated, and regaled large swathes of Indian subcontinent and the ASEAN. The objective of this research paper is to juxtapose the various interpretations of the epic in Southeast Asian countries against the original one – Valmiki Ramayana - and make a comprehensive review. The research will be based on content analysis.

Key Words: Ramayana, Southeast Asia, epic, Rama, culture.

Introduction

Srimad Ramayana is an epic poem written by dacoit-turned sage *Adikavi* (first poet) Valmiki sometime in 5th century BCE. As is clear from the name – Ram+ *aayana* (journey of Rama) – it narrates the story of virtue's triumph over vice. Rama represents the virtue while Ravana stands for vice. Ramayana is composed of verses in Sanskrit language. The verses are grouped into individual chapters called *Sargas* wherein a particular event or intent is expressed. The chapters are further grouped into *Kaandas* (inter-node stem of sugarcane), a particular phase of the story or event in the course of storytelling. Historians believe Srimad Valmiki Ramayana initially had five *Kaandas*. They believe Bala Kanda, the first episode, and Uttara Ramayana have subsequently been added to the book.

Ramayana was believed to have travelled to Southeast Asian countries sometime after the Kalinga War was fought between Mauryan king Ashoka and king Anantha of the state of Kalinga in 2nd BCE. In some countries, the epic reached after the death of Christ.

Around 300 versions of Ramayana are supposed to exist. Besides Buddhist and Jain Ramayanas, the epic poem exists in Thailand, Cambodia, Indonesia, Laos, Philippines, Malaysia and Myanmar in different forms. In Thailand, *Ramakien* (the glory of Rama) is performed in the form of '*Khon*', a dance drama. Cambodians invoke dance-drama, all-make masked dance-drama and shadow puppet plays to perform *Reamker* or *Ramakerti* which also translates into glory of Rama.

The Burmese version of the Ramayana known as *Yama Zatdaw* is kind of unofficial national epic of the country. In Indonesia, Ramayana is present in at least three different forms – *Ramakavaca* in Bali, *Kakawin Ramayana* in Java and *Ramayana Swarnadwipa* in Sumatra while Philippines celebrates it as *Maharadia Lawana* (distortion of Maharaja Ravana).

In Malay version of Ramayana, Lakshaman is the central character and the epic is known as *Hikayat Seri Rama* while in Laos, *Phra Lak Phra Ram* is considered the national epic and supposed to be the story of a previous life of Gautama, the Buddha.

In Vietnam, the Ramayana has been given a local orientation with the king of Annam taking over the place of Rama while King of Champa symbolising ten-headed Ravana.

Review of Literature

A prominent difference between the characters of Rama in India and Southeast Asia is that Indians have deified Rama and made him a god of Hindu religion contrary to what Valmiki Ramayana proposed (Valmiki presents Rama as an ideal son, brother and king etc. and not a god) while in the latter he continues to exist as an embodiment of ideal human being or king.

What Tanuja Bora and Dhrubajyoti Nath in their paper ‘The Figure of Rama in India and Thailand: A Comparative Study’ write about India and Thailand would be no less true about Indonesia, Cambodia, Malaysia, and Myanmar. Bora and Nath say that bracketing of Rama into a particular religion has resulted in his ‘eternal ideals’ losing ‘validity and relevance for followers of other religions. Thus, a detached and dispassionate appreciation and strategic exploitation of his ideals have become impossible in India. On the other hand in Thailand a detached and dispassionate appreciation and application of the Rama ideology has been possible for the human image of Rama prevailing in that society’ (Bora & Nath, 2014).

Bora and Nath’s research paper does not throw light on why the influence of Saivism, Vaisnavism and Buddhism became possible on Rama in Ramakien in Thailand.

Researcher Santosh N Desai notes that Valmiki Ramayana presents Rama as an ideal human being while the non-Valmiki versions present in Southeast Asian region emphasize ‘on the strategy and tactics of the war and the multiplicity and magical quality of the weapons with which it was fought’. Desai’s study is particularly crucial about Thailand which was fighting intermittent wars with its neighbours on the left and the right.

“The Valmiki Ramayana depicts the Hindu ideal of a perfect life of righteousness. To live right a person has to undergo sorrow, suffering, trial, and endurance and must prove that, in the midst of all this, he has faith and integrity. The Hindus see in Rama the norm of a true Hindu life characterized by the Chaturasramas, the four stages of life……

The non-Valmiki versions which have become fully integrated into the cultures of Java, Malaya, Cambodia, Thailand, and Laos do not concentrate on the first part of the story. They emphasize the second part, i.e., the abduction of Sita and the war that follows. The story is seldom used for preaching Hindu ethical values of personal or family life.” (Desai, 1970)

Analysis

If you accept that *Baal Kanda* and *Uttar Ramayana* are interpolations, Valmiki’s Ramayan presents Rama’s character as an ideal human being and ideal king who sacrifices, suffers to hold his father’s promise and sticks to the highest principles of transparency, accountability and morality. Thailand’s Ramakien, written by King Rama I in 18th century, on the other hand, emphasizes more on presenting him as an ideal and mighty king and who deserves

ISBN: 978-81-944799-0-1

utmost loyalty and compliance. The epic does not uphold 'personal and social morality' (Desai, 1970).

One of the components that underlines the *Khon* and *nang* dramas of Ramakien is entertainment. To achieve its objective, it does not even flinch in imbuing Hanuman's character with a kind of romanticism which would have been considered sacrilege by Valmiki and his successor Goswami Tulsidas. Unlike Valmiki Ramayana where there is no justification of Bali's killing by Rama and the latter denounces the former for the unjust assault, Ramakien justifies the killing of Phali (Bali).

Ramakien takes the story back 'to the time Phra Isuan (Ishvara, Shiva) requested Phali to carry to Sukreep (Sugreeva) a special urn containing Dara (Tara) as his divine gift. The god Narai (Narayana) warned that Phali might not give Dara to Sukreep. Phali then promised that if he kept her for himself, he was prepared to die by Vishnu's (Rama) arrow" (Poolthupya, 2016). Ramakien attributes Sita's banishment to a drawing of Ravana she sketches after her return to Ayodhya. When Rama sees the drawing he is furious and jealous and banishes her. In Ramakien, a maid servant, possessed by an evil spirit, asks Sita to draw the picture.

Unlike Ramayana which ends in a tragedy, Ramakien has a happy ending with Rama and Sita remarrying after the intervention of Ishvara (God). In Ramakien, Sita is the daughter of Ravana and Mandodari (Thotsakan and Mantho). Vibhishana (Phiphek), the astrologer-brother of Ravana, forecasts calamity for Ravana from the horoscope of Sita after which Ravana throws her into water. Janaka (Chanok) picks her up from the water.

While the main story of Ramakien is identical to Ramayana, many other aspects like clothes, weapons and topography and elements of nature are derived from Thai style. Hanuman has an extended role in Ramakien. In Ramakien, Ravana had a boon that he would lose none of his ten heads even if they are cut several times. Rama came to know that the soul of Ravana was kept in an aviary which was kept with Goputra, teacher of Ravana. Hanuman and Angada brought the aviary and Rama could kill the demon.

Kakawin Ramayana of Indonesia, written in old Javanese language, describes the importance of a king having noble qualifications. It expects a king to follow Asta Brata or 8 vows. Asta Brata, according to a tradition in Indonesia, was told by Krishna Kesavasiddhi to Arjuna (Darmayasa, 2016). The name of Indonesian city Yogyakarta, it should be noted, is a transliteration of Ayodhya.

In fact, the moral fabric of Ramayana is also missing in many other countries of Southeast Asia. Even in Khmer text of Reamker of Ramakerti, the most enjoyable part for majority of Cambodians is the encounter between Hanuman, the monkey general of Rama, and *Sovann Maccha*, the mermaid.

A key divergence in Khmer Reamker is that after Neang Seda's (Sita) trial by fire which she clears, she is deeply offended by her husband's lack of trust and instead of reuniting with him she leaves to find refuge in Valmiki's ashram. *Kakawin Ramayana*, which is performed in Jawa through *wayang kulit*, or puppet shows that can last multiple nights, includes an all-powerful Javanese deity *Dhayana* and his four misshapen *Punokawan* clownish sons Gareng, Petruk, and Bagong, and Semar.

ISBN: 978-81-944799-0-1

The Ramayana in Southeast Asia is a dance drama where the most prominent objective is to entertain the audience. *Yama Zatdaw*, the Jataka story of Theravada Buddhism in Myanmar, is performed using an exuberant acrobatic and highly stylized form of traditional Burmese dance. In Mindanao (Philippines), *Darangen*, an indigenised version of Ramayana, *singkil* dancers frolic around bamboo poles to show how trees uprooted by *diwatas* (nature spirits) would not allow Prince Bantugan (Rama) from reaching Gandingan (Sita).

In Laos, Phra Ram is considered a previous incarnation of Gautama Buddha. Ravana is Mara, a demon who tried to impede Buddha's attainment of Nirvana. In Laos, the story is set close to Mekong River, the mother of waters and the most important river for many in mainland Southeast Asia. In *Phra Lam Xadok*, the Hindu nature of Ramayana is lost though Indra, Shiva and Brahma are present. Some versions of the epic in Laos "explicitly announce that it is a Jataka tale. Phra Lam (Ram) is associated with a previous life of Siddartha Gautama, while his cousin Hapmanasouane (Ravana) is often compared to Buddha's cousin Phra Thevatat or Buddha's final impasse to enlightenment, Phra Man" (Russel, Cohn, 2015).

The secularised *wayang kulit* version of Ramayana, considered a form of Malay literature, depicts Ravana as more just and loyal than Seri Rama, who is considered vain and arrogant. *Hikayat Seri Rama* says Dasharatha is the great-grandson of Prophet Adam. In Malay epic, Ravana receives boon from Allah and not from Brahma. It gives greater importance to character of Lakshmana and not Rama whose character is considered somewhat weak. Moreover, in *Seri Rama* Sita is born to Mandudaki, a clone of Mandudari who incidentally is mother of Rama. Mandudaki is Rawana's wife but Sita's father is supposed to be Dasarata. When Sita is born astrologers predict that her husband will kill Rawana. On hearing this, Rawana puts out the baby to sea in an iron box, which is eventually found by the good king Maharisi Kali. In *Seri Rama* Kaikeyi's daughter Kukua instigates Sita to draw a picture of the demon king arousing jealousy in Rama.

In Hikayat Seri Rama, 40 days mourning is observed after the death of Kumbhakarna. Incidentally, there is also a royal custom in Malay territory of observing 40 days mourning after the death of a prince who is heir apparent to the throne (Mahulikar, 2001).

Yama Tha-gyin, the Myanmarese version of Ramayana, written by U Aung Phyo in 1775, does not contain Uttar Kanda which describes Sita's banishment.

In Laos, Ramayana is amalgamated with the didactic story literature *Pancatantra*. There are at least a few references to the epic in Nithan Nang Tantai's *Pancatantra*. Firstly, a snake seeking shelter in a pond of frogs tells them how Rama gave shelter to Bibhisana, the brother of his arch enemy Ravana. Secondly, squirrels helping Rama build the bridge across to Lanka is used to stress the point that even the small and weak ones can accomplish a hard work.

Conclusion/Findings

Lacking Morality: A reading of the different Ramayanas which have existed in Southeast Asian countries for hundreds of years reveal that most of them lack the moral fibre that elevates Valmiki and Tulsidas' epics to divine status in India.

In Ramakien, Hanuman has a glad eye. In Cambodia, his encounter with a mermaid is the biggest draw. And in *Hikayat Seri Rama* Rawana falls for Dasarata's wife Mandudari but the

ISBN: 978-81-944799-0-1

latter creates a clone of herself to escape his lust. *Seri Rama* also makes Hanuman, Rama's son. *Seri Rama* presents Rama and Sita as siblings, born of Dasarata.

What relegates morality to a negligent position in Southeast Asian Ramayana is emphasis on entertainment of audience. If Valmiki and Tulsidas' Ramayanas are played to impart morals to the hoi polloi the SEA counterparts are performed to regale them.

Indigenisation: While adopting Valmiki's epic, the writers in Southeast Asian countries have indigenised in a big way creating new characters, adding local deities, and expanding minor roles, and cutting major ones to size.

"In contrast to India where Arjunasahasrabahu is just one of the myriad figures of the Uttarakanda, his story….has held a special fascination for the Javanese people for close to six hundred years" (Saran and Khanna, 2004).

The addition of Javanese deity Dhayana and his four clownish sons is also an example of indigenisation. In Philippines and Campa (Vietnam), indigenous characters have replaced Rama and Sita though the storyline remains identical. In Thailand, the prevalence of a belief involving Hanuman is proof how Thais have come to own parts of Ramayana. Thais believe that Hanuman is still alive and visits a cave in Lop Buri once every three years to incapacitate a wounded demon there.

On indigenisation of Ramayana in Indonesia, Saran and Khanna add that "there are other Indonesian variations of local origin which give a distinct flavour for instance, the strange tale of Sita's afterbirth, of Sabari's complexion, the story of the discovery of Mandodari from a bamboo clump as a sign of divine favour, Hanuman eating with Rama from the same leaf before leaving on his arduous journey to Lanka – the list is huge".

Like India where Ramayana is a living tradition and is depicted in the form of theatre, in Southeast Asian countries invoke dance, drama, puppet shows, shadow plays, mask dances, street shows etc. to recreate the poetic tale. Also like India, SEA countries particularly Indonesia, recites Ramayana in traditional ceremonies like birth of a child. In Thailand's mask dance of '*khon*' the character of Rama always wears a green costume because in Ramakien, his skin is supposed to be green.

Mahulikar identifies the following - Rama-Sita in exile, bait to lure Rama away from Sita and protective line drawn by Lakshmana, construction of causeway by Rama to walk over to Lanka, Hanuman burning Lanka with his tail, and return of Rama, Sita in a flying chariot - episodes as common motifs in all Southeast Asian Ramayanas.

Religion: Local religions have also influenced the Rama tale. For instance, in Cambodia and Thailand and other countries, Buddhist symbols and ideals have seeped into it while in Indonesia where the reigning religion is Islam, Islamization has taken place without altering the basic storyline.

"Advent of Islam did not make any difference, on the contrary, fresh vitality was conferred on the original by proper adaptation, assimilation and integration" (Mahulikar, 2001).

"Those in charge of the Islamization process in Indonesia were keenly aware that a people's mythology cannot be erased from their shared memory, and that any effort at conversion

ISBN: 978-81-944799-0-1

would be better served by building on the familiar and loved. Thus, in this congenial environment, the popularity of the Rama tale continued even as Islam spread and became more firmly established" (Saran & Khanna, 2004).

Reamker in Cambodia has visible influence of Theravada Buddhism, the predominant religion there. Rama in the Khmer text is known as Phreah Ream and Sita is called Neang Seda. The second half of *Kakawin Ramayana* is hugely different from Valmiki's epic. One of the changes is the inclusion of Javanese deity *Dhayana*, Guardian God of Java, and his four clown servants.

No Rama cult but definitely a great king/protector: Unlike Hinduism where Rama has been given a divine status, in Southeast Asia he is presented either as a great king or a great human being. "In India, the Ramayana gradually acquired a strongly religious character. The natural traits of the hero were elevated to the superhuman attributes of God incarnate, his heroic exploits became acts of divine power and grace. Rama came to be worshipped and not just admired. In contrast, in Indonesia, if there was ever any Rama cult it does not seem to have been a prominent or long-lasting phenomenon" (Saran & Khanna, 2004).

In Southeast Asia, the emphasis seems to be on Rama's qualities as a king and strategies and tactics of war. This is particularly true about Ramakien, the Thai version of the epic. This is quite expected as the Ramakien was patronised by the first rulers of Thai kingdom of Sukothai who faced intermittent wars with their neighbours.

Even in Indonesia, Ramayana became popular because it added an aura to the ruling class. "Besides other qualities which explain the Ramayana's widespread popularity, there was one attribute which held special attraction for the rulers in successive generations: it provided a strong underpinning to the political concepts of power, legitimacy and obedience" (Saran & Khanna, 2004).

In Indonesia, the local meaning of Rama (a father or village elder) has also added to his appeal. "The character of Sri Rama was recognized as the archetype of an enlightened and just ruler, the *ratu adil,* who incorporated the qualities of a father with those of a statesman. Perhaps the connotations of the Javanese word rama (meaning a father or village elder) as one on whom the community depended, played a part in cementing the qualities of Sri Rama's character" (Saran & Khanna, 2004).

Bora, Tanuja, Nath, Dhrubajyoti, 'The Figure of Rama in India and Thailand: A Comparative Study', IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), Volume 19, Issue 4, Ver. 1(Apr. 2014), PP 38-43
Desai, Santosh N, Ramayana- An Instrument of Historical Contact and Cultural transmission Between India and Asia, The Journal of Asian Studies, Vol. 30, No.1, (Nov., 1970)
Desai, Santosh N, Ramayana- An Instrument of Historical Contact and Cultural transmission Between India and Asia, The Journal of Asian Studies, Vol. 30, No.1, (Nov., 1970)
Srisurang Poolthupya, The Ramakien: The Ramayana Seen with Thai Eyes and Concept, World Ramayana Conference, Jabalpur, December 2016
Prabhuraja Darmayasa, A Study of Kakawin Ramayana, World Ramayana Conference, Jabalpur, 2016
Ramakien, Jesse Russell & Ronald Cohn, Bookvika publishing, 2012
Effect of Ramayana on Various Cultures and Civilisations, Dr. Gauri Mahulikar, 2001 available at http://www.sabrizain.org/malaya/library/effectoframayana.pdf

ISBN: 978-81-944799-0-1

The Ramayana in Indonesia, Malini Saran and Vinod C. Khanna, Ravi Dayal Publisher, New Delhi, 2004, p.204
Ibid, p.201
Effect of Ramayana on Various Cultures and Civilisations, Dr. Gauri Mahulikar, 2001 available at http://www.sabrizain.org/malaya/library/effectoframayana.pdf
The Ramayana in Indonesia, Malini Saran and Vinod C. Khanna, Ravi Dayal Publisher, New Delhi, 2004, p.200, p.201
Malini Saran and Vinod C Khanna's The Ramayana in Indonesia quotes from Casparis who in his chapter 'Religion and Popular Beliefs of Southeast Asia before c. 1500' in 'The Cambridge History of Southeast Asia refers to an inscription which mentions worship of Lord (bhatara) Rama towards the end of the East Javanese period. Casparis has, however, not found any other example of a temple in East Java devoted to Rama as a deity. This suggests that there was perhaps never a regular Rama cult in Jawa.
The Ramayana in Indonesia, Malini Saran and Vinod C. Khanna, Ravi Dayal Publisher, New Delhi, 2004, p.202
Ibid, p.2003

ISBN: 978-81-944799-0-1

PHOTO GALLERY

Open Univ

BAOU
Education for All
Dr. Babasaheb Ambedka Open University
International Conference
on

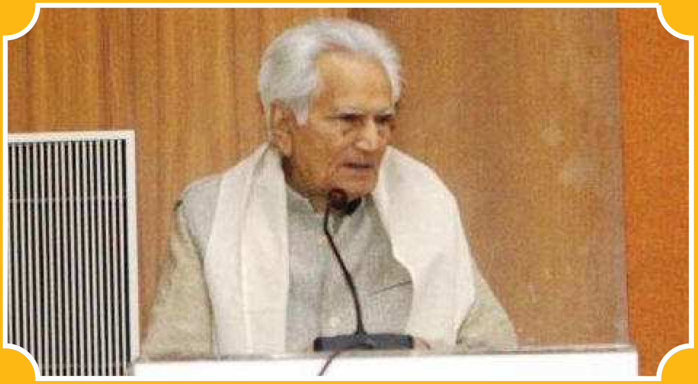

BAOU
Education
for All

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્‌ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

Prof. (Dr.) Ami Upadhyay
Vice Chancellor, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University
Professor and Director, School of Humanities and Social Sciences,
'Jyotirmay' Parisar, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad
www.baou.edu.in

978-81-944799-8-1